
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2012 №4

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əfəndi O.N.

Fəlsəfi-siyasi şüurda «zövq» kateqoriyasının təcəssümü.....3

Həsənova S.A.

Şəxsiyyət və onun strukturu.....14

Əlixanova G.H.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünüdərk və
özünüqiymətləndirmə meyarlarının psixoloji xüsusiyyətləri33

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Əmrahli L.Ş.

Fərdiliyin ontogenezi və koqnitiv üslubla əlaqəsi.....43

Babayeva L.R.

İdarəetmə psixologiyasında ünsiyyət amilinin rolu.....59

Велиева В.И.

Формирование системы ценностных ориентаций
личности в онтогенезе68

Əyyubova M.H.

Психология суицидального терроризма77

Abbasova A.Ə.

Siyasi etimadın formalaşmasının bəzi sosial-psixoloji
məsələlərinə dair84

Qudsi Faranak Bahaadin

İnternetdən istifadə edən gənclərin sosial bacarıqlarının inkişafına
emosional intellektin təsiri93

Мамедова Н.Э.

Социальные институты как факторы становления этнической
идентичности в азербайджане100

PEDAQOJİ PSİXOLOGİYA

Verdiyeva Ç.Q.

Gələcək müəllim-psixoloqların peşə fəaliyyətinə hazırlığının
strukturunda yaradıcı bacarıqların aktivləşdirilməsi110

İsgəndərova S.N.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosial reabilitasiyasına
metodoloji yanaşma118

PSİXOLOGİYA TARİXİ

Əskərova Y.B.

Ə.Ə.Əlizadənin psixopedaqoji ideyalarının Azərbaycan təhsil
konsepsiyasının formalaşmasına təsiri126

FƏLSƏFİ-SİYASİ ŞÜURDA «ZÖVQ» KATEQORIYASININ TƏCƏSSÜMÜ

Osman Əfəndi

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

E-mail: serdar efendi@mail.ru

Açar sözlər: *zövq anlayışı; fərdi həyat; ictimai həyat; siyasi şüur; fəlsəfi şüur; zövq mərhələləri; əxlaqi zövq; bədii zövq.*

Ключевое слово: *понятие вкуса; личная жизнь; общественная жизнь; политический разум; философический разум; этапы вкуса; качества воспитания; художественный вкус.*

Key words: *taste conception, individual life, social-life, political conscience, philosophical.*

İctimai-mənəvi aləmin idrakı prosesində digər amillərlə yanaşı zövq anlayışında özünə məxsus yeri vardır. Bu geniş idrakı sferada çox və müxtəlif olan anlayışların iştirakı insanın gerçəkliyi mənimsəməsi və ona münasibəti məsələsinin ictimai məzmununu açmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Zira anlayışların bu durumu qarşılıqlı əlaqə nizamında dialektik məzmun daşıyır. Anlayışların biri-birinə təsiri, birinin digərini qabartması, birinin digərinə oxşar və ya zidd olması, birinin digərlərinə söykənərək foralaşması və s. bu dialektik məzmunun ifadəsi kimi özünü göstərir. Ona görə də ictimai və mənəvi aləmin dərk olunmasında iştirak edən anlayışların hər birinin müstəqil mövqeyinə, bu təkcə mövqeyin ümumi mövqe ilə bağlılığına

və bu mövqeyin ifadəsindəki spesifik xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət vermək münasib olardı, bu da hər hansı bir anlayışın mənşəyinin öyrənilməsi məsələsidir. Çünki, anlayışın mənşəyinin aydınlığı onun məzmununun aydınlığına əsas verir. Buna görə də tədqiqata obyekt olan hər bir anlayışın özü təbiəti etibarı ilə çoxcəhətli olmaqla yanaşı, ona mənşə ola bilən amillərlə də bağlı olur.

Anlayışların təbiətinə dair söylədiyimiz bu nəzəri fikirlər xüsusi anlayış forması olan «Zövq»-anlayışına da aidiyyəti genişdir. Beləki, zövq anlayışının öz spesifik keyfiyyətlərinin və bu keyfiyyətlərin çoxcəhətli əlaqələrinin sayəsində müəyyənlik tapan dialektik məzmunu mürəkkəb bir prosesdir. Bu məzmununda o müxtəlif inkişaf mərhələlərinin və fərq-

ləndirici məna səviyyələrinin meydana çıxması ilə səciyyələndir.

Odur ki, zövq anlayışı özündə empirik və mücərrəd vəziyyətlərin təsir hədlərini və ölçü meyarlarını qoruyub saxlayır. Bununla da zövq anlayışı özündə ən bəsit predmet və hadisədə ifadə etdiyi kimi, abstrakt təfəkkürün anlaşılması ən çətin olan sahələrində də özünə yer tapır. Məsələn, o qoxu duyğuları vasitəsilə gül ətrinin və ya lamisa duyğularının vasitəsilə çiylək təminin qavranılması prosesində olduğu kimi, fəlsəfi-estetik idrakın ən yüksək və ən mücərrəd sferası olan estetik ideal prosesi ilə əlaqədə də özünü göstərir.

Deməli qavrayışın sadə vəziyyəti və idrakın mücərrəd vəziyyəti zövq anlayışının geniş sferasına (müxtəlif səviyyələrdə) daxil olur. Burada: birinci halda «qoştronomik zövq» səviyyəsi özünü təcəssüm etdirir. Bu iki zövq səviyyələrinin arasında isə «bəsit zövq», «bayağı zövq», «çürük zövq», «yırtıcı zövq», «naqis zövq», «heyvani (şəhvani) zövq», «bədi zövq», «əxlaqi zövq», «idraki zövq» və s. kimi xüsusi anlayışları görürük.

Zövqə məxsus olan bu xüsusi anlayışlar ümumi zövq anlayışının tərkib hissəsi kimi bir-biri ilə bağlı və əlaqəli fəaliyyət imkanlarına malikdirlər. Zövq haqqında ümumi anlayış ona məxsus olan bu xüsusi anlayışların sayəsində formalaşır. Buna

görə də zövq anlayışının məzmunu ümumi və xüsusi tərəflərin qarşılıqlı əlaqələrindən daha çox asılıdır. Eyni zamanda, zövqün mərhələli mövqeyi bu qarşılıqlı əlaqələrin vasitəsilə ifadə olunur. Odur ki, aşağı və yuxarı zövq mərhələləri yalnız zövqün xassə və keyfiyyətlərini deyil, həm də bu anlayışın mürəkkəb təbiətini ifadə edir.

Zövqün mahiyyəti ilə bağlı olan bu məsələnin, yəni «zövqün mərhələləri» anlayışının obyektiv məzmununun məntiqi-idrak baxımından aydınlaşdırılması onun haqqında olan biliklərimizin səhli vəziyyətə gətirilməsinə kömək olardı.

Haqqında danışdığımız bu xüsusi bilik forması insanın gerçəkliyə münasibətinin geniş sferasında hansısa bir ölçüdə – kiçikdə olsa yer tuta bildiyindən əhəmiyyətli sayılmalıdır. Ona görə də zövq anlayışının tədqiqi zamanı onun mərhələli vəziyyətinə diqqətsizlik göstərilməsinə düzgün hesab etmirik. Halbu ki, son əsrlərdə bu barədə də fikir söyləyən alimlər, xüsusilə bizim dövrlərin məşhur filosofları, psixoloqları zövqün mərhələləri – istilahına öləri, az da olsa münasibət göstərməmişlər.

Fikrimizcə, zövq anlayışının elmi izahı «zövq mərhələləri» - istilahının düzgün və aydın şərhindən müəyyən mənada asılıdır. Belə hesab edirik ki, «zövq mərhələləri» anlayışının ob-

yektiv mövqeyinin düzgün təyin olunması zövqə dair elmi münasibətləri də doğru istiqamətə yönəldə bilərdi. Bir daha xatırlayaq ki, məşhur alimlərin bir qismi zövqün bioloji amillərlə bağlılığını tamamilə rədd edir, digər hallarda isə «zövq hissi» ifadə forması kimi şərh olunur. Hər iki tərəfin mövqeyini yanlış hesab edirik və bu yanlışlığın digər səbəblərlə yanaşı bir səbəbini də «zövq mərhələləri» anlayışının bu müəlliflərə mahiyyətə aydın olmamasında görürük.

«Zövq mərhələləri» – istilahı zövqün növləri və səviyyələri ilə, həmçinin digər xassə və keyfiyyətləri ilə bağlı məsələdir. Başqa sözlə, bütün bunlar zövq anlayışının tərkib hissələri kimi zövqün bütün mərhələlərinin yaranmasında rol oynayır. Lakin oynanılan bu rol ya «mühüm», ya da «köməkçi» vasitələr şəklini alır. Buna görə də zövqün mərhələli prosesində hansısa amilin «mühüm» və hansısa amilin «köməkçi» olması məsələsi hər bir zövq mərhələsinin əsasını təşkil edir. Eyni zamanda bir mərhələdə «köməkçi» olan amil, başqa bir mərhələdə «mühüm» ola bilər. Məsələn, gastronomik zövq növündə aparıcı amil bioloji- fizioloji keyfiyyətlərin təsiri ilə yaranan psixoloji mərhələdir. Biz bu mərhələni zövq mərhələlərinin birincisi hesab edirik. Çünki, zövqün məzmu-

nuna daxil olan bütün mərhələlər öz ibtidai başlanğıcını buradan götürmüşdür. Duyğular, hisslər, emosiyalar və s. «mühüm» amil kimi psixoloji situasiyanın mərkəzində dayanır. Ona görə də zövqün birinci – psixoloji mərhələsi «qostronomik» – zövqün mühüm amilinə çevrilir.

Başqa bir mərhələdə isə, məsələn, estetik mərhələdə, bu amil «mühüm» – şəkildə deyil, «köməkçi» şəkildə özünü göstərir. Çünki, bu mərhələdə psixoloji duyğular və ya hisslər deyil, bunlardan keyfiyyətə fərqli olan yeni duyğular və ya hislər «mühüm» amil rolunu oynayır. Bu fərqli keyfiyyət özünü «estetik duyğu» və ya «estetik hiss» kimi ifadə edir. Deməli, psixoloji mərhələdə duyğu və ya hiss «mühüm» amil rolunu oynadığı halda, estetik mərhələdə «köməkçi» amil rolunu oynayır. Burada, psixoloji hisslər, estetik hissələrin mənşəyi kimi xatırlanır. Yəni «mühüm» amil kimi deyil, «köməkçi» amil kimi təsəvvürə daxil olur. Fikrimizə aydınlıq gətirmək məqsədilə orta əsrlər fəlsəfəsinin böyük nümayəndəsi, məşhur filosof Bəhmənyarın «Həfs haqqında» traktatına müraciət edək: «Duyğu olmadan təsəvvür əmələ gəlməz, təsəvvür olmadan isə hökmlərin heç cür qurulması mümkün deyildir» [6, s.120]. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, «köməkçi» şəkildə də olsa psixoloji amil

bütün zövq mərhələlərin təcəssümündə izlərini göstərə bilir. Çünki, bütün zövq mərhələləri üçün psixoloji mərhələ ilkin və ya başlanğıc məqam kimi təsəvvürdə canlanır. Burada bir daha böyük filosof Bəhmənyara istinad edək: «Buna görə də kim duymursa, heç bir şey dərk etmir və heç bir şey anlamır: Əgər o, bir şey dərk edirsə, onda bunu gərək təsəvvür şəklində də dərk etsin: Zira təsəvvürdə duyğudur, ancaq materiyasız» [7, s.126].

Odur ki, bu məqam zövq anlayışının psixoloji əsaslarının qabarıq ifadəsinə çevrilir.

Zövq anlayışının mərhələlərinə nəzər salarkən «yırtıcı zövq»- amilinə də diqqətli yanaşmağı münasib bilirik. Qeyd etmək istərdik ki, elmi, fəlsəfi, psixoloji, siyasi və b. tədqiqat əsərlərində bu adda zövq növünə təsadüf olunmur. Zövqün xüsusi növü kimi «yırtıcı zövq» – anlayışının elmi düşüncənin sferasına ilk dəfə olaraq biz daxil edirik. Elmi dövriyəyə bu anlayışın daxil edilməsinin bir çox üstünlüklərini söyləməyə və onun nəzəri reallığını, həmçinin anlayış sərhədlərini təfəkkür meyarları ilə əsaslandırmağa əsasımız vardır. Yəni, bu anlayışın obyektiv məzmunu, spesifik keyfiyyətləri və qanunauyğunluqları mövcud olduğundan onu xüsusi zövq növü kimi ortaya çıxara bilmək mümkünlüyünü təbii hesab edirik.

«Yırtıcı zövq» anlayışı zövqün xüsusi bir forması kimi dialektlik mənə daşıyır. Bu mənə ilk olaraq digər zövq növləri və səviyyələri ilə bağlıdır. Adi müşahidə də anlayışın ali, kamil, mənəvi, idraki, dini zövq səviyyələrinə zidd olan və bunun əksinə, naqis, yaramaz, zövq səviyyələrinə uyğunluq və oxşarlıq tapan mövqeyini anlamaq çətin deyildir. Deməli, «yırtıcı zövq» – anlayışının məzmunu idealın xüsusilə bəşəri, əxlaqi, estetik idealın inkarına əsaslanır. Buna görə də bu anlayışın mahiyyəti şərin səlahiyyətinə daxil olan keyfiyyətlərlə bağlı olur. Odur ki, burada mahiyyət özünü bəşəriliyə, aliliyə, əxlaqi kamilliyə zidd olan keyfiyyətlərin vasitəsilə təzahür etdirir.

«Yırtıcı zövq» anlayışının dialektlik məzmunu yalnız zövqün müxtəlif səviyyələri və növləri ilə məhdudlaşmır. Bu məzmun dairəsi geniş olduğundan o elmi və qeyri-elmi sahələrlə, müxtəlif həyatı amillərlə, sadə və mürəkkəb psixoloji durumlarla bağlı vəziyyətdə özünü ifadə edir. Bu geniş ifadə formaları bu anlayışın çoxcəhətli və mürəkkəb təbiəti haqqındakı təsəvvürlərimizə aydınlıq gətirir: yırtıcı zövq idraki amil kimi digər hadisə və proseslərlə çoxcəhətli qarşılıqlı əlaqələrə malikdir. Bu qarşılıqlı əlaqələrdə ictimai şüurun bəzi formalarının da yeri vardır.

Bu fikrin ifadəsi, birinci növbədə, ictimai şüurun siyasi şüur formasına aiddir. Yırtıcı zövqün bir anlayış kimi fəlsəfi mahiyyəti məhz siyasi şüur formasında daha qabarıq şəkildə təzahür edir. Belə qabarıq təzahür forması həyatı hadisələrin təkcəliyində deyil – ümumiliyində, faktların azlığında deyil, murdar çoxluğunda, niyətlərin adiliyində deyil – xalqlara, millətlərə şamil edilməsində özünü göstərir. Siyasi şüurun eybəcər mahiyyətindən doğan belə rəzalət dolu həyatı gerçəklik insan mahiyyətinin inkarı kimi səciyyələndirilməyə daha çox layiqdir.

Fikrimizi tarixin yaxın dövründə baş verən məşəqqətli hadisələrin siyasi-ideoloji amillərlə bağlı olduğunu təsdiqləyə bilən tarixi faktların çoxu ilə aydınlaşdırıla bilər.

M.A.Engelqart «Tərəqqi qəddarlığın təkamülü kimi» məşhur əsərində avropalıları vəhşi adlandırdığı bəzi dünya xalqlarının ictimai şüur səviyyələri ilə özünü tərəqqinin aparıcısı kimi düşünən avropalıların düşüncə və həyata baxış səviyyələrini üz-üzə qoyur. Engelqart insanlığın üstünlüyünü avropalılara deyil, onların vəhşi adlandırdıqları xalqlara verir: «hər yerdə, Polineziyada və Avstraliyada, Afrikada avropalılar eyni dərəcədə öz doymazlıqları, yırtıcılıqları, öz doğma atalarını erkək itə dəyişməyə hazır olmaları ilə ikrah

doğururlar. İntellektual güc və texniki üstünlüklərlə birləşən bu xüsusiyyətlər gah bütöv xalqların od və qılıncla qırğınına, gah da aclıq və dilənçiliklə ... ölümünə gətirib çıxarır» [5, s. 181].

Engelqartın bu müqayisəli təhlili ictimai psixologiya obyektiv meyarlarına əsaslanmaqla qəddarlığın mahiyyətini açır. Bu, qəddarlıq fəlsəfi-psixoloji anlamda «yırtıcı zövq» – anlayışına da aydınlıq gətirir. Bu aydınlığı həmin əsərin «Əxlaqsızlığın təkamülü» fəslində daha aydın görürük.

Beləki, Engelqart «Əxlaqsızlığın təkamülü» – adlı tədqiqatında ibtidai əxlaqla avropa əxlaqını müqayisəli şəkildə təhlil edərkən, ibtidai əxlaqın gözəlliyini «zövq» meyarı ilə təsdiqləyir:

«Budur biz insan məişətinin az qala bütün cəhətlərini götür-qoy etdik və nə gördük? İbtidai insanın qəddarlığı axı hansı hərəkətlərdə üzə çıxdı? O, müharibə etməyib, öldürməyib, qırğın törətməyib və qan tökmədən ləzzət almayıb. O, özünə bən-zərləri yeməyib, onlara zülm etməyib, güllələməyib, hakimiyyətdən, ağalıqdan, yaxın adamını təhqir etməkdən zövq almayıb. O, uşaqları öldürməyib, qocaları, zəifləri və xəstələri incitməyib» [5, s.247].

Məşhur alman aliminin bu mülahizələri «Yırtıcı zövq» anlayışının

fəlsəfi-estetik məzmununa dair geniş təsəvvür yaradır. Bu təsəvvür milli psixologiyaların qarşı-qarşıya qoyulması yolu ilə həqiqətin üzə çıxmasına həmçinin, yırtıcı zövq anlayışının mənəvi-əxlaqi, estetik zövqlərə zidd mövqeyinə dair fikirlərimizin şərhinə kömək edir.

Yırtıcı zövqün şərh mahiyyəti onu bu qismdən olan zövq növləri ilə oxşar və yaxın edir. Buna əsas səbəb şərə məxsus olan və ya şərin ifadə forması olan zövq növləri bütövlükdə bəşəri idealların inkarına bağlıdır [4, s.29]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, şərh mahiyyəti daşıyan zövq növlərinin mövqeyi qədim dövr fəlsəfəsinin bəzi nümayəndələri tərəfindən zövq haqqındakı anlayışın ümumi xüsusiyyəti kimi təsəvvür olunmuşdur.

Orta əsr fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi, böyük ərəb filosofu Y.Kindi qədim alimlərin fəlsəfəyə verdikləri təriflərin (altı tərifin) içərisində üçüncü tərifin zövqə aid olduğunu bildirir. Filosof Kindi yazır: «Qədim görkəmli alimlərdən çoxuna görə, həzz şərdir. O, nəfsdə əql yox, fəaliyyətdir. Hissi həzz ilə məşğul olmaq əqlin fəaliyyətini tərk etməkdir».

Qədim alimlərin zövqə dair belə fikir söyləmələrinin səbəbini yanlışlıqda görmürük, bu səbəbə ideala zidd olan zövq növlərinin ictimai-həyatda daha geniş yer tutmasında və daha

qabarıq təsir gücünə malik olmasında görürük. Çünki, ictimai həyat digər fəaliyyətləri ilə yanaşı siyasi-əxlaqi mənə da daşıyır. Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif şəkillərdə siyasi şüurun mənəvi-əxlaqi şüuru üstələdiklərinə şahid olunmuşdur. Fikrimizi təsdiq üçün qədim dövrlərə getməyə, yaşamış və ya şahid olduğumuz dövrə – Sovet dövrünə baxaq: marksist-ateist ideologiyasının zorakılığı və qəddarlığı ilə yoğrulmuş mürəkkəb siyasi-kommunist şüuru bəşəriyyətin ali-əxlaqi şüurunu tapdağa çevirdiklərinə yalnız biz yaşayanlar-görənlər yox, bütün dünya şahid oldu. Bir zümrənin (həm də eybəcər və rəzalətli zümrənin) mənafeyinə milyonlarla insanlar maddi və mədəni varlıq kimi köləyə çevrildilər. Quldarlıq dövrünün köləlik hüquqlarına şükürlər oxudan, yəni onu çox-çox arxada qoyan rəzalətli zümrənin sovet-marksist quldurları, nəinki bəşəri əxlaq normalarına üstün gəldilər, hətta yeni kommunist əxlaq normalarını ortaya çıxardaraq pozğun və yırtıcı zümrənin mənafeyinə xidmət edən yeni bədnam sovet-sosialist-kommunizm quruculuğu adı altında insanların qanuni sərvətlərini qanunsuz olaraq talamağa; sərvəti talanmış insanları güllələməyə; vətəndaşların öz evində, öz yurdunda nəinki dilsiz-ağızsız şəkildə qul olaraq ağır əzablarla işləməyə, hətta sərbəst düşünmə hallarına qarşı mə-

şəqqətli cəza tədbirlərinə (sinfi düşmən-siyasi dustaq – qorxulu Sibir təcridi – işgəncəli ölüm) məruz qoydular. Bu rəzil kommunist həyat tərzindən nəinki onun sahibi olan pozğun zümrə vəhşətli ləzzət və zövq alırdılar, hətta zülm içində boğulan Türk xalqlarını bu məşəqqətli həyatın «əsl zövq mənbəyi» – olduğunu «etiraf» etməyin məcburiyyətini ortaya qoyurdular. Bununda əlaqəli olaraq, mürtəce kommunist şüurunun, əxlaqının, siyasi-ideologiyasının əsasında yeni «elmi» üsullarla «əxlaq» kodeksləri meydana çıxarılır və dindən kənar düşüncə və itaət tərzinə sərt qadağalar qoyulurdu. Bu metodlar xüsusi elmi-tədqiqat institutlarında, elmi ateizm, elmi kommunizm, marksist-leninçi etika kafedralarında və b. siyasi «elm» – mərkəzində işlənilib hazırlanır və məzlum kütlələrin «yırı-tıcı zövqü» nəzəri və praktik cəhətdən mənimsənilməsinə nail olurdular.

Bu faktın üzərində ona görə geniş dayandıq ki, zövqün şərh mahiyyəti yalnız bizim zamanımızda deyil, tarixin qədim dövrlərində də özünü yırtıcı zövq şəklində geniş ifadə etmişdir. Buna görə də qədim dövrün filosoflarının zövqün şərh mahiyyətinə əsas və ya üstünlük verməsinə də təbii baxırıq.

Lakin zövqə dair filosof Kindinin qeyd etdiyi belə fikirlər qədim dövr

fəlsəfəsini bütövlükdə xarakterizə etmir. Həm qədim, həm də orta əsrlər fəlsəfəsində zövqün xeyir və şərh mahiyyəti geniş və aydın şərh edilmişdir. Bu dövrlərdə mənəvi, kamil zövq növləri ilə yanaşı naqis, şəhvani zövq növləri haqqında da mühakimələr irəli sürülmüşdür. Qədim filosofların, xüsusilə Aristotelin zövq haqqındakı mühakimələrini Azərbaycan filosofu N.Tusi daha aydın şərh etmişdir: «Hikmət təbiəti təbiətlərin ən kamilidir, çünki onda həm zövq, həm də kəramət var. «... hikmət» nə edərsə, hamısı kamil və gözəl olar... Hər kəs öz istədiyi zövqü ondan alar... Bundan daha ləzzətli heç bir zövq ola bilməz. Lakin şəhvani ləzzətlər... «Ərəz» hesab edilir. Dediymiz kimi, bu filosofun (Aristotalis – O.Ə.) fikrincə «ilahi səadət» şeylərin ən şərəfətlisi, zövqlərin ən ləzzətli olsa da, onun fəzilətinin göstərilməsi üçün «xarici səadətlər» də ehtiyac ortaya çıxır» [2, s.74].

Zövqün məzmunu böyük hadisə və proseslərlə yanaşı xüsusi və təkcə hallarla, kiçik predmetlərlə də bağlıdır, yəni onun məzmunu ictimai və fərdi mənə daşıyır. Onun bu fərdlik durumu, alimlər tərəfindən daha çox «Zövqün subyektiv» cəhəti kimi müəyyənləşdirilir. Zövqün ümumi cəhətlərində olduğu kimi, subyektiv cəhətlərinin də spesifik və müstəqil xüsusiyyətləri özünü göstərir. Buna görə də hər

bir fərdin özünə məxsus zövqü təkrarsızlığı, bənzərsizliyi subyektiv amillərə bağlılığı ilə o dərəcədə fərqlənir ki, hətta filosoflar subyektiv zövq barədə mübahisəni mümkün sayırlar [1, s.50]. Deməli, hər bir fərdin özünə məxsus zövqü vardır. Lakin, bu ifadə zövqün obyektiv cəhətinə və onun subyektiv cəhətlə əlaqələrinə kölgə salmır. Əksinə, filosoflar zövqün obyektiv və subyektiv cəhətlərinin dialektikasına dair aydın münasibətlərini ortaya qoymuşlar [3, s. 359].

Zövqün obyektiv və subyektiv cəhətlərinin dialektikası təbii ki, zövq növü kimi yırtıcı zövqə də aiddir. Belə ki, özünü ən böyük şəkildə müxtəlif dövrlərin ictimai həyatında, nəhəng siyasi-ideoloji proseslərində göstərən yırtıcı zövq, eyni zamanda, fərdlərin psixoloji durumuna və əxlaqi tutumuna da yad deyildir. Yəni, yırtıcı zövq anlayışının dialektik məzmunu nəhəng sosial-siyasi hadisələr ilə fərdin subyektiv mövqeyi arasındakı qarşılıqlı əlaqələrlə bağlıdır. Belə hesab edirik ki, bu qarşılıqlı əlaqələr iki formada təzahür edir.

Birinci təzahür forması: Fərd, subyektiv düşüncə tərzinin güclü və qüvvətli imkanları sayəsində şərin ictimai varlığa müdaxiləsinin, rəzalət və eybəcərlik qanunlarının bərqərar olmasının, anti-bəşəri mövqeyin həyatı- gerçəkliyə şamil olunmasının

və s. «üsullarını» tapır və onun cəmiyyət həyatında tətbiq olunmasına «nail» olur. Deməli, bütün mürəkkəb, çətin və rəzil vəziyyətlərin yaranma səbəbi bir tarixi tipin-fərdin üzərində dayanır, daha doğrusu, bu səbəb fərdin şəxsiyyətiindən doğurur. Bəşər tarixində şəxsiyyətli fərdlərin ucbatından nəinki illərlə, hətta əsrlərə davam edən məşəqqətli insan qırğınlarının acı mənzərəsi göz önündədir. Belə fərdlərin şəxsiyyətində zövq anlayışı da gizlənir və öz məqamında «yırtıcı zövq» şəklində üzə çıxır. Doğrudan da, ictimai həyatı şərin qucağına sürükləməyi bacaran tarixi fərdlər öz əməllərindən ali-əxlaqi zövq almağa deyil, məhz, yırtıcı zövq almağa qadirdirlər.

Fikrimizi təsdiq üçün tarixin çoxsaylı hadisələrini nümunə seçə bilərik.

Fərdə məxsus olan bu yırtıcı şüur amili öz daxilinə sığınıb-qapanıb qalmır, xalqlara, kütlələrə, cəmiyyət üzvlərinə acınacaqlı şəkildə sirayət olunur, başqa sözlə, bir fərdə məxsus olan yırtıcı zövq geniş şəkildə, insanlara müxtəlif əyri və çirкли yollarla zorakı şəkildə mənimsədilir. Bununla da bir fərdin düşüncə və niyyətiindən doğan hər hansı bir şəxsiyyətli naqis ideyanın əsasında yaranan ictimai-psixologiyanın və təbliği: sürəkli, çaşdırıcı, aldadıcı olan, məkrin və yalanın üzərində qurulan, zahirən

«xoşagəlimli» təsiri bağışlayan siyasi ideologiyanın eybəcər məzmununun ifadə formalarından biri olan «yırtıcı zövq» forması, çox saylı insanların fərdi zövq mənbəyinə çevrilməsinə nail olunur. Bu zaman kütlə şüurunun və bu şüur formasından aslı olan fərdi şüurun imkanlarının zəifliyindən məsələn, mahiyyəti dərk edə bilmək sahəsindəki zəifliyindən, daha geniş bəhrələnilir. Çünki, böyük şərgücünün timsalına çevrilən belə tarixi tiplərin bir fərd kimi irəli sürdüyü «ideyaların» şərg mahiyyəti geniş xalq kütləsi tərəfindən asanlıqla qavranılmır. Bu mahiyyətin praktik şəkildə qavramaq üçün isə illər tələb olunur. Lakin, bu illərin sonunadək şərg öz «qələbəsinə» nail olur, artıq məkrin və yalanın ifşa olunmasının əhəmiyyəti qalmır. Tarixi tip, bir fərd kimi öz mənfur «qələbəsinə» zövq alır: yırtıcı zövq... Kütləvi şüurun bəsitliyi və ya naləcliyi aldanılmış kütlələrin bu mənfur «qələbənin» zövq mənbəyi olduğuna inam yaradır və

bu inam yırtıcı zövqün kütləviləşməsinə səbəb olur. Deməli, tarixi tip olan fərdin yırtıcı zövqü kütləviləşir.

İkinci təzahür forması: Məzmunu şərgə bağlı olan hər hansı ictimai duruma məxsus yırtıcı zövqün fərddə özünü ifadə etməsi kimi üzə çıxır. Bu zaman fərd müstəqil olmayan əqidəsi və inamı ilə mənsub olduğu sosial mühitə bağlı və təbə olur. Şərin xeyir və xeyirin şərg olmasına dair yalançı mülahizələrə inanan və mənəvi cəhətdən müstəqil olmayan fərd həyatını rəzalətə həsr edir və düşüncəsiz şəkildə bu rəzalətdən zövq alır. Belə fərdlər anti-humanist ideologiyalara və ya sağlam həyata qarşı çevrilmiş ictimai psixologiyalara uyaraq yırtıcı zövqün daşıyıcılarına çevrilirlər.

Beləliklə, bütün hallarda yırtıcı zövq şərg mahiyyəti ilə səciyyələnir. Lakin, bu vəziyyətdə belə yırtıcı zövq, özünü zövq kateqoriyasının məzmununu təşkil edən amillərdən biri kimi göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Hegel. Estetika. I c. M. 1968,
2. N.X.Tusi. Əxlaqi Nasir. B.1989
3. F.Siller. Əsərləri. M. 1950, IV c.
4. O.Əfəndi. Estetik idrak. B. 2002

5. M.A. Engelqard. Tərəqqi qəddarlığın təkamülü kimi. B. 2008
6. Ə.K.Zəkuyev. Bəhmənyarın fəlsəfi görüşləri. B. 1958
7. Z.Məmmədov. Bəhmənyarın fəlsəfəsi. B. 1983

ВОПЛОЩЕНИЕ КАТЕГОРИИ «ВКУС» В ФИЛОСОФСКОМ-ПОЛИТИЧЕСКОМ СОЗНАНИИ

АБСТРАКТ

В статье исследуется содержание понятия вкуса с философской и психологической точек зрения. Здесь определяется место или позиция данного понятия в процессе познания общественно-духовного мира.

Автор статьи, анализируя специфические особенности и многосторонние связи понятия вкуса, показывает, что вкус является диалектически-содержательным сложным процессом.

Согласно автора, сложность природы вкуса связана с его многоуровнем структуры. Поэтому автор, в статье выделяет особое место анализу уровня вкуса в философско-политическом сознании.

В статье объясняется, что этот уровень вкуса больше всего выражается в виде «звериный вкус». И поэтому в статье содержание понятия «звериный вкус» рассматривается автором с философской и психологической сторон. Данное понятие привлечено к исследованию автором впервые.

THE «TASTE» CONCEPTION REFLECTION IN PHILOSOPHICAL –POLITICAL CONSCIENCE ABSTRACT

The «taste» conception reflection in philosophical –political conscience are revealed in the article. The philosophical essence of taste conception is revealed in the article. It's role in socio-political life and in individual life are shown.

The author gives his interpretations on individuals physiological being and physiological position.

The author gave an advantage to the «taste stages» conception on the essence of taste category and shows that the right direction of scientific philosophical-psychological explanation depends on these stages.

«Taste stages» types and levels of taste also other categories and qualities are revealed in the article.

The «rupture taste» conception is one of the expression form of taste category. This conception is firstly attracted to the scientific-psychological and philosophical research by the author.

The author researches the factors attracting the essence of this conception.

Məqalə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Komersiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 9)

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 5 noyabr 2012-ci ildə daxil olmuşdur

ŞƏXSİYYƏT VƏ ONUN STRUKTURU

Səadət Həsənova

BDU-nun psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: seadethasanova@mail.ru

Açar sözlər: *Fərd, cəmiyyət, şəxsiyyətin strukturu, özünüqiymətləndirmə, psixoloji münasibətlər, anadangəlmə imkanlar, sinir sistemi, fəaliyyət, temperament, xarakter, qabiliyyət*

Ключевые слова: *индивид, общество, структура личности, самооценка, психологические отношения, врожденные возможности, нервная система, деятельность, темперамент, характер, способность*

Key words: *the individual, a society, structure of the person, a self-estimation, psychological relations, congenital possibilities, nervous system, activity, temperament, character, ability*

Fərdin cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi inkişafı çoxcəhətli prosesdir. Burada dialektik surətdə iki proses uzlaşır. Bir tərəfdən, şəxsiyyət ictimai münasibətlər sistemində daha geniş daxil olur; onun insanlarla və ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə əlaqələri genişlənir və dərinləşir, məhz bunun sayəsində o, ictimai təcrübəyə yiyələnir, onu mənimsəyir, öz sərvətinə çevirir. Şəxsiyyətin inkişafının bu cəhəti onun sosializasiyası kimi xarakterizə olunur. Digər tərəfdən, şəxsiyyət ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə qovuşduqca, eyni zamanda daha çox müstəqillik, nisbi avtanomluq kəsb edir, yəni onun cəmiyyətdə inkişafının mühüm cəhətini fərdiləşmə prosesi təşkil edir.

Bu da məlumdur ki, şəxsiyyətin mahiyyəti öz təbiəti etibarilə ictimaidir və onun bütün psixi xassə və keyfiyyətlərinin inkişaf mənbəyi və yaradıcı fəallığı sosial mühitdə və cəmiyyətdədir. Lakin bütün bunlar heç də şəxsiyyətin bioloji, təbii varlıq olduğunu inkar etmək demək deyildir.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof.B.Əliyev şəxsiyyətə belə tərif verir:

«Şəxsiyyət bioloji, sosial və psixoloji münasibətləri inteqrasiya edərək, fərdin özünəməxsus simasının yaranması prosesidir. Məhz bu ierarxik münasibətlər sistemi inteqrativ bir keyfiyyət kimi şəxsiyyəti səciyləndirir. (2,s.3).

Aydındır ki, insanın psixi inkişafı üçün müvafiq təbii, bioloji imkanının olması da zəruridir. İnsanın təbii

xassələri psixi inkişafın zəruri şərtini təşkil edir. Lakin bununla bərabər, təbii xassələr özlüyündə nə insanın xarakterini, qabiliyyətlərini, nə də maraqlarını, əqidələrini, ideallarını təyin etmir. Beynin quruluşu bir bioloji orqan kimi şəxsiyyətin əsasıdır. Şəxsiyyətin bütün keyfiyyət və xassələri isə ictimai varlığın məhsuludur. Ona görə də normal beyinə malik uşaq cəmiyyətin xaricində böyüdülsə, o heç vaxt şəxsiyyətə çevrilə bilməz. İnsanın sinir sistemi ətraf aləmi dərk etmək üçün müəyyən anadangəlmə imkanlara malikdir.

İnsan dünyaya fərd kimi gəlir, ictimai münasibətlər sistemində, ünsiyyətin sayəsində şəxsiyyətə çevrilir. Fərd termini insanın bir bioloji varlıq kimi psixoloji xüsusiyyətlərini ifadə edir. Fərd anlayışı ümumilikdə, götürdükdə insan cinsinə mənsubolma faktını nəzərdə tutur. Bu baxımdan həm yeni doğulmuş uşaq, həm də yaşlı adam fərddir. Bir cəhəti də dəqiqləşdirək: insan fərd kimi doğularaq cəmiyyətin üzvü kimi müəyyən etik, estetik və sosial keyfiyyətləri mənimsədikdən sonra şəxsiyyətə çevrilir. Lakin şəxsiyyət mürəkkəb anlayışdır. Onun psixoloji baxımdan müxtəlif xüsusiyyətləri vardır. Onlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

1) Şəxsiyyət fəaliyyət dairəsini daimi genişləndirməklə öz həyat yolunu müəyyən edir;

2) Şəxsiyyətin həyat istiqamətini-onun maraq, əqidə və davamlı motivlər sistemi müəyyən edir.

3) Şəxsiyyətin fəallığının mənbəyi olan tələbatlar sisteminə uyğun gələn obyektlər onun həyat mövqeyində, maraq və meyllərində, emosiya və hisslərində özünün aydın ifadəsini tapır;

4) Şəxsiyyətin əməyə, onu əhatə edən insanlara, özünə münasibətləri onun şəxsiyyətini xarakterizə edir. Nəzərdən keçirdiyimiz bu xüsusiyyətlər heyvanlar arasında böyümüş uşaqlarda müşahidə olunmur.

Şəxsiyyətə çevrilmək müəyyən həyat mövqeyi, hər şeydən əvvəl, əxlaqi mövqe tutmaq, öz mövqeyini cəmiyyətin üzvü kimi aydın dərk etmək və onun üçün məsuliyyət daşımaq, özünün əməlləri, işləri, bütün həyatı ilə onu təsdiq etmək deməkdir (1,s.112).

Şəxsiyyət problemi ilə məşğul olan tədqiqatçılar belə bir müddəa əsasında çıxış edir ki, şəxsiyyət öz fəallığını ətraf aləmlə qarşılıqlı təsir prosesində fəaliyyətdə təzahür etdirir. Şəxsiyyətin fəallığının mənbəyini onun tələbatları təşkil edir. Məhz tələbat insanı müəyyən surətdə və müəyyən istiqamətdə iş görməyə təhrik edir. Tələbat şəxsiyyətin haləti olub, onun konkret varlıq şəraitindən asılılığını ifadə edir. Tələbat şəxsiyyətin fəallığının mənbəyi kimi meydana çıxır.

Müasir şəraitdə şəxsiyyətin strukturu problemi xüsusilə aktuallaşıb. İndiki dövrümüzdə demək olar ki, bir çox elmlər şəxsiyyət problemi ilə maraqlanır. Psixologiyada şəxsiyyətin strukturu problemi hansı ölçülərlə açıqlanır?

A.Petrovski və M.Yaroşevskiyə görə, psixologiyada şəxsiyyət dedikdə fərdin əşyavi fəaliyyətdə və ünsiyyətdə mənimsədiyi sistemli keyfiyyətlər nəzərdə tutulur. K.Platonov şəxsiyyətin strukturunda aşağıdakı yarımstrukturları fərqləndirirdi:

1. Bioloji cəhətdən fərqlənən yarımstruktur (temperament, cins, yaş).

2. Şəxsiyyətin xassələrinə çevilmiş ayrı-ayrı psixi proseslərin fərdi xassələri (hafizə, duyğu, təfəkkür, qavrayış, emosiya).

3. Sosial təcrübə yarımstrukturu (insanın mənimsədiyi biliklər, bacarıqlar, vərdislər və adətlər).

4. Şəxsiyyətin istiqaməti yarımstrukturu (həvəslər, maraqlar, arzular, ideallar) (14,s125).

Şəxsiyyətin strukturunda iddia səviyyəsi, özünüqiymətləndirmə və Mən-obraz mühüm yer tutur. Şəxsiyyətin iddia səviyyəsini nə təşkil edir? Suala aşağıdakı kimi cavab vermək olar:

- A) Yaxın və uzaq məqsədlər
- B) Əldə edilən nailiyyətlər
- C) Şəxsiyyətin özü haqqında formalaşdırdığı rəy

D) Şəxsiyyətin başqalarından fərqli keyfiyyətləri

E) Şəxsiyyətin arzu etdiyi özünüqiymətləndirmə səviyyəsi

A.Maslou şəxsiyyətin strukturunda iki böyük motivasiyası kateqoriyasını fərqləndirir: defisitar motivlər və inkişaf motivləri. Defisitar motivlər gərginliyin azaldılmasına yönəlidir. İnkişaf motivləri isə (metamotivasiya) yenilik və həyəcan axtarmaqla gərginliyin yüksəldilməsinə istiqamətlənir. A.Maslou bəzi metatələbatları sadalayır. Məsələn, gözəllik, həqiqət, ədalət və s. O, bunların köməyi ilə özünüaktuallaşdıran insanları təsvir etmişdir. Həmçinin, belə bir fərziyyə irəli sürmüşdür ki, bu tələbatlar da defisitar tələbatlar kimi insanda bioloji olaraq mövcud olur. Metatələbatların ödənilməməsi metapatologiya yaradır. Apatiya, ədəbsizlik, soyuqluq – metapatologiyayı göstərən çoxlu sayda simptomlardanıdır. Bu öz metatələbatlarını ödəyərkən uğursuzluq yaşayan insanlarda qeyd edilmişdir. Maslounun insan tələbatları ilə əlaqədar əsas fikirlərini aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

- Azadlıq, rasionallıq, xolizm, dəyişkənlik, subyektivlik, heterostaz və dərkətməzliyə ciddi şəkildə tərəfdar olma;
- Aktivlik-reaktivlik fikirlərinə qarşı aralıq mövqe;
- Konstitusionalizm fikirlərinə zəif tərəfdar olma.(12,s.115)

A.Maslou özünüaktuallaşdırma problemini 5 aspektdə öyrənmişdir:

- a) özünüaktuallaşdırmış şəxsiyyətlərin tədqiqi;
- b) insan motivasiyası nəzəriyyəsi;
- c) özünüaktuallaşdırma şəxsiyyətin inkişaf prosesi və mexanizmi kimi;
- ç) yüksək həyəcanlar özünüaktuallaşdırmanın epizodları kimi;
- d) metamotivasiya nəzəriyyəsi (8, s.325).

Şəxsiyyətin strukturunu öyrənən Karl Rocers şəxsiyyəti bütövləşmiş insan, bizim hiss və həyəcanımızın əsasını təşkil edən sistem adlandırır. K.Rocersin dünyagörüşünün və şəxsiyyətlə bağlı ideyalarının mərkəzində insanın əxlaqi-etik dəyərləri dayanırdı. Bu isə Amerika cəmiyyəti üçün xarakterik olan kapitalizm və demokratiya ideyaları ilə üst-üstə düşürdü. Amerika cəmiyyəti üçün qəbul edilən, xarakterik olan şəxsiyyətin fərdiliyinin inkişaf etdirilməsi, bununla da insanın hüdudsuz olan imkan və qabiliyyətlərinin inkişafı üçün şərait yaradılması zəruri hesab edilirdi. Karl Rocers də hesab edirdi ki, insan iqtisadi, siyasi, sosial şəraitdən asılı olmayaraq özünün intellektini, emosional və iradi keyfiyyətlərini inkişaf etdirə bilər. Rocers əzab çəkmək, işsizlik, kasıblıq kimi problemlərin psixoloji təsiri məsələlərinə, demək olar ki, əhəmiyyət

verməmişdir. O, öz elmi yanaşmalarında tərbiyə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. K.Rocers humanist psixologiyasının ən məşhur nümayəndələrindəndir. O, dünyaşöhrətli alim Z.Freyddən sonra psixoxanalizin ən görkəmli nümayəndəsidir. Rocersin konsepsiyasının əsasını insana inam, onun şəxsiyyətinə hörmət təşkil edir. K.Rocers göstərir ki, insana ən qiymətli hədiyyə onun emosional vəziyyətini dinləmək, hörmətlə yanaşmaq və öz yerini tapmaqda kömək etməkdir.

Qərb sivilizasiyası, onun sosial institutları üçün insana inamsızlıq daha xarakterikdir. Hesab edirlər ki, insan təbiətən tənbel və idarəolunmaz olduğundan daim kənar nəzarət altında olmalıdır. Rocers isə hesab edir ki, insan daxili təbiəti etibarilə pozitiv, sosial və qurucudur. İnsan hər dəfə başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətdə olarkən, pozitiv münasibətlə üzləşərkən özünütəsdiqə doğru yönəlir.

K.Rocers təklif edirdi ki, müxtəlif, bir-birinə zidd olan tərəflər ünsiyyətə girə, diskussiya yolu ilə kompleks variantlar tapa, qarşılıqlı güzəşt yolu ilə problemi həll edə bilərlər. İki fərqli sistemdə yaşayan ölkələr də problemləri danışıqlar yolu ilə qaydasına qoya bilərlər.

Sonralar K.Rocers yazırdı: «Yayda məni fermadan uzaqda olan

qarğıdalı sahəsinə göndərirdilər. Bu, müstəqillik, təklikdə çətinliklərin öhdəsindən gəlmək dərsi idi. Bu məsuliyyət hissi ilə bağlı şəxsi təcrübə idi və bugünkü gənclərdə məhz bu keyfiyyət çatışmır». 1919-cu ildə o, Viskonsin Universitetinə yerşünəşliq ixtisasına daxil olur. Lakin ikinci kursdan tələbə dini konfranslarında fəal iştirak etməyə başlayır. 1922-ci ildə onun həyatının istiqamətini dəyişdirən mühüm hadisə baş verir. Həmin il «Xristian dinini bütün dünyada müasirlərimiz arasında yayın» devizi ilə keçirilən tədbirlərdə iştirak etmək üçün Pekinə gedir. Altı aydan çox xaricdə qalan K.Rocers xristian dinindən fərqli olan dinlər və mədəniyyətlərlə tanış olur. Şərq mədəniyyəti və dinləri onun dünyagörüşünü liberallaşdırır, yeni səpkidə müstəqilləşdirir (14,s.370).

K.Rocersin insanın təbiətinin formalaşması ilə bağlı görüşləri Z.Freyddə olduğu kimi emosional pozuntuları olan xəstələrlə işlədiyi dövrdə, şəxsi təcrübələri əsasında yaranmış, formalaşmışdır. Sonralar özü də etiraf edirdi ki, onun ideyaları xəstə adamların peşəkar köməyinə olan tələbatdan doğmuşdur. O yazırdı: «Bu insanlarla qarşılıqlı təmasda olmaqla mən ideyalarımın çoxunu buradan götürür, şəxsiyyətin strukturunda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin rolunu müəyyənləşdirirdim».

Qordon Olport şəxsiyyəti əslində daxili bir şey kimi göstərir və onu dünya ilə insan arasında qanuna uyğun vəsilə kimi səciyyələndirir.

Bu baxımdan Q.Olportun şəxsiyyət problemi ilə bağlı fikirləri maraq kəsb edir. Q.Olport göstərir ki, gündəlik həyatda hər bir kəs onu əhatə edən insanlarla qarşılıqlı fəaliyyət və ünsiyyətdə olur. Bununla da onları qiymətləndirir, münasibət bildirirlər. Qarşı tərəfin şəxsi keyfiyyət və əlamətlərinə uyğun olaraq onun şəxsiyyəti haqqında təsəvvür formalaşır.

Q.Olport ilk dəfə olaraq şəxsiyyətin keyfiyyət və əlamətlərini, tipologiyasını vermiş, onun üç mühüm tipini göstərmişdir. Onlardan birincisi bazis, əsas olan keyfiyyətdir ki, şəxsiyyətin mühüm xarakter əlamətlərini özündə birləşdirir. Məsələn, elə şəxsiyyətlər var ki, digərlərini öz hakimliyyətinə cəlb edib, ondan istifadə etməyə çalışır. Olport bu tip insanları makkiavelist şəxsiyyət adlandırır. Bu insanlar daim öz tələbatlarını ödəməyə çalışırlar. Bu tipə aid olan insanlar cəmiyyətdə çox olurlar. İkinci tip insanlar üçün əsasən mehribançılıq, tələbkərlilik, səmimilik xarakterikdir. Olport bunu şəxsiyyətin mühüm keyfiyyəti adlandırır. Üçüncü tipə Olport şəxsiyyətin nisbətən görünən şüuru və fərdi xüsusiyyətləri, keçici davranışı aid edir və bunların məcmusunu əlavə keyfiyyətlər adlandırır.

Corc Kelli şəxsiyyəti hər bir fərdə xas olan unikal həyat təcrübəsinin dərki vasitəsi kimi nəzərdən keçirir. Kelliyə görə, insan bir tədqiqatçı kimi özünə və ətraf mühitə daim nəzarət edir.

Kelli öz ideyalarını 50-ci illərdə, Naysser və Millerdən on il əvvəl formalaşdırmağa başlamışdı. Onun nəzəriyyəsinin əsasını konstruktiv alternativlik təşkil edir. Kelli sübut edirdi ki, hər hansı bir hadisəni hər kəs bir cür başa düşür və şərh edir. Çünki, hər bir insanın özünəməxsus konstruktlar sistemi (sxemi) vardır. Konstruktlar isə özünəməxsus əlamət və keyfiyyətlərə malikdir. Bunlara əsaslanan Kelli şəxsi konstruktların müxtəlif tiplərini ayırmışdır. Kelli göstərir ki, «A – odur ki, insan onu «A» kimi təhlil edir».

Kelliyə görə, elə bir şey yoxdu ki, onunla bağlı bir neçə fərqli fikir olmasın. Fikir ayrılıqları insanın istifadə etdiyi müxtəlif sxemlərlə (konstruktlarla) şərh olunur. Beləliklə, insan fəaliyyətinin əsasını da məhz intellektual proseslər təşkil edir.

Hər bir insanın tədqiqatçı olduğunu göstərən Kelli, əlbəttə, heç də real tədqiqatı nəzərdə tutmur. Söhbət ondan gedir ki, hər bir insan özünün şəxsi konstruktları – fərdi kateqorial şkala sisteminin köməyi ilə reallıqdakı obrazını yaradır. Bu obrazın köməyi ilə o, gələcək hadisələrlə bağlı

fərziyyələr irəli sürür. Əgər onun fərziyyəsi özünün təsdiqini tapmasa, onda az və ya çox dərəcədə konstruktlar sistemini dəyişdirir və yeni adekvat proqnozlar verir. Başqa sözlə, insanlar keçmişə əsaslanır deyən psixanalitiklərdən və insan mövcud reallığa əsaslanır deyən K.Rocersdən fərqli olaraq Kelli göstərir ki, insanı gələcək daha çox maraqlandırır. Kelli hesab edir ki, insan, fəaliyyətində daha çox gələcəyi proqnozlaşdırmaq motivinə üstünlük verir (14,527).

Kellinin nəzəriyyəsinin əsasında o durur ki, psixi fəaliyyət insanın gələcək hadisələri necə proqnozlaşdırması ilə əlaqədardır. Yəni fikir və davranış baş verəcək situasiyaya uyğunlaşdırılır. Kelli göstərir ki, bu zaman ayrı-ayrı hərəkət və davranışa deyil, kompleks yaşamağa diqqət yetirmək lazımdır. Onun fikrincə insanın konstruktları müəyyən ierarxik sistemə uyğun qurulmuşdur. Onlar öz yerlərini situasiyadan asılı olaraq dəyişə bilirlər.

Son dövrlər koqnitiv psixologiya, eləcə də digər psixologiya məktəbləri qarışıq istiqamətlərdə tədqiqatlara üstünlük verirlər. Koqnitiv psixologiyanın mövcud vəziyyətində simvolik və konneksion yanaşmalara üstünlük verilir. Simvolik yanaşmada simvollar vahid informasiya mənbəyi kimi qəbul edilir. Konneksiona-

lizm isə koqnitiv sistemdəki elementləri qarşılıqlı vəhdətdə götürür.

Şəxsiyyətin tədqiqinə sosial-koqnitiv yanaşma iki personoloq – A.Bandura və C.Rotter tərəfindən təmsil edilir. Bandura insanın psixoloji fəaliyyətini, bihevioral, koqnitiv və ətraf mühitə aid amillərin fasiləsiz qarşılıqlı təsirinin strukturuna əsasən izah edir. Bu davranış konsepsiyasına görə insan bütünlüklə xarici qüvvələr tərəfindən idarə edilir və həmçinin insan bütün istədiklərini edə bilən müstəqil varlıq deyil. Əksinə mühitə insan fəaliyyətinin təşkili və tənzimində koqnitiv proseslərin mərkəzi rol oynadığı dinamik proseslərlə əlaqədar olan davranış reaksiya və amillərinin qarşılıqlı təsirinə böyük əhəmiyyət verilir.

Banduranın əsas nəzəri konsepsiyası – müşahidə vasitəsilə modelləşdirmə və ya öyrənmədir. Modelləşdirmənin öyrənilməli əsasən öz informativ funksiyası vasitəsilə generasiya etməsi haqqında açar müddəə, Banduranın təfəkkürə koqnitiv şəkildə yanaşmasını aşkar hiss etdirir. Müşahidə vasitəsilə olan öyrənmə, 4 qarşılıqlı əlaqədə olan amil – diqqət, hifz etmə, hərəkəti canlandırma və motivasiya prosesləri ilə tənzimlənir. Banduranın müşahidə vasitəsilə olan öyrənmədəki möhkəmlənməni şərh etməsi onun koqnitiv istiqamətli olmasını əks etdirir. Sosial-koqnitiv

nəzəriyyədə xarici möhkəmlənmə əsasən iki funksiyaya (informativ və təhrikəddici) malikdir. Sonra Bandura dolayı möhkəmlənmənin, (yəni, başqalarının davranışındakı möhkəmlənməni müşahidə etmə və ya insanlar öz şəxsi davranışını möhkəmləndirdikdə yaranan özünümöhkəmləndirmənin) rolunu qeyd edir.

Özünü-tənzim və ya insanların öz davranışlarını tənzim etməsi sosial-koqnitiv nəzəriyyənin vacib cəhətidir. Özünü-tənzim etmədə əsas əhəmiyyət özünümüşahidə, mühakimə və özünüqiymətləndirmə proseslərinə verilir. Bandura həmçinin insanların nə üçün özlərini cəzalandırmaları məsələsini nəzərdən keçirmişdir.

Bandura son illər sosial-koqnitiv nəzəriyyə ilə bağlı fikirlərini izah etmək üçün, koqnitiv özünü-effektivlik mexanizmlərini sosial-koqnitiv nəzəriyyəyə aid edərək genişləndirmişdir. Özünü-effekt konsepsiyasına, insanın spesifik situasiya və ya məsələ ilə bağlı davranışını təşkil etmək qabiliyyətini dərk etməsi aiddir. Özünü-effektivlik 4 əsas mənbədən əldə edilir: davranışın təşkili, dolayı təcrübə, verbal fikir və emosional yükləş. Banduranı çox zaman biheviolist kimi xarakterizə etsələr də onun əsas fikirləri ənənəvi biheviolistlərin xüsusən Skinnerin insana olan baxışlarından fərqlidir. Sosial-koqnitiv nəzəriyyə aşağıdakıları əks etdirir:

– rasionallıq, invayronmentalizm, dəyişkənlik və idrakilik müddəalarına ciddi şəkildə tərəfdar olma;

– elementalizmə zəif şəkildə tərəfdar olma;

– müstəqil-determinizm, subyektivlik-obyektivlik və aktivlik-reaktivlik müddəalarına qarşı orta mövqe.

A. Banduranın nəzəriyyəsi empirik şəkildə çox yaxşı yoxlanılmışdır və onun xeyrinə kifayət qədər faktlar yığılmışdır. Bu başlıqda, televiziya vasitəsilə göstərilən zorakılığın tamaşaçılara uzunmüddətli və qısamüddətli təsiri nəticəsində onlarda yaranan aqressivliklə bağlı tədqiqatlar verilmişdir. Həmçinin, qorxu və həyəcanla bağlı davranış problemlərinin azaldılması üçün strategiya qismində terapeutik müdaxilənin köməyi ilə özünü effektivliyin dəyişməsinə aid tədqiqatlar müzakirə edilmişdir.

Culian Rotterin sosial öyrənmə nəzəriyyəsi sosial situasiya kontekstində davranışın izahı üçün motivation və koqnitiv amillərin əhəmiyyətini önə çəkir. Rotter xüsusən 4 vacib dəyişəni ayırd edir: davranış potensialı, gözləmə, möhkəmlənmənin əhəmiyyəti və psixoloji situasiya. Rotter bu dəyişənləri əsas proqnoz formulu ilə birləşdirmişdir. Formula göstərir ki, spesifik situasiyadakı cari davranış potensialı möhkəmlənmənin bu davranışın ardınca gəlməsinin, gözlənilən möhkəmlənmə

qiymətinin funksiyasıdır. Rotter insanın gündəlik olaraq üzləşdiyi situasiyalardakı davranışının proqnozu üçün daha ümumi formuldan istifadə edir. Bu formula göstərir ki, tələbat potensialı fəaliyyət azadlığı və tələbat əhəmiyyətlərinin funksiyasıdır. Tələbat konsepsiyaları, tələbat potensialı, tələbatların əhəmiyyətləri, fəaliyyət azadlığı (minimal məqsədi özündə birləşdirən) Rotterin nöqtəyi-nəzərindən həyatdakı real davranışı daha dəqiq şəkildə proqnozlaşdırmağa imkan verir (nəinki bunu əsas formulun köməyi ilə etmək).

Rotterin sosial öyrənmə nəzəriyyəsində əsas konstrukt lokus nəzarəti və ya insanların həyatlarında möhkəmlənməni nə dərəcədə edilməsini ümumiləşdirmiş gözləntisidir. Nəzarət lokusunun ölçülməsi Rotterin «internallıq-eksternallıq şkalası» terminlərinə əsasən müzakirə edilir və bu şkala üzrə fərdi fərqlərlə əlaqədar müəyyən davranış xarakteristikaları qeyd edilir.

Şəxsiyyətin strukturuna Ziqmund Freyd üç əsas strukturu əlavə edib: İd, Ego və Superego.

İd sferası tamamilə dərk olunmayıb və bununla yanaşı Ego, Superego idrakın hər üç mərhələsində fəaliyyət göstərir. Şüur üç şəxsi strukturu əhatə edir və bunun əsas hissəsini İddə formalaşan impulsar təşkil

edir. Freyde görə İd şəxsiyyətin bəsit, anadangəlmə instinktlərinin aspektlərini ifadə edir. O bizim davranışımızı enerji ilə dolduran şüursuz və instinktiv bioloji meyillərlə sıx əlaqədə olmaqla fəaliyyət göstərir. İd – nə isə qaranlıq (tünd) və qaydalara tabe olmuyan bir şeydir. O bütün bioloji həyatın ilkin prinsipini ifadə etməklə – bioloji meyillərin icra olunmasını şərtləndirən psixoloji enerjinin təxirsiz boşaldılmasıdır. (xüsusilə seksual və aqressiv) Sonda onların özünü saxlayıb boşalma tapmaması şəxsi fəaliyyətdə stressin yaranmasına gətirib çıxarır. Bir halda ki, İd qorxu və narahatlıq(həyəcan) bilmir, o öz məqsədlərinin ifadə olunmasında ehtiyat tədbirlərinə əl atmır. Ego – qərarların qəbul edilməsi üçün məsuliyyət daşıyan psixi aparatın tərkib hissəsidir. Ego xarici aləm tərəfindən qoyulmuş məhdudiyyətlərə uyğun olaraq İdin arzularını ifadə və təmin etmək üçün çalışır. Bu orqanizmin təhlükəsizlik və özünü saxlamayı (yaşama) təmin etməyə kömək edir. O yaşamaq uğrunda mübarizədə xarici sosial aləmlə yanaşı İd-in instinktiv tələbatlarına qarşı da çıxır. Ego intellektual proseslər və problemlərin həlli sahəsində şəxsiyyətin icraedici orqanı hesab olunur. Superego ictimailəşmə prosesində davranışın mənimsənilmiş ictimai norma və standartları

qəbul etməsidir. Superego İd tərəfindən gələn istənilən ictimai qınaq impulslarını bütövlüklə dayandırmağa çalışmaqla, insanı fikirlərdə, sözlərdə və davranışda mütləq mükəmməliyə yönəltməyə çalışır (14,s.356).

Psixozanaliz başqa psixoloji metodlardan fərqli olaraq, şüurun xəstəliyinin səbəblərini bədəndə və ya başqa bir sferada deyil, şüurun gizli, naməlum alt qatında – bəşüurda tapırdı. Əslində, şüurun iztirabları, həm də nəinki şüurun, bütün bədən iztirabları şüurun alt qatından gəldiyinə görə psixozanaliz eyni zamanda psixosomatika kimi dəyərləndirilə bilər. Bəşüur şüurun xəstəliyinin mənbəyidir, ona görə də şüurun müalicəsi bəşüurun simptom şəklində görünən iddialarının aradan qaldırılması şəklində aparıla bilər. Başqa sözlə, bəşüur öz iddialarını elə simptomlar şəklində üzə çıxarır ki, onlar orqanizmdə psixopatoloji anomiyalar törədir. Psixi xəstəni müalicə etmək həmin simptomları aradan götürmək deməkdir. Psixi xəstəliyə bu cür yanaşma tamamilə yeni bir strategiyadır ki, Freyd onu psixozanaliz adı altında təqdim etdi.

Psixozanalizin nümayəndələrindən biri də Karl Qustav Yunq olmuşdur. Yunq «Analitik psixologiya» adlandırdığı yeni cərəyanın əsasını qoydu. Yunqun baxışlarına əsasən libidonun enerjiyə aid olan bir anlayış

kimi başa düşmək lazımdır. Buna müvafiq olaraq, libido təkcə seksual deyil istənilən digər tələbatların ödənilməsinə yönələ bilər.

Yunqun nəzəriyyəsində digər maraqlı məqam «kollektiv şüursuzluq haqqında təlim»dir. Əgər Freyd şüursuzluğu ayrılıqda götürülmüş şəxsiyyətin məhsulu kimi qəbul edirdisə, Yunqa görə şüursuzluq ümumbəşər tarixi hətta tarixə qədərki dövrü özündə əks etdirən, insanın mədəni irqi mənsubiyyəti ilə bağlı gizli xatirələrdən ibarətdir. Yunq göstərir ki, şüursuzluq strukturca arxeotiplərdən – daxili təsəvvür və xəyallardan təşkil olunmuşdur. Arxeotiplərə müvafiq olaraq bizim reallığa olan münasibətimiz müəyyənəkdir. Məsələn, kollektiv şüursuzluqdan gələn ananın daxili obrazı yeni doğulmuş körpənin anası ilə real münasibətlərə hazırlayır. Həmçinin əvvəlki nəsillərin toplanmış olduğu kollektiv təcrübəni özündə əks etdirən ata, qəhrəman, başçı və s. arxeotiplər mövcuddur.

Şəxsiyyətin strukturunu müəyyən edən bir neçə arxeotip daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunlara «persona» – sosial mühitin tələbləri ilə fərdi tələbatı uzlaşdırmağa çalışan zahirî imic «anima» və «animus» – insanda kişi və qadın başlanğıclarını xarakterizə edən anlayış, «kölgə» – anlayış, «özününkü» – şəxsiyyətin

mərkəzi olub tendensiyaları tarazlaşdıran anlayışlar aiddir.

Yunq psixikanın 4 əsas funksiyasını göstərmişdir: təfəkkür, emosiyalar, duyğular və intuisiya. Bunların idarəsi aləm və ya xarici aləm vasitəsilə həyata keçirilir. Buna əsaslanaraq, Yunq xarakterlərin yeni tipologiyasını təklif etmiş və iki şəxsiyyət tipi ayırd etmişdir: introvert və ekstrovert.

Freyddən uzaqlaşmış psixoanalizin digər görkəmli nümayəndəsi Alfred Adler olmuşdur. «Fərdi psixologiya» adlanan təlim məhz onun adı ilə bağlıdır. Freyddən fərqli olaraq Adler şəxsiyyətə təsir edən faktorlardan bioloji deyil sosial faktorları ön plana çəkir. Adler təliminin əsasında «natamamlıq kompleksi», kompensasiya, ifrat kompensasiya anlayışları durur. Belə ki, bədən orqanlarının inkişafında həqiqi və ya mövhum qüsurlar insanda natamamlıq hissi əmələ gətirir. Onu aradan qaldırmaq məqsədi ilə şəxs şüurlu və ya şüursuz surətdə özünün yaradıcılıq imkanlarını səfərbər edir. Məsələn, alçaq boylu adamlar cəmiyyətdə mənsəb və hörmət qazanmağa çalışır, səhhəti zəif olanlar inadkarlıqla idmanla məşğul olaraq öz qüsurlarını kompensasiya etməyə çalışırlar. Kompensasiya müvəffəqiyyətsizliyə uğradıqda nevroitik pozuntular meydana çıxır – insan

xəstəliyin köməyi ilə özünə hüsn-rəğbət qazanmağa çalışır. Bəzən ifrat kompensasiya meydana çıxdığı hallarda həqiqi və ya təsəvvür olunan qüsurlardan artıq güclü təxəyyülə səbəb olur ki, bu da müstəsna nailiyyətlər şəklində özünü biruzə verir.

Alfred Adlerin fərdi psixologiyasının insanı təsvir edən bir neçə prinsipi vardır:

1. İnsan yeganə özüuyğunlaşan və bütövdür;

2. İnsan həyatı – bu üstünlük qazanmağa dinamik bir təşəbbüsdür;

3. Fərd – özünüməyyən edən yaradıcı varlıqdır;

4. Fərdin sosial statusu;

A.Adlerə görə insanlar uşaqlıqdan bəri hiss eledikləri, ömrü boyu üstünlük əldə etmək uğrunda mübarizə aparmaqla öz acizlik (natamamlıq, keyfiyyətsizlik) hisslərini kompensasiya etməyə çalışırlar. Adlerə görə həyat tərzini üç əsas həyatı məsələnin (iş, dostluq və sevgi) həllinə yönələn, xüsusilə də şəxsiyyətin davranışının qurulmasında özünü aydın əks etdirir(14, s.125).

Alfred Adlerin bütün nəzəriyyəsinin əsas anlamı yaradıcı «Mən» anlayışıdır. Bu anlayışda ona(insana) nəyin əhəmiyyət verdiyi, həyat tərzinin kimin təsiri ilə formalaşdığı fəal insan həyatı prinsipləri təcəssüm olunur. Bu yaradıcı güc insan həyatının məqsədinə cavab verir və onun

sosial maraqlarının inkişafına kömək edir.

Yalnız əlverişli sosial münasibətlər zəminində insan natamamlıq hissiyyətinə üstün gələ bilər. Əks halda şəxsiyyəti məğlubiyyətin etirafından süni surətdə müdafiə edən nevroitik simptomlar əmələ gəlir.

Adler həmçinin ailə daxilində uşaqların rəqabətli mübarizəsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun gəldiyi qənaətə görə, ailədə böyük uşaqlar ikinci uşağın dünyaya gəlməsindən güclü narahatlıq hissi keçirirlər, çünki onlara göstərilən diqqət və qayğıdan qismən məhrum olurlar. İkinci uşaqlar öz növbəsində, adətən özlərindən böyükləri üstələməyə çalışırlar. Ailənin sonbeşikləri isə bir qayda olaraq ərköyün böyüyürlər (6,s.123).

Belə ailədaxili rəqabət sonradan sosial maraqlar və şəxsi məqsədləri tarazlaşdıran «yaşayış üslubu»nun inkişafını müəyyən edir. Buna baxmayaraq, Adlerin işləyib hazırlamış olduğu terapevtik model əsas məqsəd kimi keçmiş hadisələrin, münasibətlərin araşdırılması, yeni «yaşayış üslubu»nun hazırlanması və şəxsin sosial qrupa qaytarılmasını ön plana çəkir.

Q.Mürrey nəzəriyyəsinin əsası yatırım «tələbat» anlayışının işlənməsi ilə bağlıdır. «Tələbat» anlayışını qavramanı, appersepsiyanı, təfəkkü-

rü, qərar qəbul etmə bacarığını təşkil edən əsas kimi müəyyən edirlər. Tələbatlara «basqılar» təsir göstərir, yəni ətraf aləmin real və ya başa düşülən, təhrikedici xüsusiyyətə malik qüvvələri. Müəllif 40 tələbatın siyahısını (nailiyyətdə, hakimiyətdə, affilyasiyada, aqressiyada, müdafiədə, hörmətdə, qayğıda və s.), həmçinin basqıların siyahısını (ailənin himayəsinin olmaması, təhlükə qorxusu, nəyinsə çatmaması və ya itirilməsi və s.) təklif etmişdir. Tələbatlar və onlara uyğun basqılar «mövzu» adlandırılan davranışında birləşir, hansı ki, sabit mənalardan və hərəkət nümunələrinin dəstiylə «tələbat inteqratını» yaradır. Bu baza analizlərinə əsasən Mürrey şəxsiyyət davranışının vektor-qiyəmətli sxemini qurur.

Şəxsiyyət strukturunda, Freyding nəzəriyyəsində olduğu kimi, Mürrey İd, Ego və Super-egonu ayırır. Lakin onun konsepsiyası otrodoksal psixoanalizdən fərqlənir: İdin bütün instinkləri eqoistik və sosial qəbul ediləmez deyil, şəxsiyyətin fəaliyyəti həmişə fərd və cəmiyyət arasında münəqişədən qaçmaq cəhdiylə təyin edilmir; Egonun funksiyası təkcə qoruyucu deyil, həm də təşkiledici, tənzimədi və planlaşdırıcıdır; Super-egonun özündə saxladığı dəyərlər və tabu uşaqlıqda təsbit edilmirlər, buna görə böyüklər Super-eqoya

təsir edə bilərlər; bu təsire əsasən Ego-ideal formalaşdırılır ki, bu da şəxsiyyətə geniş imkanlar verir (14,130).

Q.Mürreyin nəzəriyyəsinə görə şəxsiyyətin inkişafı 7 mərhələdən ibarətdir. Bu Freyding şəxsiyyətin inkişafı konsepsiyasına 2 əlavə mərhələni daxil etməklə alınır: klaustral (həyatın bətdaxili dövrü), hansında ki, hər hansı erogen zona rol oynamır, lakin anadan passiv asılılıq mövcuddur; uretral (oral və anal mərhələlər arasında) hansında ki, erogen zona sidik sistemidir və əsas hərəkətlər seksual məmnun olunmaqla bağlıdır.

Mərhələlərə müvafiq olaraq Mürrey 2 kompleks və onlara uyğun xarakter tiplərini təsvir edir.

Klaustral; hansında ki, əsas müdafiə mexanizmi inkar etmədir, formalaşan cəhəti isə passivlik və getməni ifadə edir.

Uretral; burada əsas müdafiə xarakterin anal tipini xatırladır və rəqəbat və ya güzəştə getmənin xüsusiyyətləri xüsusi qeyd edilir. (Mürrey belə sindromu «ikar kompleksi» adlandırır).

Q.Mürrey şəxsiyyətin öyrənilməsi üçün çoxlu diaqnostik metodikalar işlənməşdir. Onlardan ən məşhuru «tematik appersepsiya testləri»dir (TAT).

Şəxsiyyətin strukturunda Erik Erikson Ego və onun adaptasiya ba-

carıqlarını xüsusi qeyd edir. Onun eqo-psixologiya adlanan nəzəriyyəsinin digər xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- İnsan həyatı boyunca inkişaf prosesində baş verən xüsusi dəyişikliklər;
- İnsanın psixi sağlamlığına dayaq;
- Eyniyyətin(eyniliyin) xüsusi rolu;
- Şəxsiyyətin strukturunun araşdırılması və mədəni-tarixi faktorların öyrənilməsində klinik müşahidələrin ahəngi (uyğunlaşdırılması). (8,s.236).

E.Erikson göstərir ki, qəfil və kəskin ictimai-siyasi, tarixi, iqtisadi dəyişiklik baş verəndə şəxsiyyətin yeniləşməyə, yeni mühitə identifikasiya etməsi mürəkkəb prosesdir və xeyli çətindir. Cəmiyyətin yeniləşməsi şəxsiyyətə əsasən iki aspektdən daha ciddi təsir edir. Bunlardan biri yeniləşmənin özü, digəri isə yeni şəraitdə şəxsiyyətin özünün «Mən» hissənin itirilməsi qorxusudur.

E.Eriksona görə, mühitə psixososial uyğunlaşma həm də ictimai məhiyyət kəsb edir. Yəni, insanın sosiogenetik təkamülü psixososial təkamülünü müəyyənləşdirir.

Son dövrlərdə psixoloqların xüsusi diqqət yetirdiyi problemlər içərisində şəxsiyyətin həyat yolunun öyrənilməsi, onun metodoloji və nəzəri məsələlərinin araşdırılması ənənəsi geniş yayılmışdır. Onların sıra-

sında görkəmli Amerika psixoloqu E.Eriksonun adı daha tez-tez səslənir. Onun şəxsiyyət və cəmiyyət həyatında müasir psixosanalitik baxışları ABŞ və Qərbi Avropa gənclərinin xüsusi rəğbətlə yanaşdığı məsələləri əhatə edir. Erikson sosiologiya, tarix və psixologiyaları vahiddə götürərək şəxsiyyətin formalaşmasında ictimai-tarixi proseslərin, faktların qarşılıqlı təsirini öyrənməyə çalışmışdır. E.Eriksona görə, şəxsiyyət konkret tarixi proseslərə o zaman qoşulur, müdaxilə edir ki, bu, onun

B.Skinner isə öz tədqiqatlarında şəxsiyyəti praktik olaraq ətraf mühitin təsirinə cavab reaksiyası verən insan kimi təqdim edir.

Şəxsiyyət probleminin öyrənilməsi, tədqiqi bir tərəfdən müxtəlif psixologiya məktəblərində fərqli şəkildə olmuşsa, digər tərəfdən müxtəlif ölkələrdə də fərqli olmuşdur. Bu, həmin ölkənin sosial, mədəni, iqtisadi inkişafı ilə, həm də elmi mövqeyi, yanaşmaları ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan psixologiya elminin inkişafı, istiqaməti Almaniya, Fransada, İngiltərədə, Rusiyada, Amerikada və s. oxşar, ümumi cəhətləri ilə yanaşı, həm də fərqli cəhətlərə malik olmuşdur. Bu, xüsusilə şəxsiyyət psixologiyasında özünü daha geniş şəkildə əks etdirir.

Karl Horni Freydingin kişilər və qadınlar arasında şəxsiyyət fərqliliyini

müəyyən edən fiziki anatomiya, insan şəxsiyyətinin inkişafında həlledici faktor kimi valideyn və uşaq arasında olan sosial xarakterli münasibəti təsdiq edən 3-cü müddüanı rədd edir. K.Horniyə görə uşaqlıqda ehtiyacların ödənilməsi və təhlükəsizlik əsas məsələdir. Əgər valideynlərin davranışı ehtiyacların və təhlükəsizliyin ödənilməsinə kömək etmirsə, bu bazal ədavətin yaranmasına gətirib çıxarır. O da öz növbəsində bazal həyəcanın (narahatlıq) yaranmasına gətirib çıxarır. Bazal narahatçılıq o, ədavət (düşmənçilik) aləmində acizlik hissi kimi təsvir edir. K.Horni on nevroitik ehtiyac təsvir edib ki, bu da insanlar tərəfindən anadangəlmə bazal narahatçılıq, təhlükəsizlik və çarəsizlikdəki çatışmazlıqlarla ortaq mübarizə məqsədilə istifadə olunur. Sağlam insanlardan fərqli olaraq nevroitiklər(əbəbi insanlar) müxtəlif vəziyyətlərə uyğun reaksiyada bir ehtiyaca əsaslanır.

XX əsrin əvvəllərində A.F.Lazurski ilk dəfə olaraq təkcə insanın subyektiv xüsusiyyətlərini deyil, həm də onun dünyagörüşünü ictimai baxışlarını nəzərə alan xarakterin psixososial təsnifatını yaratmağı təklif etdi. Lazurski insanın ətraf mühitə uyğunlaşma dərəcəsindən və ətraf mühitin insana hansı dərəcədə təzyiq göstərməsindən asılı olaraq üç psixoloji səviyyəyə ayırd edirdi: 1-ci aşağı sə-

viyyə – kifayət qədər uyğunlaşma olmayan insanlar; 2-ci orta səviyyə – ətraf mühitdə öz yerini tapa bilən və ondan öz məqsədi üçün istifadə edə bilən insanlar; ali səviyyə – yaradıcı səviyyədir.

O, ətraf mühiti dəyişdirməyə çalışan insandır. Bu üç uyğunlaşma və üstünlük səviyyələrini nəzərə alma əsasında Lazurski xarakterin aşağıdakı təsnifatını vermişdir: Aşağı səviyyə: 1) ağıllı tip; 2) affektiv tip (hərəkətli, hissiyatlı, xəyalpərəst); 3)fəal tip (impulsiv, enerjili, itaətkar, fəal, inadkar).

Orta səviyyə: 1) praktik olmayan nəzəriyyəçilər, idealistlər (alimlər, rəssamlar, dini pərəstlər); 2) praktiklər – realistlər, alturistlər, ictimaiyyətçilər, hökumtlülər, evdarlar. Şəxsiyyət psixologiyasının dispozişyon istiqaməti əsasında iki ümumi ideya vardır. Bu ilk növbədə bu onunla bağlıdır ki, insanlar müxtəlif vəziyyətlərdə müəyyən olunmuş reaksiya göstərmək geniş qabiliyyət komplektinə malikdirlər. İnsanlar da var ki, müəyyən olunmuş dəyişməzliyi hərəkətlər, fikirlər və emosiyalarda göstərirlər. İkinci əsas ideya bunula əlaqədardır ki, dünyada eyniyə bir-birinə bənzəyən iki insan yoxdur.

Erix Fromm şəxsiyyətin psixologiyasında şəxsiyyətin sosial-mədəni amillərinə diqqəti xüsusi qeyd edərək postfreyd tendensiyasını davam

etdirir. E.Fromm iddia edir ki, insanların bir hissəsini avtoritarizm, destruktivlik və konformizm mexanizmləri vasitəsilə həyata keçən azadlıqdan qurtarma(qaçma) istəyi hərəkətə gətirir. Erix Fromm görə bu xilasolmanın ən sağlam yolu, öz-özünə əmələ gələn aktivlik sayəsində pozitiv azadlığın əldə edilməsidir. O insana xas olan beş ekzistensial ehtiyaclarını təsvir edib: quruluş, dəfətmə, köklər, eyniyyət, baxışlar sistemi, sadıqlıq. Formm güman edir ki, xarakterin əsas orientasiyası, ekzistensial ehtiyacların məmnunluq vasitəsinin nəticəsidir. Fromm görə səmərəsiz xarakter növləri aşağıdakılardır:

Reseptiv (sentimental, asılı və passiv, sevilməyin sevməkdən daha üstün olduğunu hesab edənlər);

İstismarçı (öz istəylərinə güc və yalan vasitəsilə çatan insan);

Yığımcıl (xəsis, inadkar, keçmişə əsaslanan).

E.Fromm adamları bir şəxsiyyət kimi dörd tipə ayırır :

- Mazoxist;
- Sadist;
- Konformist;
- Tənha.

E.Frommun fikrincə, mazoxist tipə malik olan adam uğursuzluqlarla qarşılaşan adamdır. Bu uğursuzluqda o yalnız özünü günahkar sayır.

Sadist tip öz uğursuzluqlarının səbəbini özündə deyil, başqa adam-

larda, cəmiyyətdə görür. O, adamları və dünyanı düşman kimi qavrayır və onları məhv etməyə cəhd göstərir. Daima hakimiyyətə hökmranlığa, əzməyə dağıtmaya can atır. Konformist tip ümumi kütləyə qarışır. Başqaları necə deyirsə onlar kimi olmağa onlardan fərqlənməməyə çalışır. O, həmişə mövcud şəraitə uyğunlaşır.

Tənha tip həmişə mübarizədə cəmiyyətdən uzaqlaşır, situasiyadan kənar olmağa, ondan qaçmağa çalışır. (14,s.155).

Bir çox konsepsiyalar mövcuddur ki, orada temperamentin mahiyyəti irsi və anadangəlmə qəbul edilən (olan) müxtəlif fərdi bədən quruluşu xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu tipologiyalar konstitusion tipologiya adını alırlar. Keçmerin 1921-ci ildə nəşr etdirdiyi «Bədən quruluşu və xarakter» adlı məşhur işi daha çox geniş yayılan tipoloji modeldir. Əsas ideya onunla bağlıdır ki, hər bir insan öz bədən quruluşuna uyğun psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir. O bədən hissələrində xeyli ölçmə əməliyyatları aparmaqla 4 konstitusion tipi ayırır:

Leptosmatik – nazik bədən quruluşu, hündür boy, ensiz-düz sinə, nazik çiyin, arıq və uzun aşağı ətraflar ilə xarakterizə olunur.

Piknik – qalın piy qatı ilə özünü göstərən, həddindən artıq kök, qısa

və ya orta boy, böyük qarınlı geniş gövdə və qısa boyunda yumuru başla xarakterizə olunur.

Atletik – inkişaf etmiş əzələ sistemli, güclü bədən quruluşu, hündür və ya orta boy, geniş ciyin, nazik omba sümüyü(bud) ilə xarakterizə olunur.

Displastik – biçimsiz, düzgün bədən quruluşu olmuyan insanlar; bu tip fərdlər müxtəlif bədən deformasiyası ilə xarakterizə olunur. (məsələn: həddindən artıq hündür boy, qeyri-mütənasib bədən quruluşu).

Qeyd olunan bədən quruluşu tipləri ilə E.Keçmer özünün şizotimik və siklotimik adlandırıdığı iki əsas temperament tipini əlaqələndirirdi. Şizotimik qapalı, qərarlı (tərəddüdlü) emosiyalara meyilli, inadkar, baxışların və mühitin dəyişməsinə asanlıqla razılaşmayan, çətinliklə ətrafa uyğunlaşan və zəif bədən quruluşuna malik olan tiptir. Siklotimik piknitik(qısa boylu, yoğun, qarın yekə, boynu qısa) bədən quruluşuna malikdir. Onun emosiyaları sevinc və kədər arasında tərəddüd edir realistik baxışlara malik olmaqla insanlarla asanlıqla münasibət qura bilər. E.Keçmer mükəmməl sosial temperament varinatlarına xas olan «xüsusi qabiliyyət» cədvəlini ayıraraq öz temperament nəzəriyyəsini inkişaf etdirir. Məsələn: şair – siklotimik ona (Keçmere) görə «realist, yumorist», şizotimik isə daha çox roman-

tikdi. Eyni obrazla o tədqiqatçılar və liderlərin xarakterini ayırır. E.Keçmerin nəzəriyyəsi Avropada çox geniş yayılmışdı. Amerikada isə keçən əsrin 40-cı illərində Şeldonun temperament nəzəriyyəsi təşəkkül taparaq populyarlıq qazanmışdı.

K.Leonqardın tipoloji modeli özündə 10 aksentuativ şəxsiyyət tipini birləşdirir. Onlar 2 qrupa ayrılır:

- xarakterin aksentuasiyası (demonstrativ(nümayişkarənə), pedantist(xırdaçı), ləng, təsirləndirici);

- temperamentin aksentuasiyası (hipertamik, distimik, narahat – qorxaq, siklotimik, affektiv)

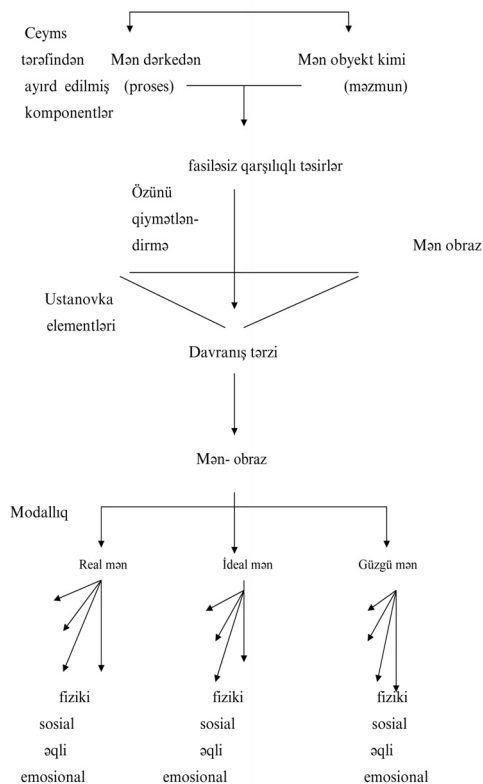
Leonqard hesab edir ki, insanlar bir-birindən yalnız aksentuativ xüsusiyyətlərə görə ayrılırlar. Belə ki, fərdiyyəti müəyyən edən xüsusiyyətlər müxtəlif psixi sferalara aiddirlər:

Maraq və meyil istiqamətli sferaya;

Hiss və iradə sferasına;

Assosiativ və intellektual sferaya;

Şəxsiyyət problemi – geniş, mühüm əhəmiyyətli və çətin, çox böyük bir sahəni əhatə edən problemdir. Hələ indiyə kimi kifayət qədər əsaslandırılmış, bu məsələnin çoxaspektli tərkibini şərtləndirən, onun müxtəlif obrazlı formalaşması və inkişafını müəyyən edən hamı tərəfindən qəbul olunmuş bir konsepsiya yoxdur. Şəxsiyyətin strukturuna aydınlıq gətirmək məqsədilə R.Bernsin təqdim etdiyi sxemi təhlil etməyə çalışaq:

*Sxem 2. Şəxsiyyətin strukturunda
Mən-konsepsiya (3,s.102)*

Nəzərə almaq lazımdır ki, şəxsiyyətin strukturda üç element:

a) mən obraz; b) özünüqiymətləndirmə; s) potensial davranış reaksiyaları olduğunu iddia edilir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 1989, 540 s.
2. Əliyev B.H. Şəxsiyyət problemi-nə yeni baxış. / Elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 1998, səh. 3.
3. Əliyev B.H., Cəbbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı:

Mən –obrazın əsasını insanın özü haqqında bilikləri təşkil edir. Lakin bu biliklər insan üçün heç də adi xarakter daşımır. Onlar insanın özünə münasibətinin ifadə edir. Mən –obra-zın psixoloji baxımdan əhəmiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

Mən – obraz özünüqiymətləndirmə ilə sıx bağlıdır. Özünüqiymətləndirmənin böyük əhəmiyyəti vardır. O insanın davranışının tənzim olunmasında mühüm rol oynayır. İnsanın başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətləri, onun öz uğurlarına və uğursuzluqlarına münasibəti, ayrı-ayrı həyatı situasiyalarda davranış və rəftarı özünüqiymətləndirmədən asılıdır. Başqa sözlə, özünüqiymətləndirmə insan fəaliyyətinin səmərəliliyinə və onun bir şəxsiyyət kimi inkişafına mühüm təsir göstərir.

İnsan şəxsiyyətində yuxarıda qeyd olunan struktur yaradıcı elementlərindən birinin olması onun tamlığının şərti hesab olunur. Lakin bunlardan birinin və ya bir hissəsinin üstünlüyü xüsusi şəkildə müəyyən-ləşdirilir.

Təhsil, 2008, 134 s.

4. Psixologiya. Ali məktəblərin bakalavr pilləsi üçün. Bakı: Nurlan, 2007, 700 s.

5. Асмолов А. Психология личности. М., 1970, 255 с.

6. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. СПб.: Питер, 2003, 212 с.
7. Выготский Л.С. Психология. М.: АПРЕЛ-ПРЕСС, 2002, 1008 с.
8. Гуманистическая и трансперсональная психология/ Сост. К.В. Сельченко. М.: АСТ, 2000, 592 с.
9. Гордон О. Становление личности: Избранные труды. М.: Смысл, 2006, 462 с.
10. Сеидов С. Психология менеджмента. Баку: Çaşıqoğlu, 2000, 228 с.
11. Немов Р.С. Психология. М.: 2001.
12. Маклаков С.Я. Общая психология. М.: 2006, 475 с.
13. Ковалев А.Г. Психология личности. М., 1970.
14. Клонигер С. Теории личности: СПб.: Питер, 720 с.

ЛИЧНОСТЬ И ЕЕ СТРУКТУРА

АБСТРАКТ

Статья посвящена одной из актуальных проблем современности – изучению личности и ее структуры. Здесь отмечается, что развитие индивида как личности является многогранным процессом, источником которого является влияние диалектически различных факторов. В статье отмечается, что личность, вступая в систему социальных отношений, расширяет и углубляет свои связи с людьми и различными сферами общественной жизни. Именно благодаря этому она усваивает социальный опыт, превращая его в свое богатство. Здесь также указывается, что личность, вступая в различные сферы общественной жизни, в то же время приобретает все большую независимость, относительную автономию, т.е. важную сторону ее развития в обществе занимает процесс индивидуализации. В приведенной статье рассматриваются вопросы личности и ее структуры в различных психологических школах, систематизируются исследования, проведенные в данной области, а также анализируется история изучения проблемы, начиная с классических до современных теорий. Автор отмечает, что проблема личности – это широкая, сложная проблема, охватывающая большую область и имеющая актуальное значение. Однако до сих пор нет какой-либо достаточно аргументированной, принятой всеми концепции, обуславливающей многоаспектный состав этого вопроса и определяющей ее многообразное формирование и развитие. В заключении автор приходит к такому выводу, что односторонний подход к проблеме челове-

ской личности не приведет к каким-либо ощутимым результатам. Для этого необходим анализ феномена личности в аспекте системного подхода, а также исследование ее структуры в историко-генетическом плане и на фоне собственных комплексных компонентов.

THE PERSON AND ITS STRUCTURE

ABSTRACT

The article is devoted to studying of the person and its structure as one of actual problems of the modern period. There is noticed, that development of the individual as persons is the many-sided process which source is influence of dialectically various factors. In the article the person is noticed, that, entering system of social relations, expands and deepens the communications with people and various spheres of a public life. Thanks to it acquires social experience, transforming it in the person's riches. Here too is underlined, entering various spheres of a public life, at the same time gets the increasing independence, a relative autonomy, i.e. the important part of its development in a society is occupied with individualization process. In resulted article questions of the person and its structure at various psychological schools are considered, the researches spent in given area are systematized, and also the history of studying of a problem, since classical to modern theories is analyzed. The author notices, that the problem of the person is wide, a challenge covering the big area and having an actual meaning. However, till now there is no the given reason enough given reason, accepted concept any enough by all causing multidimensional structure of this question and defining its diverse formation and development. In the conclusion the author comes to such conclusion, that the unilateral approach to a problem of the human person will not lead to any notable results. The analysis of a phenomenon of the person in aspect of the system approach, and also research of its structure in the historic-genetic plan and against own complex components are for this purpose necessary.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 23 noyabr 2012-ci ildə daxil olmuşdur

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA ÖZÜNÜDƏRK VƏ ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏ MEYARLARININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gülnarə Əlixanova

*BPKİYİ-nin Psixologiya və ictimai
elmlər kafedrasının baş müəllimi,*

ARTPI - nin doktorantı

E-mail: gulnare.alixanova @mail.ru

Açar sözlər: *mənlik şüuru, özünüdərkətmə, özünüqiymətləndirmə, özünə-hörmət, iddia səviyyəsi*

Ключевые слова: *самосознание, самопознание, самооценка, самоуважение, уровень притязаний*

Key words: *the self – conception, the self – cognition, the self – valuation, the self – respect, the pretension level*

Məktəbəqədər yaş mərhələsi uşağın psixi inkişafında özünəməxsus yer tutur. Gələcək psixoloji inkişaf baxımından misilsiz və nadir senzativ mərhələlər məhz bu dövrə təsadüf edir. Bu mərhələ uşağın həm fiziki, həm psixoloji, həm də şəxsiyyət sahəsində inkişafının keyfiyyətə dönüş dövrüdür. Onun başlıca xüsusiyyəti uşağa fikirləşməyi, ünsiyyətə girə bilməyi, öz davranışını idarə etməyi, ətrafda baş verənləri dərk etməyi öyrətməkdir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqda ətraf aləmi dərk etməklə yanaşı özünüdərk inkişafı da davam edir. Bu prosesdə özünüdərk mərkəzi və tənзимedici funksiyaları yerinə yetirir. Uşaq böyüklərin ona ötürülən əxlaqi tələb və davranış qaydalarına

uyğun olaraq, özünün şəxsi normaları ilə tənзіmlənən istək və hərəkətlərini dərk edir.

Məktəbəqədər yaş dövründə özünüdərkətmənin özünəhərmət və özünüqiymətləndirmə kimi komponentləri uşağın «Mən» təsəvvürünün yaranması və «Mən» obraza çevrilməsində də stimullaşdırıcı rol oynayır.

Uşaqda 4 yaşından başlayaraq onun necə ola bilməsi barədə ilkin təsəvvürlər yaranır. Uşağın dərkətmə fəaliyyəti, əsas hərəkətverici qüvvəsi hər şeyi bilmək həvəsi son dərəcə enerjili və təkidli məzmun alır. Uşaq artıq sərbəst hərəkət etmək və sual vermək, aldığı cavabları dərk etmək üçün kifayət qədər nitqə yiyələnir.

E.Erikson hesab edir ki, «bu dövrün mühüm təhlükəsi valideynlərin

uşaqda dərkətmə fəallığını boğması və hər şeyi bilmək istəyi ilə bağlı onda günahkar hissinin təzahür etməsi halıdır» [1, 208]. R.Berns öz növbəsində valideynlərə məsləhət görür ki, «uşaqda müsbət özünüqiymətləndirmənin formalaşması prosesini də tənzimləmək lazımdır ki, onda özünü cəzalandırma, alçaltmaq kimi fikir yaranmasın» [2, 120].

«Mən» – konsepsiyası psixoloji yenitörəmə kimi aşağıdakı hallarda aşkar olur:

Uşaqda özünüqiymətləndirmə özünün hər hansı bir təkrar olunmaz xüsusiyyətlərinin təyin edilməsinə görə deyil, başqa adamlardan fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi nəticəsində formalaşdıqda;

Uşaqda refleksiyaya qabiliyyət təzahür etdikdə və onda özünü başqa insanların onu qəbul etdiyi kimi dərk etmək qabiliyyətinin başlanması zamanı.

Uşaq 3–4 yaş üçün artıq özünün müəyyən cinsə mənsubiyyətini bilir və onu əhatə edən insanların cinsini, uşaqlar çox vaxt cinsi mənsubiyyəti təsadüfi zahiri əlamətlərlə – geyim və saç düzümünə görə assosiasiya etsələr də, səlis ayıra bilirlər.

Özünüdərkətmə uşağa təkcə öz tələbatını ödəmək deyil, bu tələbatın mahiyyətini başa düşmək imkanı verir. Artıq 3 yaşda uşaqda öz «mən»i haqqında təsəvvür yaranır. Tədricən bu, bir tərəfdən həyat şəraitində

tutduğu mövqe ilə, digər tərəfdən davranışın təşkili, nitq və hərəkət tempinin dəyişməsində, daha ciddi sosial tələblərə meyilli olmasında ifadə olunur. Uşaq inkişaf etdikcə özünün mənəvi, mədəni inkişafı, dünya görüşünün artması, öz iradə və xarakterini tərbiyə etməsi, təkmilləşməsi və s. ilə əlaqədar dəyişir və inkişaf edir.

Özünüdərkətmənin ən zəruri vasitəsi özünümüşahidədir. Uşaq özünü müşahidə edərək sadə tanıma, hissətmə, qavrama prosesindən dərkətməyə qədər mürəkkəb yol keçir. Bütün bu proseslər orqanizmin qıcıqlayıcılara qarşı cavab reaksiyaları fonunda gedir. L.S.Vıqotski reaksiyaların gedişini, birinci mərhələni orqanizmin ətraf aləmdən aldığı qıcığı qəbul etməsi kimi xarakterizə edir. O, şərti olaraq birinci mərhələni hissi adlandırır. İkinci mərhələ bu qıcığın daxili proseslərlə yenidən işlənməsi, yeni hərəkət üçün hazırlanmasıdır. Üçüncü mərhələ orqanizmin cavab hərəkətidir [3, 260].

Uşaqda anadan olduğu gündən başlayan özünütanıma prosesi özünü adı ilə tanımağa, bədən üzvlərini adlandırmağa qədər davam edir. Nəticədə körpə özünü başqa obyektlərdən fərqləndirir. Bu dövrdə diqqəti cəlb edən ilkin şüurlu hərəkət – tanımadır. Uşaq, ilk növbədə ata – ananı, yaxud onları əvəz edənləri, sonra

digər ailə üzvlərini, təmasda olduğu əşyaları fərqləndirir.

Özünüdərkətmə prosesi həyatın bütün mərhələlərində davam edir. Özünüdərkətmə prosesinin başlanğıcında uşaqlar fərdi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Onlarda şəxsi ləyaqət hissinin ilk əlamətləri təzahür edir. İlk olaraq utancaqlıq, həya, özünə qarşı təşəbbüskarlıq və diqqətliklik özünü göstərir.

«Mənlik» şüuruna, özünühörmət hissinə yiyələnmək məktəbəqədər yaşın sonrakı mərhələlərində uşağa öz imkanlarına qismən arxayın olmağa əsas yaratsa da o, özünəməxsus çətinliklərlə rastlaşır. H.D. Caynnot bu yaş dövründə «uşağın vəziyyətini qərrib ölkəyə düşmüş, nə edəcəyini bilməyərək çaşmış qalmış səyyaha bənzədir. Uşağın bu aləmdə düzgün istiqamətlənməsi isə ona bələdçilik edənlərdən asılıdır» [4, 18–19].

Özünəməxsusluq mərhələsində uşaq ona yaxın olan ailə üzvlərini, yaxın qohumları, qonşuları, əşyalarını tanıyır və fərqləndirir. Özünəməxsus olan şeyləri ayırd edərək onları xüsusilə yaşlılarından qorumağa çalışır.

Özünəməxsusluq mərhələsində uşaq özünə münasibəti yaşlıdan öyrənir. Onun psixikasında yaşlı hər hansı halda hərəkətvericidir.

Böyüklərlə ünsiyyət uşağa özü haqqında məlumat toplamaq, mikromü-

hitdə öz yerini müəyyənləşdirmək arzusu onu yeni fəaliyyətə sövq edir. Özünü böyüklərlə müqayisə etməyə başlayır. Uşağın davranışı, hadisələri qavrama səviyyəsi onun hissəetmə marağını nümayiş etdirir. Tanış olduğu obyektlərin mahiyyətini, məzmununu öyrənmək, bu münasibətləri lazımi səviyyədə tənzimləmək üçün öz hərəkətlərini müəyyənləşdirir, özünəhörmət hissinə tənzimləməyə məcbur olur. Bu hissin formalaşması müxtəlif sosial qruplarda insan münasibətlərinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Uşaq, bu münasibətlərə daxil olur, tədricən müxtəlif xarakter əlamətlərini mənimsəməyə başlayır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqda müstəqil hərəkət vərdişi artdıqca özünəhörmət meyli güclənir. İlk dövrlər çaşqın hərəkətlərə yol verir. Yaxşını pisdən ayırmaqda çətinlik çəkir. Q.Olporta görə uşaqda özünə hörmətin ilk təzahürü təkəbbürdür.

Bu dövrdə uşaqda gördüyü hər şeyi özününkü hesab etmək meyli yaradır. Uşaq öz-özünə daha aydın formada hesabat verməyə, hərəkətin nəticələrini əvvəlcədən götür-qoy etməyə başlayır. Özünüdərkətmənin inkişafı, onun hansı keyfiyyətdə olması ətrafdakıların ona münasibəti və bu münasibətin oyatdığı hisslərin təsiri ilə şərtlənir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünəhörmət hissinin davranışda

təzahürü bir çox hallarda valideynlər tərəfindən neqativ hərəkət kimi qiymətləndirilir. Uşaq böyüklərin təkliflərinə etiraz edir, onları özünün toxunulmazlığına, müstəqilliyinə təcavüz kimi qiymətləndirir. 4–5 yaşda özünə-hörmət hissi ona qarşı olanlarla mübarizə aparmaq imkanını verir. Uşağın özünə-hörmət hissinin məzmunu bir qədər mürəkkəbləşərək yeni mənə kəsb edir, ləyaqət, dəyanət kimi mənəvi keyfiyyətlərə çevrilir. Bu da, özünüqiymətləndirmə sayəsində mümkün olur.

Özünüqiymətləndirmə – özünü-dərketmənin tərkib hissəsi, insanın özü haqda bilikləri daxil olmaqla öz fiziki xarakteristikasına, qabiliyyətlərinə, əxlaqi keyfiyyətlərinə və hərəkətlərinə qiymətidir [5, 301].

Uşaqda özünüqiymətləndirmə onun məhsuldar fəaliyyəti: özünəxidmət, əl, məişət əməyi vərdişlərinin yaranması ilə əlaqəli şəkildə inkişaf edir. G.Tağıyevaya görə, «bir sıra fəaliyyət növündə özünüqiymətləndirmə məktəbəqədər yaşlı uşaqda obyektiv ola bilər» [6, 35]. Məlumdur ki, uşaqda özünüqiymətləndirmənin obyektivliyi və dəqiqliyi fəaliyyətin icrası qaydalarını bilməsindən, ictimai təcrübəni mənimsəmə səviyyəsindən, onu icra etmək qabiliyyətindən asılıdır. Ona görə məktəbəqədər dövrdə özünüqiymətləndirmənin: qeyri – sabitlik, qeyri-

obyektivlik, situativlik kimi xüsusiyyətləri də vardır.

Özünüqiymətləndirmənin ilkin mərhələsi uşaqda müqayisəetmə qabiliyyətinin yaranması ilə bağlıdır. Özünüqiymətləndirmə haqqındakı təsəvvürlər uşaqlarda müxtəlif səviyyədə olduğundan öz hərəkətlərini də bu təsəvvürlərə müvafiq qururlar.

Uşağa qarşı qiymətləndirmə şərti qoyulduqda, başqalarının standartına uyğun gəlmək məcburiyyəti yaranır. Bu isə onun hərtərəfli inkişafına neqativ təsir göstərir, özünü təsdiq etmə meylini zəiflədir, egoist hisslər isə güclənir.

İ.İ.Çesnokovanın fikrinə görə, «özünüqiymətləndirmə, uşağın qiymətləndirici fəaliyyət şəraitində yalnız obyekt deyil, subyekt kimi formalaşdığı, uşaq şəxsiyyətinin motivasiya – tələbat sferasının mühüm halqasıdır» [7, 98]. Bu müəllifin nöqteyi-nəzərinə görə, hər hansı bir fəaliyyət prosesində şəxsiyyətin özünə münasibətin formalaşmasına özünüqiymətləndirmə və şəxsi müvəffəqiyyətlər daha zəruri təsir göstərir.

Bundan başqa, şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsi prosesində öz şəxsi qiymətini cəmiyyətin verdiyi qiymət və şəxsiyyət meyarları üçün müəyyən qədər əhəmiyyətli olan kollektiv üzvlərinin verdiyi qiymətlə fərqləndirməsi baş verir.

Böyüklərin uşaqlara hər hansı qiymətləndirici təsiri özündə emo-

sional və dərk etmə elementlərini birləşdirir, ona görə də fərdi davranış sferasında onun diqqəti yalnız yaxşı və ya pis tərəfə istiqamətlənmir, həm də özü haqda təsəvvürlərin qurulmasında model rolunu oynayır. Bu münasibətlərdə böyükklərin qiymətləndirici təsiretməsinin xarakteri, məktəbə-qədərdə öz imkanları haqda təsəvvürlərinin formalaşması prosesində müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

«Məktəbəqədər özü haqda təsəvvürlərinin dəqiqlik səviyyəsi böyükklərin dəyərləndirici təsirinin adekvat səviyyəsinə mütənasibdir» [8,152].

Böyükklərin uşaqlara aşağı qiymət verməsi onların öz hərəkətlərini dəqiq qiymətləndirilməsinə mənfi təsir göstərir. Bu uşaqlarda inamsızlıq, münəqişə, ziddiyyət, hətta fəaliyyətdən imtina kimi hallar da yarada bilər.

Bədəninin özünəməxsusluğunu dərk edən uşaq, öz şəxsiyyətinin toxunulmazlığı meylini özünəhörmət hissində əks etdirir. O, özünü qiymətləndirməyə, öz imkanlarından başqalarının tələblərini ödəmək üçün istifadə etməyə çalışır. Artıq valideynlərin, qohumların, yaşıdların ondan gözlədiklərini, onu necə görmək istədiklərini anlayır. Məhz bu mərhələdə: «mən pisəm», «mən yaxşıyam» anlayışlarının mahiyyətlərini dərk edir. 4–5 yaşa təsadüf edən dərk etmənin bu səviyyəsi uşağa özünütəhliletmə imkanı verir. Bununla belə şüur hələ

kifayət qədər inkişaf etmədiyindən, böyüyəndə necə olacağı barədə dəqiq təsəvvür olmur. Özü haqqında fikirləşmək bacarığı: «sən necəsən», «necə olmaq istəyirsən» və «necə olmalısən» kimi fikirlər hələ rüşeym halındadır [9, 233].

«Mən» anlayışı insanın özü haqqındakı təsəvvürlərinin məcmusudur. Bu anlayışı o xüsusiyyətlər xarakterizə edir ki, insan onları özünün hissəsi kimi qəbul edir. «Mən» konsepsiyasının əsas elementləri məktəbə-qədər dövrdə qurulur. Onun məzmunu bu mərhələdə qurulan tərbiyədən çox asılıdır. K.Rocersin fikrincə, «Mən» insanın malik olmaq istədiyi, lakin ola bilmədiyi ideal atributları əks etdirir. Bu insanın daim cəhd etdiyi, qiymətləndirdiyi «mən»dir. «Mən» strukturu sona yetmə və nəticə çıxarma prosesləri əsasında qurulur. O özündə uşaq tərəfindən başa düşülən, məntiqi nəticəsi olan qavrayışın integrasiya edilmiş cəhətlərini əks etdirir. «Mən» konsepsiyası yalnız uşağın malik olduqlarından deyil, həmçinin malik olmaq istədiklərindən yaranır [10, 328].

Uşaq daim keçirdiyi hisslərə uyğun olan sosial norma və mühit axtarır, ona doğru can atır. Pozitiv diqqət, özünəhörmət tələbatı uşağı öz hərəkətlərini çərçivəyə salmağa, bu hərəkətləri formal planda qurmağa məcbur edir. Başqalarının diqqətini

özünə cəlb etmək, keçirdiyi hissləri duyaraq halına acımaq üçün başqa-larına təsir göstərmək məqsədilə hə-yata keçirilən emosional hərəkətləri məhdudlaşdırır.

4–5 yaşdan başlayaraq uşaqlarda özünəhərmət və özünüqiymətləndir-mə, həmçinin, real hərəkətlərin ya-ratdığı həzzalma və özündənrazılıq özünəinam hissləri səviyyəsində da-vamlı forma alır. Bu halda uşaq öz imkanlarına inanaraq öz şəxsiyyətini formalaşdırır, «mən»in sabitliyini qoruyub saxlaya bilər.

Uşağın «Mən» konsepsiyası ət-rafdakılarla, məsələn, yaxınları, yaşıdları və s. ilə qarşılıqlı təsir vasi-təsilə formalaşmaqda davam edir. Uşaq sosial - həssas olduğu təqdirdə koqnitiv, perseptiv xüsusiyyətləri inkişaf edir, onun «Mən – obrazı» daha çox diferensiasiya olunur və mürəkkəbləşir. Uşağın «Mən obra-zı»nın məzmununun böyük hissəsini sosiallaşma prosesinin məhsulu təş-kil edir. Uşağın «Mən – obrazı»nın uğurlu inkişafı üçün əsas şərt K.Ro-cersin qeyd etdiyi kimi, onun tələ-batlarının pozitiv yönündə ödənil-məsidir [10, 345].

Məktəbəqədər yaşlı uşağın «Mən – obrazı»nın inkişafında özünü ilk də-fə uşaq kimi dərk etməsi onun qavra-yışında mürəkkəb və nisbətən da-vamlı sistem kimi təşəkkül edir: uşaq öz bədəninin xüsusiyyətlərini,

özünün fiziki imkanlarını dərk edir, özünü müəyyən cinslə eyniləşdirir, özünü sosial qrupun üzvü kimi qəbul edir.

Uşağın «Mən» i daim yeni tər-biyə əsasında dəyişsə də özündə bütöv sistem xüsusiyyətlərini qoru-yub saxlayır. Uşağın «Mən»i yalnız onun davranışını istiqamətləndirmir. O, eyni zamanda fərdin dərk edilmiş təcrübəsi əsasında fəaliyyəti motiv-ləşdirir. Bunun da əsasında təcrübə-nin və qavrayışın «Mən» kimi tanı-nan məzmunu şüur tərəfindən dərk edilir və qəbul olunur. Deməli, «Mən» konsepsiyası yalnız uşağın malik ol-duqlarından deyil, həmçinin malik olmaq istədiklərindən yaranır.

Özünənəzarət uşaqdan iradi səy tələb edir. Halbuki məktəbəqədər yaşlı uşağın davranışında diqqəti cəlb edən çatışmazlıqlardan biri onların ta-mamlanmamış fəaliyyətidir. Götür-düyü əşyaları axıra qədər tətbiq etmir, qaytarıb yerinə qoymur, palta-rını hara gəldi atır. Böyüklə uşaq ara-sındakı anlaşılmazlıq özünənəzarətə az meyilli olmasından irəli gəlir. Təbiidir ki, uşaq bu tələbləri yerinə yetirmək istəmir, ya da bunun qay-dalarını bilmir. Özünənəzarət prosesi normal ailə mühitində böyümüş uşaq-dan öz arzusunu, istəyini boğaraq alicənab hərəkətlər etmək bacarığı tələb edir. Lakin bu prosesdə uşaqda özünəhərmət hissi boğulmamalı,

onun ləyaqəti alçaldılmamalı, müstəqil fəaliyyəti çərçivəyə salınmamalıdır.

Valideynin davranışın məzmunundan asılı olaraq uşaqda təhlükəsizlik tələbatına inamsızlıq yaranır: səthi davranış, rişxənd, vəd olunmuş işin yerinə yetirilməməsi, hədsiz qəyyumluq, həmçinin bacı və qardaşlarına qarşı açıq-aşkar hörmət edilmə halında uşaqda psixi gərginlik baş verir. Z.Freydin fikrincə, «frustrasiya» (sıxışdırılma) kimi qoruyucu mexanizmin yaranmasına gətirib çıxardığı halda fasiləsiz enerji itkisi onun məhsuldar, məqsədyönlü fəaliyyətinə əngəl törədir. Nəticədə valideynlərə qarşı nifrət hissinə üstün gələrək yaşaya bilməsi üçün «uşağın ailədəki davranışında təhlükəsizliyə əmin olmaması, qorxu, yalançı məhəbbət, günahkarlıq, psixoloj müdafiə olunmaq və s. hallar yaranır» [11, 407].

Uşağın özü haqqında dəqiq təsəvvürlərinin yaranması onun fərdi təcrübəsinin harmonik uyğunluğunu və uşağın başqa adamlarla ünsiyyəti vasitəsilə toplanan özü haqda bilik və qiymətləndirmə ilə müəyyən edilir. Əgər mövcud harmoniya fərdi təcrübənin kasadlığından və ya uşağın ətrafdakılarla əlverişsiz ünsiyyət şəraiti gücünə görə pozularsa, o zaman onun özü haqda təsəvvürləri tədricən ya çoxalma, ya da azalma tərəfə yönəlir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqda yüksək özünüqiymətləndirmənin formalaşmasının səbəbi onun uğur və müvəffəqiyyətlərini həddən artıq şişirdən böyük ünsiyyəti ola bilər. Lakin onun yalnız çatışmazlıqlarını və bacarıqsızlığını qeyd edən böyüklərlə ünsiyyət zamanı uşaqda sistemlik olaraq öz imkanlarının azalması tərəfə yaranan sapmaların təzahür etməsidir.

Qiymətləndirilmə zamanı yalnız ona müvafiq olan deyil, eyni zamanda, normaların pozulması zamanı «Mən» in nə cür ola biləcəyini də qiymətləndirir. Bu proses özündə real «Mən» – obraz və potensial «Mən» – obraz olan özünüdərk mərəhləri əldə edilməsini ifadə edir.

Tərəfimizdən aparılan tədqiqatlarda uşağın əxlaqi davranışı ilə onun əxlaqi özünüdərk arasındakı əlaqəni öyrənməyə cəhd edilmişdir. Eksperiment prosesində uşaqların oyuncaqların bölüşdürülməsində ədalətlik dərəcəsi də təhlilə məruz qalmışdır.

Məlum olmuşdur ki, bütün uşaqlar özünüqiymətləndirmədə yüksək nəticələrə malikdirlər, normalara riayət edən yaşlılarını yüksək qiymətləndirir, normaları pozanları isə çox aşağı qiymətləndirirlər. Lakin əxlaqi normaları sabit riayət edən uşaqlar, onların təsəvvür pozuntusunda belə özünüqiymətləndirməni aşağı salırlar. Bu mənfi davranışa yüksək tənqidlikdən xəbər verir.

Tədqiqat apardığımız zaman uşaqlarda əxlaqi normaların pozuntusu zamanı özünüqiymətləndirmənin aşğıdakı xüsusiyyətləri müəyyənləşdirildi: Müxtəlif əxlaqi davranışlı uşaqlar öz özünüqiymətləndirmələrində normaların pozulmasına – real və təsəvvür riayət etmə xarakterlərinə görə fərqlənirlər.

Özünüqiymətləndirmənin real və təsəvvür riayət etmə səbəbinə görə nisbəti – normaların pozulması uşaqların davranışı ilə korrelyasiya edilir. Öz obrazının dəyişilməsi həm dav-

ranışı, həm də uşağın özünüqiymətləndirməsini dəyişir. Öz obrazı, əgər «Mən» – real və «Mən» – potensial struktura malikdirsə, uşağın əxlaqi davranışını müəyyənləşdirir, uşağın müəyyən normaları bəyənməsi «Mən» – real komponentinin, bu normaların pozulması isə «Mən» – potensial neqativin tərkibinə daxildir.

Beləliklə, uşağın özü haqda ilkin təsəvvürləri, özünü dərk etməyə başlaması, müstəqilliyə can atması, onun şəxsiyyətinin təşəkkülü üçün ilk şərt, zəmin yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Эриксон Э. Детство и общество. СПб., Университетская книга. 1996. с. 422

2. Бернс Р. Развитие «Я» концепции и воспитание. / Пер.с англ. М. Прогресс.1986.с. 346

3. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В.6 томах. Т. 4. М. Детская психология / Под ред. Д.Б.Элькониной .М.1984. с. 438

4. Джайнотт Х. Д. Родители и дети. М., 1986. № 4.

5. Психология. Словарь. Под ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. М., 1990. с.540

6. R.Ə.Cavadov, G.B.Tağıyeva Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Bakı, 2006, 259

7. Чеснокова И.И. Проблема самосознания и в психологии. М., 1977. с.420

8. Ə.Qədirov. Yaş psixologiyası. Bakı. Maarif. 2002. 386 səh.

9. Лисина М.И., Галигузова Л.Н. Становление потребности детей в общении со взрослыми и детьми. М., 1980.с. 320

10. Антиксон Р.Л, Антиксон Р.С,Смит Э.Е. и др. Введение в психологию: Учебник для университетов / Пер.с англ. под.ред. В.П.Зинченко. М.: Тривола, 1999. с. 646

11. Раншбург Й, Поппер П. Секреты личности. М., 1983.с. 394

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ КРИТЕРИЙ САМООЦЕНКИ И САМОПОЗНАНИЯ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

АБСТРАКТ

Несмотря на очевидную близость, психологические понятия самооценки и Я-концепции имеют отличия. Я-концепция представляет набор скорее описательных, чем оценочных, представлений о себе. Понятие самооценки, наоборот непосредственно связаны с тем, как человек оценивает себя, свои собственные качества. Самооценка – это оценка личностью самой себя, своих возможностей, качеств и места среди других людей. Она является важным регулятором поведения, от нее зависят взаимоотношения человека с окружающими, его критичность, требовательность к себе, отношение к успехам и неудачам. Тем самым она влияет на эффективность деятельности и дальнейшее развитие личности.

Самооценка подразумевает под собой отношение к себе: к своим качествам и состояниям, возможностям, физическим и духовным силам. Самооценка - это личностное суждение о собственной ценности, которое выражается в установках, свойственных человеку. Таким образом, самооценка отражает степень развития у человека чувства самоуважения, ощущение собственной ценности и позитивного отношения ко всему тому, что входит в сферу его «Я». Она тесно связана с уровнем притязаний человека – степенью трудности целей, которые он перед собой ставит и на осуществление которых считает себя способным. Расхождение между притязаниями и реальными возможностями, ведет к тому, что он начинает неправильно себя оценивать, вследствие чего его поведение становится неадекватным – возникают эмоциональные срывы, повышенная тревожность.

**FEATURES SELF-ESTEEM AND PSYCHOLOGICAL
CRITERIA SELF-KNOWLEDGE
IN PRESCHOOL CHILDREN**

ABSTRACT

Despite the obvious proximity, psychological notions of self-confidence and self-concept have differences. Self-concept is a set of descriptive rather than evaluative, views about themselves. The concept of self-esteem on the other hand are directly related to how people evaluate themselves, their own qualities. Self-assessment – an assessment of the personality itself, its features, characteristics and location of other people. It is an important regulator of behavior, it is essential for man's relationship with others, its criticality, demanding of themselves, the relation to the successes and failures. Thus, it affects the efficiency and the further development of the individual.

Self-assessment implies a relation to itself: to its quality and condition, capacity, physical and spiritual strength. Self-esteem – it's personal judgment about the intrinsic value, which is expressed in units peculiar to man. Thus, self-esteem reflects the extent of having a sense of self-esteem, a sense of self-worth and a positive attitude towards everything that is within the scope of his «I». It is closely related to the level of human aspirations – the degree of difficulty of the goals it sets itself and the performance of which considers itself capable. The discrepancy between the claims and the real possibilities, leads to the fact that it starts correctly assess themselves, so that their behavior is inappropriate - there are emotional breakdowns, increased anxiety.

Məqalə Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidənhazırlanma İnstitutunun Psixologiya və İctimai elmlər kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 8 noyabr 2012-ci ildə daxil olmuşdur

FƏRDİLİYİN ONTOGENEZİ VƏ KOQNİTİV ÜSLUBLA ƏLAQƏSİ

Limunət Əmrahli

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri

Institutunun psixologiya və

yaş fiziologiyası şöbəsinin doktorantı

E-mail: limunet-emrahli@mail.ru

Açar sözlər: *fərdi fərqlər, fərdi üslub, koqnitiv üslub, koqnitiv quruluş, həyat üslubu, şəxsi konstruktlar, sahədən asılılıq-müstəqillik, refleksivlik-impulsivlik, astagəllik-çeviklik, analitiklik-sintetiklik, toleyrantlıq, koqnitiv sadəlik-koqnitiv mürəkkəblilik, təyinetmə üslubu, nəzarət lokusu*

Ключевые слова: *индивидуальные различие, индивидуальный стиль, когнитивный стиль, когнитивный строй, жизненный стиль, личные конструкторы, проприум, полезависимость-полenezависимость, рефлексивность-импульсивность, медлительность-ловкость, аналитичность-синтетичность, толейрантность, когнитивная простота-сложность, стиль самоопределении, локус контроля*

Key words: *individual differences, individual style, cognitive style, cognitive structure, life style, personal constructions, dependence-independence from the field, reflexives- impulsiveness, sluggish –flexibility, analytically-synthetically, tolerance, cognitive simplicity-cognitive complexity, determination style, locus of control*

İnsanın fərdiliyi, onun fəaliyyətində təzahür xüsusiyyətləri koqnitiv psixologiyada aparılan tədqiqatlarda həmişə aktualdır. Bu onunla izah edilir ki, insanlar koqnitiv fəaliyyətdə fərdi düşüncə, hərəkət və icra tərzinə görə fərqlənirlər. Psixologiyanın hələ ilkin laborator araşdırmalarında bu fərqlər bədənin böyük və kiçik motor

hərəkətlərindən incə psixofizioloji mexanizmlərə qədər bütün sahələrdə qeydə alınmışdır. İlk onilliklərdə bu problem, sadəcə olaraq, «fərdi fərqlər» mahiyyəti daşıyırdı. Son illərin tədqiqatlarında isə ona daha əhatəli koqnitiv sahənin fərdiliyi, koqnitiv fəaliyyətin fərdiliyi, koqnitiv üslub, koqnitiv qabiliyyətlər və s. aspektlərdən yanaşılır.

İnsanın fərdiliyi psixologiyada geniş tədqiq edilmiş problemlərdən biri olsa da, bu sahədəki elmi araşdırmaların ilk müəlliflərinin (F.Halton, A.Adler, R.Kettel, J.Piaje, D.B.Ananyev, B.S.Merlin, V.I.Teplov və b.) gəldiyi nəticələr (əsəb proseslərinin qüvvə və mütəhərriklərdən, yüngüllük və cəldlikdən başqa bir-birinə dinamik təsir göstərmək, tənzimləmək və istiqamət vermək xassələrinə də malik olması) haqqındakı fikirlər koqnitiv psixologiyada da dəyişməz olaraq qalır.

Fərdi fərqlərin testlər yolu ilə öyrənilməsi S.F.Haltonun adı ilə bağlıdır. İngilis bioloqu Ser Fransis Halton hələ XIX əsrin 30-cu illərində insan qabiliyyətləri üzərində psixoloji ölçmələr aparılması ideyasını irəli sürmüşdür. Bu sahədə ilk eksperimental işlər də onun adı ilə bağlıdır. Ona görə də F.Halton differensial psixologiyanın banisi hesab olunur. 1860–1870-ci illərdə Halton fərdiyyət psixologiyası sahəsindəki tədqiqatlarında psixometriyadan istifadə edərək riyazi metodların geniş tətbiqinə başladı. Onu insanlar arasındakı fərdi fərqlərin irsi əsasları daha çox maraqlandırdığından yeni eksperimental modellər axtarırdı. Həmin axtarışlar nəticəsində Halton əkizlər metodunu təklif etdi. F.Halton 1884-1885-ci illər ərzində 5 yaşdan 80 yaşa qədər insanların ümumilikdə 17 göstərici

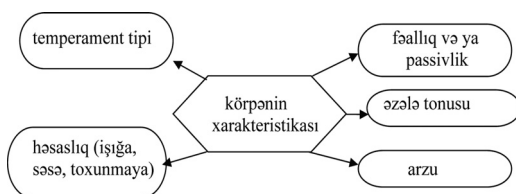
üzrə fizioloji göstəricilərini və psixoloji xüsusiyyətlərini, müəyyənləşdirmək üçün şərait yaratdı. Bütün proqram üzrə 9337 insan tədqiq olundu. Bu sahədəki tədqiqatlar XIX əsrin sonlarında genişlənməyə başlayaraq XX əsrin ortalarından daha geniş vüsət aldı.

F.Halton tərəfindən əsası qoyulmuş differensial psixologiyada əsas məsələləri insan fərdini başqalarından fərqləndirən xarakter və keyfiyyətlər öyrənilir. Müəyyən edilmişdir ki, həmin fərqlər embrionun mayalanma anından etibarən bu prosesdə hər bir valideyn tərəfindən iştirak edən xromosom və genlərin fərqlərinə uyğun şəkildə formalaşmağa başlayır. Fərdi fərqlərin qeyd olunan problemləri ilə hazırda daha çox iki elm sahəsi – gen mühəndisliyi, eləcə də valideynlərin (xüsusilə ananın) mental və emosional sahəsinin embriona təsirinin öyrənilməsi üzrə inkişaf psixologiyası (yaxud embional psixologiya) məşğul olur. Fərdi fərqlərin inkişafına, həmçinin mühit faktorları: qidalanma, doğuşdan sonrakı sosial, psixoloji, pedaqoji, demoqrafik və s. amillər öz təsirini göstərir (<http://dic.academic.ru/>).

R.Qottsdanker fərdi fərqləri (subject variable – «subyektiv dəyişmə», yaxud faktor) dəyişmə situasiyalarında (qrup eksperimentlərində) öyrənmişdir. Belə ki, oxşar fərdi xüs-

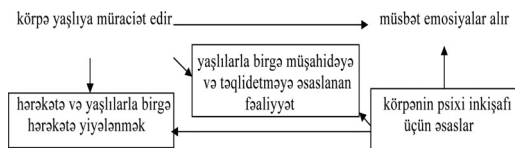
siyyətlərə malik olan sınımlanlar eksperimentə uyğun müxtəlif situasiyalarda hərəkətlərini, davranışını dəyişirlər. Bu, sosial amillərin təsiri ilə əlaqələndirilir. Körpəlik dövründə hələ sosial amillərin təsirinə məruz qalmamış fərdi quruluş isə R.Qottsdanker tərəfindən aşağıdakı kimi təqdim olunur (<http://vocabulary.ru/dictionary>).

Aşağıdakı 1-ci şəkildə fərdi fərqlərin genetik əcdadlarının əsas determinantları şərh edilir. Onların mərkəzində xarakter durur. Digər amillərin hər biri xarakterin inkişafına təsir göstərir. Buraya, ilk növbədə körpənin temperament tipi daxildir. Temperament tipinə, eləcə də onu əhatə edən insanların uşağa münasibətinə, ünsiyyət tərzinə görə körpə fəal və ya passiv olur, lakin hesab edirik ki, burada temperament tipi aparıcıdır. Fərdi fərqləri inkişaf etdirən amillər içərisində refleksiyanın formalaşmasını şərtləndirən həssaslıq da qeyd olunur. Uşaq bunu fiziki təsirlərə, bir neçə aydan sonra isə psixoloji təsirlərə qarşı reaksiyalarında ifadə edir.

Şəkil 1. Körpələrin fərdi fərqləri və onun quruluşu

R.Qottsdanker körpəlikdə fərdi fərqlərin inkişafını şərtləndirən sosial-psixoloji amillərin də mənzərəsini yaratmışdır. Bu fərqlər aşağıdakı şəkildə verilmiş fenomenlərin təsiri altında formalaşır (şəkil 2).

Şəkil 2. Ontogenезin ilk dövründə fərdi fərqlərin inkişafının şərtləndirən (mühit) psixoloji faktorlar (R.Qottsdanker)

Həm bu, həm də digər təhlillər göstərir ki, fərdin inkişafı qanunauyğun, vəhdətdə baş verməklə makro-genetik, mikro-genetik dəyişmələrlə müşayiət olunur. A.S.Zaporojes onun özünüinkişafı ilə bağlı olduğunu bildirir. Yəni, inkişafın hər bir mərhələsi özündən əvvəlkinə əvəz edir. Bu təkrarlanan əməliyyatlar xarici səbəblərdən daha çox daxili səbəblərlə şərtlənir (1).

Əsəb sisteminin fərdiliyini öyrənmək üçün onun xassəsini nəzərdən keçirdikdə iki sual meydana çıxır:

1. Hər bir xassənin müxtəlif tərəflərinin, yaxud müxtəlif əsəb sistemi tiplərinin əhəmiyyətinin nədən ibarət olması.

2. Əsəb sisteminin xassələrindən hansının aparıcı funksionu yerinə yetirməsi.

Birinci məsələ ilə bağlı tədqiqatçıların gəldiyi qənaət eynidir: həssas

olan əsəb sistemi möhkəm, az həssas olan əsəb sistemi isə zəif sayıla bilməz, çünki elə fəaliyyət növləri vardır ki, onlar möhkəm, digərləri zəif əsəb sistemi üçün münasibdir.

İkinci suala cavab tapmaq üçün əsəb sisteminin fizioloji xassələri ilə psixi xassələri arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Belə qarşılıqlı təhlil zamanı aydın olur ki, əsəb sisteminin bir çox xüsusiyyətləri yalnız temperament üçün deyil, digər psixi xassələr üçün də xasdır. Məsələn, *əsəb sisteminin zəifliyi insanın fərdiliyində yüksək sensor həssaslığın olması ilə xarakterizə edilir. Onun qüvvəsi yayındırıcı qıcıqlayıcıya qarşı dayana bilmək qabiliyyətində ifadə olunur. Dinamiklik əsəb sistemi isə inkişafetdirici və ləngidici əlaqələrin asanlıqla qurulması ilə səciyyələnir.*

Ontogenezdə fərdiliyin inkişafı müxtəlif aspektlərdə izah edilir. Əldə edilmiş nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir.

İnkişaf prosesində baş verən dəyişmə mühit və genetik təsirlərlə bağlı olur.

Genotip inkişafda ikili funksiya yerinə yetirir: inkişafı fərdiləşdirir və tipləşdirir.

Fərd üçün xas olan hər hansı psixoloji əlamət onun müvafiq həyat təcrübəsindəki unikal genetik qurulma sayəsində üzə çıxır. Genetik

sistem inkişafda müvəqqəti prinsiplə işlədiyindən inkişafın gedişində yaşla bağlı olaraq ölçüsünə görə dəyişə bilər. Məsələn: məktəbəqədər yaş dövründən yeniyetməliyə qədər görmə hafizəsinin, diqqətin davamlılığının genotip şərtləri qorunub saxlanılır. Yeniyetməlikdə genotip şərtlər mühit şərtləri ilə əvəz olunur. Bu dövrdə, eləcə də temperamentin mümkün olan fəallıq xassəsinin ümumiləşməsi prosesi gedir. Bunlarla yanaşı, intellektin genetik varisliyi də yaşa görə dəyişir.

Fərdiliyin biogenetik amilləri son illər faktiki olaraq psixologiyada yeni elmi istiqamətin – insanın biofizioloji potensialı ilə bağlı olan koqnitiv fiziologiyanın predmetinə çevrilmişdir. Onun nəticələri uşağın dərk etmə fəaliyyətini modelləşdirməyə, fərdi - intellektual xüsusiyyətləri haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir. Bu metod nəinki yekun davranış reaksiyaları, həm də mərkəzi proseslərin daha konkret, ilkin xarakterini müəyyənləşdirə bilər. Yaş psixologiyasında həmin istiqamətdə aparılan tədqiqatlar funksional sistemin formalaşmasına təsir edən amilləri və onu təmin edən ali psixi funksiyaları reallaşdıran neyropsixoloji proseslərin yaş xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır.

Fərdiliyin fiziologiyası ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar son illər daha çox genetik istiqamət almışdır. Bu, onunla

əlaqələndirilir ki, insan fərdiliyinin orqanizdə baş verən fizioloji proseslərdən kənarda izahı təsvirçilikdən kənara çıxma bilmir. Deməli fizioloji proseslərin genetik amillərdən kənarda obyektiv izahı da mümkün deyildir.

Qeyd olunanlar heç də o anlama gəlmir ki, insanın genetik quruluşu, o cümlədən fərdiliklə bağlı olanlar ontogenezin yuxarı qatlarına doğru getdikcə zəifləyir, əksinə, mühit faktorları önə çıxır. Burada mexaniki təsirlər axtarmaq olmaz. Genetik və mühit faktorlarının təsirinə qarşı baş verən bu dəyişmələrin mənbəyi hazırda tədqiqatçılar (E.İ.Şeblanova, M.A.Xolodnaya, İ.P.Şkuratova) tərəfindən insanın koqnitiv quruluşunda axtarılır. Əgər ontogenezin ilk dövrlərində (uşaqlığın I və II mərhələsində) insanın fərdi quruluşu tam dolğunluğu, orijinallığı ilə üzə çıxırsa, şəxsiyyətin formalaşmasının daha mükəmməl mərhələsi hesab olunan yeniyetməlikdə bu quruluşun nizamlanması koqnitiv sistemlə bağlanır: dərkətmə sahəsində assosiativ əlaqələrin başvermə imkanları, onların kəmiyyət və keyfiyyəti artıq, bu əlaqələr həm koqnitiv sahədə, həm koqnitiv sistemdə, həm də koqnitiv quruluş və şəxsiyyət keyfiyyətləri arasında gedir. Nəticədə fərdiliyin bir sıra xassələri sosial təsirlərlə aktuallaşan yeni şəxsiyyət keyfiyyətləri hesabına gizli fəaliyyətə keçir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində aparılmış psixoloji tədqiqatlarda əldə edilmiş bu kimi dəlillər sayəsində fərdi fərqlərlə bağlı psixoloji faktlar artdı. Bu faktlar fəaliyyətin quruluşundakı refleksiv, emosional-iradi, intellektual, nəhayət koqnitiv komponentlərin ayırd edilməsinə, fəaliyyət prosesində insan fərdiliyini səciyyələndirən yeni anlayışların: «refleksivlik qabiliyyəti», «işəqabillik», «dərkətmə üslubu», «fərdi iş üslubu», «koqnitiv üslub» və s. meydana gəlməsinə imkan yaratdı. Bu anlayışların mənbəyində fərd tərəfindən özünün fəaliyyət motivlərini və ekspressiv (təsirli, mənalı) davranışını reallaşdırmaq üçün həyata keçirdiyi əməliyyat vasitələri durur. Məhz bu amil problemin koqnitiv xarakterini göstərir. Hazırda koqnitiv psixologiyada bu fenomen insan tərəfindən informasiyanın işlənməsinin psixoloji xüsusiyyətləri kontekstində izah olunaraq münasibət bildirilir. XX əsrin əvvəllərində isə onun mahiyyəti və quruluşu psixologiya üçün hələ aydın deyildi.

1920–1930-cu illərdə şəxsiyyət nəzəriyyələrində insanların həyat tərzinə görə fərqləndirilməsi istiqamətində yeni ideyalar irəli sürüldü. Məsələn, tədqiqatçılardan A.Adler – «həyat üslubu»(2), C.Kelli – «şəxsi konstruktlar»(3), Q.Olport – «proprium» (4) kimi anlayışların köməyi

ilə insanın öz fərdiliyinə müvafiq şə-kildə tənzimlədiyi bir sıra mürəkkəb fenomenlərin: şəxsi həyat tərz, dü-şüncə tərz, hadisələri təhlil etmə və qiymətləndirmə üslubu, fəaliyyətin gedişini nəzarətdə saxlamaq qabiliy-yəti, şəxsi potensialını reallaşdırmaq üçün özündə formalaşdırdığı cəhd-ətmə komponentləri və s. izahını verməyə müvəffəq oldular (<http://www.bestlibrary.ru>).

Şəxsiyyət psixologiyasında «hə-yat üslubu» anlayışını ilk dəfə işlə-dən A.Adler ondan şəxsiyyətin xar-akteristikasını: davamlı fərdi xüsusi-yətlər, dərk etmə prosesləri, müxtəlif tədqiqəddici strategiyaların müəyyən-ləşdirilməsi və həyata keçirilməsi üslubunu ifadə etmək üçün istifadə etmişdir. A.Adlerin fərdiyyət psixolo-giyasında koqnitiv üsluba şəxsiy-yyətin strukturlaşması, məqsədlərə nail olmaq üçün üstünlük verdiyi özünə-məxsus həyat yolu kimi baxılır.

Q.Olport koqnitiv üsluba şəxsiy-yyətin instrumental ardıcılıqla forma-laşan inteqral sistemi, məqsədə nail olmaq üçün istifadə etdiyi vasitələr, qaydalar kimi yanaşır (4, 275).

«Koqnitiv üslub» anlayışı ilk də-fə Amerika psixologiyasında 1950–1960-cı illərdə meydana gəldi. Onun Amerika psixoloqu R.Qardner (Gard-ner, 1959) təklif etmişdi. B.H.Dru-jinin və D.V.Uşakova bu anlayışı aşağıdakı kimi izah edirlər: «Özünün

etimologiyasına görə latınca «stil» (üslub) – yumşaq (məsələn, gil) löv-hədə başlıqlarından bir ucu iti, digəri küt olan çubuqla yazmaq» mənasını verir» (5, 283).

Bu izahda «üslub» anlayışı «ilkin metaforik mahiyyətinə görə – fəaliy-yətdə lazım olan uğur əldə etmək üçün iki bir-birinə əks olan keyfiy-yətlərin eyni səviyyədə iştirak etməsi imkanları» kimi təqdim edilir (5, 283).

«Üslub» anlayışının geniş yayıl-masına XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Buna şəxsiyyət psixologiyasın-da humanist və sosial-koqnitiv isti-qamətin geniş vüsət alması, insan fəal-lığını təmin edən, özünüreallaşdırma və özünüaktuallaşdırmanı şərtləndi-rən bir sıra problemlərin izah edil-məsi zərurətinin yaranması səbəb oldu.

Koqnitiv üslubun mahiyyətinin ilk izahı idrak prosesləri, proseslərarası əlaqə və asılılıqların xarakterinin müəyyənəşdirilməsi istiqamətində olmuşdur. Məsələn, 1951-ci ildə C.Klin qavrayış və təfəkkürün vasi-tələri arasında fərqlərin olması ide-yasını irəli sürdü. Daha sonralar koq-nitiv üslubun psixoloji xüsusiyyət-ləri müxtəlif kontekstdə izah edildi (Q.Uitkin, 1967; C.Kaqan, 1965; D.Kats, 1971; V.Neysle, 1972; R.Ault, 1973; D.Mak-Kinney, 1973; D.Denni, 1973; M.S.Yeqorova, 1981; U.Lar-sen, 1982; M.A.Qulinoy, 1987; S.D.

Biryukov, 1988; N.F.Şlyaxta, 1991; A.Furham, 1995; V.Krozye, 1997; M.A.Xolodnaya, 1998 və b.). Həmin izahlarda insan fərdləri üçün xarakterik olan koqnitiv üslubların təsnifatı aparılaraq ayrılıqda hər birinin xüsusiyyətləri, informasiyaların işlənməsində üstünlük verilən proseslərin xarakteri aydınlaşdırıldı.

Koqnitiv üslub anlayışı sahəsindəki araşdırmaların ilk intensiv dövrü XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir. Bu dövrdə koqnitiv üslubun dərkətmə və koqnitiv komponentlərinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilirdi. Robert Solso psixologiyada koqnitiv istiqamətin yaranması ilə eyni vaxta təsadüf edən bu tədqiqatlar haqqında yazırdı: «XX əsrin birinci yarısında Amerika eksperimental psixologiyasında bihevizizm hakim idi. Bihevizistlərdə bütün daxili vəziyyət «aralıq dəyişmələrə» şamil olunur. Bu dəyişmələr fərziyyələrin qurulması kimi ayırd edilir. Həmin quruluş, təxminən stimulun reaksiyaya təsiri vasitəsinə ifadə edən proseslərlə eynidir « (6, 36).

Koqnitiv üslubun öyrənilməsinə həsr edilmiş araşdırmaların ikinci mərhələsi Q.Uitkinin tədqiqatlarından başlanır. Onun başlıca xidməti sahə və sahə davranışındakı fərdi fərqlər haqqında gəştaltist təsəvvürləri zənginləşdirmək olmuşdur. Q.Uitkinə görə, dərkətmə sahəsinin funksiya-

laşmasının müxtəlif aspektləri ilə bağlı olan koqnitiv üslub insanın informasiya sahəsi ilə qarşılıqlı əlaqə qaydalarının, vasitələrinin stabil fərdi xarakteristikasıdır (7, 2).

Koqnitiv üslubun tədqiqində əsas diqqət parametrlərin öyrənilməsinə yönəldilir:

sahədən asılılıq-müstəqillik (WitKin, 1949);

impulsivlik-refleksivlik Kagan, 1966);

analitiklik-sintetiklik (Kagan, 1966);

konseptual differensiallaşdırma (Gardner, 1959);

kateqoriyalaşdırmada məhdudluq-genişlik (Pettigrew, 1939);

koqnitiv mürəkkəbliik-sadəlik (Bieri, 1955).

D.Ozbel (D.Ausubel, 1968) koqnitiv üslubun quruluşunda mühüm yer tutan intellektin 20 xüsusiyyətini ayırd edir. Onların arasında yeni biliklərin detallaşdırılması, məsələlərin həllində təfəkkürün möhkəmliyi və çevikliyi, üstünlük verilən informasiyanın yadda saxlanması və s. meyillilik əsas götürülür (<http://intelligense.su/>).

Bununla belə, hələ ilkin araşdırmalarda tədqiqatçılar (H.WitKin, V.A.Kolqa, 1976; E.T.Sokolova, 1976; M.A. Xolodnaya 1998 və b.) belə bir psixoloji reallıqlarla üzləşdilər ki, koqnitiv üslubun təbiətini

təhlil edəkən onu yalnız koqnitiv dəyişmələr fonunda məhdudlaşdırmaq olar. Fəaliyyətin bütün hallarında koqnitiv üslub özünün quruluş və mahiyyətini qoruyub saxlamır.

Bu kimi faktlarla bağlıdır ki, koqnitiv psixologiyada «koqnitiv üslub» anlayışı digər oxşar anlayışlarla müqayisə olunaraq fərqləndirilir. Həmin fərqlər özünü fəaliyyət prosesində göstərir. Koqnitiv üslub bir neçə mənada – fəaliyyət üslubudur. Ontogenetik inkişafın gedişində fərdi quruluşda olduğu kimi, koqnitiv üslubda da dəyişmələr gedir. Hər bir fərddə onun yaş səviyyəsinə xas olan koqnitiv üslub növbəti yaşda həm inkişaf edir, möhkəmlənir, həm də səmərəli fəaliyyətə mane olan bir sıra elementlərdən xilas olur. Nəticədə koqnitiv üslubun strukturunda yəni-dənqurulma baş verir.

Ümumilikdə, koqnitiv üslub – dərkətmə fəaliyyətinin davamlı vasitələrinə, strategiyalarına aid ümumi anlayış olub özündə informasiyaların əldə edilməsi, işlənməsi, eləcə də yenidən hasil edilməsi və ona nəzarətin özünəməxsus priyomlarını özündə birləşdirir. O, qeyri-müəyyən situasiyalarda dərkətmə tapşırıqlarının həlli ilə bağlı olan qavrayış, təfəkkür və əqli hərəkətləri xarakterizə etdiyinə görə intellektual fəaliyyətin, öyrənmə və mənimsəmənin tipik xüsusiyyətlərini özündə ifadə

edir (Q.Klaus, 1987, M.Pesold1, 1985 (M.Petzold).

«Koqnitiv üslub» anlayışının strukturunda: qavrama, dərkətmə, təhlilətmə, informasiyaların işlənməsi sahəsindəki fərqi fərqlər durur. İnformasiyaların işlənməsi prosesi özünəməxsusluğuna görə həm prosesin quruluşu, həm gedişi, həm də nəticələri baxımından heç də fərqi fərqlərlə üst-üstə düşmür. Yəni, koqnitiv üslub sayəsində intellektual və konitiv fəaliyyətdə təzahür edən bu fərqlər fərqi fərqlərin eyni deyildir. Həmin fərqləri koqnitiv əlaqələrin özünəməxsusluğu ilə yanaşı fərdin sosial təcürbəsi sayəsində formalaşan refleksivlik qabiliyyəti yaradır və s. amillər yaradır. E.İ.Şeblanova bunu «psixi inkişaf prosesində yaranan sistemli dərkətmə, motivasiya, emosional sahə və şəxsi keyfiyyətlərin ətraf mühit şəraitində inkişafı üçün əlverişli daxili uyğunluğu, vahid, bütöv xarakteristikası» kimi izah edir (8, 13).

A.V.Libin koqnitiv üslubun onlarla çoxməzmunlu xarakteristikasını şərh edərək onun daha çox yayılmış təsnifatına aşağıdakıları aid edir. Həmin üslub növlərinin hər biri koqnitiv sahənin müvafiq komponentləri ilə daha çox əlaqəlidir (9, 7):

- **qavrayış tipinə görə:** sahədən asılılıq- sahədən asılı olmamaq;
- **bələdləşmə tipinə görə:** impulsivlik-refleksivlik;

- **koqnitiv nəzarətin xüsusiyyətlərinə görə:** lənglik-cəldlik;
- **ekvivalentliyin diapozonuna görə:** məhdudluq-genişlik;
- **mürəkkəbliyinə görə:** koqnitiv mürəkkəblik – koqnitiv sadəlik, real olmayan təcrübəyə qarşı tolerantlıq;
- **təfəkkür tipinə görə:** analitik-sintetik;
- **informasiyanın işlənməsindəki dominant vasitəyə görə:** obrazlı-verbal;
- **nəzarət lokusuna görə:** ekster-nal-internal.

Q.Uitkin, C.Kaqan, D.Mak-Kinney, M.A.Xolodnaya və b. təhlilləri əsasında bir neçə koqnitiv üslubu, onların xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Sahədən asılılıq – sahədən asılı olmamaq (müstəqillik). Koqnitiv üslubun bu növü insanın məkana bələdləşmək, ayrıca detalı və ya fiquru bütöv məkan kontekstindən (mürəkkəb fiqurdan) ayırd edə bilmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. Ona görə də qavrayış tipinin xüsusiyyətləri əsasında ayırd edilmiş «sahədən asılı olmamaq» koqnitiv üslubuna bunlar daxil edilir: görünən sahəni dəf etmək, onu quruluşca aydınlaşdırmaq; elementlərini ayırd etmək bacarığı.

Sahədən asılılıq koqnitiv üslubu dərkətmə fəaliyyətinin əksqütblü keyfiyyətlərinə malik olub görünən

sahənin bütün elementləri bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır, ancaq onun detalları məkandakı fondan çətinliklə ayırd edilir. Sahədən asılı olmayanlar fəal öyrənməyə: materialı strukturlaşdırmağa və səmərəli yadda saxlamaq üçün mnemonik strategiyadan istifadə etməyə, informasiya hasil etməyə meyillidirlər. Bu üslubda ümumi prinsipləri öyrənməyə üstünlük verilir, onlar kifayət qədər asanlıqla mənimsənilir. Sahədən asılı olan şagirdlər onlara təqdim edilmiş materialı passiv öyrənməyə meyillidirlər.

Sahədən asılı olan insanlar sahənin təsirinə tez məruz qalırlar. Onlar psixogen pozuntulara daha çox meyilli, daha az əxlaqlı olur (onların arasında cinayətkarların sayı daha çoxdur) təlqinə, sosial təsirlərə daha çox açıqdırlar. Ətrafdakı insanların müdafiəsinə ehtiyac duyur, ziddiyyətli informasiyalara yaxşı assimilyasiya olunur, rahat ünsiyyət qururlar. Onlar üçün istiqanlılıq, məhribanlıq və sədaqətlik də xasdır.

Refleksivlik-impulsivlik. Göstərilən koqnitiv üslubun xüsusiyyətləri intellektual fəaliyyətin öyrənilməsində aşkar edilmişdir. Belə ki, qeyri-müəyyən situasiyalarda, yaxud problemləli vəziyyətlərdə qısa müddətdə qərar qəbul etmək, bir neçə alternativlər içərisindən düzgün seçimi elan etmək lazım gəlir. Halbuki müxtəlif

şəxslərdə bu proses müxtəlif zaman həddində baş verir.

İmpulsiv insanlar tez uğur əldə etmək istəyirlər. Bu səbəbdən problem – situasiyaya daha tez bələdləşməyə meyil edirlər. Refleksiv insanlar üçün, əksinə, belə situasiyaya ləng bələdləşmə, qərarların bütün mümkün və mümkün olamayan variantlarının incəliklə, dəqiq təhlil edildikdən sonra qəbul edilməsi, daha düşünülmüş fərziyələrin irəli sürülməsi xarakterikdir.

Dərketməyə nəzarətdə astagəllik (lənglik) – çeviklik (dəyişkənlik). Bu üslub fəaliyyət vasitələrinin dəyişməsi, bir informasiya əlifbasından digərinə keçilməsindəki asanlıq və ya çətinliklə izah olunur. Dəyişmədəki çətinlik və ya bağlanıb qalmaq dərketməyə nəzarətin məhdudluğuna və çevikliyin zəifləməsinə səbəb olur.

Çeviklik anlayışı R.Kettel tərəfindən **perseverasiya** (lat. perseveratio – «təkidlilik») anlayışına uyğun olaraq qəbul edilmişdir. Bu, eyni bir fikrin obrazın, hərəkətin bir fəaliyyət növündən digərinə keçirilməsi kimi başa düşülür. A.P.Kon qızlarla müqayisədə oğlanlarda dərketməyə nəzarətin daha tez dəyişə bildiyini müəyyən etmişdir. Eləcə də internat məktəblərdə təhsil alanlar şagirdlərdə adi məktəblərdə təhsil alanlara nisbətən özününizamlama daha yüksək olur.

Ekvivalentlik diapozonunun məhdudluğu və genişliyi: analitik-sintetik üslub. Bu koqnitiv üslublar insanın obyektlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin qiymətləndirilməsində istifadə etdiyi fərdi fərqlərin əhatəsini göstərir. Bir qisim insanlar obyektlərin azad təsnifatında onları az sayda obyektlərdən ibarət olan çoxlu qruplara bölürlər (ekvivalentliyin məhdud diapozonu). Digərləri, əksinə, az sayda qruplarda çoxlu obyektləri qruplaşdırırlar (ekvivalentliyin geniş diapozonu). Belə uyğunsuzluğun əsasında fərqləri görməkdən daha çox verilmiş fərqlərə qarşı «həssaslıq», həmçinin belə müxtəlif tiplərin qeydə alınmasına istiqamətlənmə mühüm rol oynayır. Beləliklə, *ekvivalentliyin məhdud diapozonu üçün obyektlərin aydın fiziki xüsusiyyətlərinə əsaslanmaq xarakterikdir. Geniş ekvivalentlik diapozonuna malik olan insanlar onların gizli, əlavə əlamətlərinə əsaslanırlar.*

Rellaşmamış təcrübəyə tolerantlıq. Tolerantlıq (latınca-«təmkin») nəyəsə, hansısa uyğunsuzluğa qarşı təmkinli olmaqdır. Üslub xarakteristikası kimi tolerantlıq – insanın malik olduğu uyğunsuz, yaxud əksqütblü təəssüratların qəbul edilməsinin mümkünlüyüdür (məsələn, at təsviri olan şəkilləri tez-tez dəyişərkən hərəkət hissi yaranır). Tolerant olmayan insanların gördükləri onların

bilikləri ilə əks olduğundan ona qarşı müqavimət göstərirlər.

Koqnitiv sadəlik-koqnitiv mürəkkəbliik. Bu koqnitiv üslubun nəzəri əsasında şəxsi konstruktlar nəzəriyyəsi durur (C.Kelli, 2000). Onların ifadəliliyi subyektiv təcrübə əsasında gerçəkliyin interpretasiya, proqnozlaşdırma və qiymətləndirilməsində şəxsi konstruktlar sisteminin sadəliyi, yaxud mürəkkəbliyidir. Konstrukt – ümumiləşdirmə (oxşarlığın müəyyən edilməsi) və üz-üzə qoyma (fərqlərin müəyyən edilməsi) funksiyasını yerinə yetirən ikiqütblü subyektiv-ölçü şkalasıdır. Bu üslubun diaqnostikasında C.Kellinin işləyib hazırladığı repertuar şəbəkə test metodikasından istifadə olunur.

Təyinetmə üslubu. Təyinetmə üslubu, yaxud izahetmə hadisələri şərhətmənin xarakterik vasitəsidir. Neqativ üslublu insanlar hadisələri davamlı şəkildə daxili səbəblərə (məsələn, qabiliyyətlərin olmamasına) görə inkar etməyə meyillidirlər. Əgər fərd özünün kifayət qədər qabiliyyətli olmamasına, uğursuzluğun labüdlüyyəinə inanırsa, lazım olan nəticəni əldə etməkdən ötrü daha az güc sərf etməyə çalışacaq. Təyinetmənin müsbət üslubunda müvəffəqiyyət insanın öz gücü, uğursuzluq isə təsadüflərlə əlaqələndirilir. Emosional baxımdan zəif (davamsız) olan, ekstravert qadınlar xoşagəlməz

situasiyanı daha çox daxili səbəblərlə izah edirlər, nəinki əksqütblü temperament xassələrinə malik olanlar. Kişilərdə isə bu qanunauyğunluq müəyyən edilməyib.

Eksternallıq-internallıq və ya nəzarət lokusu (latınca locus – «olduğu yer»). Bir qism insanlar hadisələri idarə etmək iqtidarında olduqlarını düşünməyə (daxili nəzarət lokusu, internallıq) meyillidirlər. Digərləri hesab edirlər ki, ondan çox az bir şey asılıdır. Onunla bağlı baş verənlər ətrafdakı idarə olunmayan faktorlarla (nəzarətin xarici lokusu, eksternallıq) bağlıdır.

Nəzarət lokusu anlayışı C.Rotter tərəfindən şəxsiyyətin sosiallaşma prosesində formalaşan sabit xarakteristikası kimi təklif olunmuşdur. Daxili lokusa malik olan insanlar özünə daha inamlı, məqsədə çatmaqda ardıcıl və təkidli olub psixoxanalizə meyillidirlər. Onlar ünsiyyətçi, sakit və xeyirxah, tanınmış və mütəqildirlər. Həyatın mənasını daha çox başqalarına köməklik göstərməkdə görməklə buna həmişə hazır olurlar. İnternallar üzləşdikləri uğursuzluqlara görə özlərini eksternallardan daha çox günahlandırır, utanır və xəcalət hissi keçirirlər.

Daxili lokusa malik olan yeniyetmələr müəllimlərə və hüquq müdafiə təşkilatlarının nümayəndələrinə pozitiv yanaşırlar. Xarici lokusa meyil

edənlərə isə öz gücünə inamsızlıq və məqsədlərin reallaşmasını müəyyən müddətə yubatmaq, həyəcanlılıq, şübhəlilik, aqressivlik xasdır. Belə insanlar, onun üçün ciddi nəticələrə səbəb olacağını əsas gətirərək qərar qəbulunda çətinlik çəkirlər. Gərginlik onlar üçün daha çox təhlükə yaradır. Daha zəif (dışbatan) olduqlarından «üzüntüyə» məruz qalırlar. C.Rotter (1966), EV.Sobotski (1992) daxili nəzarət lokusuna malik insanlar arasında stressə qarşı yüksək davamlılığın olduğunu bildirirlər.

Beləliklə, koqnitiv üslubun müxtəlif tiplərinə malik olan fərdlərin qarşı-qarşıya qoyulması həm onların özləri, həm də bir neçə fəaliyyət növlərinin yerinə yetirilmə tərzində mürəkkəb mənzərə yaradır. Məsələn, analitik üsluba malik olanlar anlayışların identifikasiyası ilə bağlı testləri daha daha yaxşı yerinə yetirdikləri halda, analitik üsluba malik olmayanlar verbal testləri daha yaxşı həll edirlər.

Koqnitiv üslubun yaddasaxlama və təsadüfən elan edilmiş müxtəlif sözləri tanıma, eləcə də bir sıra problemləri uğurla həll etmək imkanları arasında əhəmiyyətli dərəcədə əlaqənin olduğu da müəyyən edilmişdir.

Bunları nəzərə alaraq bir sıra tədqiqatçılar (Tolstıx, Şkuratova, Xolodnaya və b.) haqlı olaraq şagirdlə-

rin təlim uğurlarının koqnitiv üslubdan asılı olduğunu düşünürlər. Belə ki, koqnitiv üslub hansı növdəki məzmunun şagird tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsinə, hansının isə kənarlaşdırılmasına təsir göstərir, kömək edir, istiqamətləndirir. Eləcə də koqnitiv üslubun köməyi ilə hansı təlim metodlarının biliklərin mənimsənilməsinə asanlaşdırması, yaxud çətinləşdirməsi də müəyyən edilmişdir.

Bununla belə, koqnitiv üslubun səmərəliliyi sahəsindəki fikirlər heç də həmişə üst-üstə düşmür. Koqnitiv üslubun öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatların heç birində insanın hansısa koqnitiv üslubu hansı səbəbdən qəbul etməsi, fəaliyyətində ona üstünlük verməsi konkret olaraq göstərilmir. Koqnitiv üslub fenomeninin əsasında insanlar arasındakı fərdiliklə yanaşı, hansı təbii və sosial amillərin durduğu da tam aydınlığı ilə izah olunmur. Bundan başqa, koqnitiv üslubun şəxsi və intellektual keyfiyyətlərdən asılılığı, bu sahədəki uyğunluq və uyğunsuzluqlar, onların variasiyasının təsadüfi, yoxsa düşünülmüş olması, eyni insanda müxtəlif formalarda təzahür etməsinin səbəbləri də hələ izaha ehtiyacı olan problemlər sırasındadır.

Gəldiyimiz əsas nəticə budur ki, Azərbaycan psixologiyasında insanın koqnitiv üslubunu öyrənilməsi

sahəsində geniş tədqiqatlara ehtiyac vardır. Xüsusilə, şagirdlərin məktəb uğurlarının artırılmasında onların koqnitiv üslubunun diaqnozlaşdırılması, öyrənmə və mənimsəmə vasitələrini düzgün seçilməsi tələb olunur. Şagirdlərlə bu sahədə müvafiq konsultasiyalar təşkil etməklə, treninqlər keçirməklə onlara özünüfəallaşdırma yollarını öyrətmək olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Son illərə qədər təlim prosesində şagirdlərin hafizə proseslərinin imkanlarından daha çox istifadə olunurdu. Hazırda isə hafizə ilə yanaşı dərk etmədə iştirak edən bütün proses və proseslərarası əlaqələrə kompleks yanaşılır. Məqalədəki yeni yanaşma ondan ibarətdir ki, şagirdin uğurları yalnız hansısa bir idrak prosesi deyil,

şagirdin koqnitiv üslubuna müvafiq seçilmiş əlverişli təlim vasitələri ilə şərtlənir. Fəaliyyətin subyekt üçün əlverişli olan hansısa üslub sayəsində optimallaşdırılması məsələsi burada önə çəkilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda praktik fəaliyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlər: koqnitiv üslubun fərdiliklə əlaqəsi, onun quruluşu, növləri, təlimdə uğur əldə etmənin koqnitiv üslubla bağlı olan tərəfləri aydınlaşdırılır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti, həm də da məktəb psixoloqları, müəllimlər, eləcə də valideynlər üçün şagirdlərin koqnitiv üslubunun diaqnozlaşdırılması, müvafiq şəkildə istiqamətləndirilməsi üzrə verilmiş materiallarla bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Запорожец А.С. Основные проблемы онтогенеза психики. 2 т. М.: Просвещение, 1989, 205 с.
2. Адлер А. Наука жить. online biblioteka. <http://www.bestlibrary.ru>.
3. Келли Дж. Когнитивное направление в теории личности // Теории личности. М.-С.- Петербург, Питер, 1997, с.431–478.
4. Олпорт Г., Кеттел Р., Айзенк Г. Диспозициональное направление в теории личности // Теории личности. М.-СПб: Питер, 1997, с.270-330.

5. Дружинин В.Н., Ушакова Д.В. Когнитивная психология. М.: ПЭРСЭ, 2002, 480 с.
6. Солсо Р. Когнитивная психология. СПб: Питер, 2002, 590 с.
7. Witkin, H.A., Moore, C.A., Goodenough, D.R., and Cox, P.W. «Field dependent and field independent cognitive styles and their educational implications», Review of Educational Research (47:1), Winter 1977, p 1–64.
8. Щебланова Е.И. Взаимосвязь когнитивных способностей и лич-

ностных характеристик интеллектуально одаренных школьников // Вопросы психологии, 2013, № 1, с.13- 24

9. Либин А.В. Стиль человека: психологический анализ. М.: Смысл, 1998.

10. Холодная М.А. Феномен «расщепления» полюсов когнитивных стилей// [http:// intelligense.su/lib/00030.htm](http://intelligense.su/lib/00030.htm)

11. Холодная М.А. Когнитивные стили и интеллектуальные способности// Психологический журнал, 1992, № 3, Том 12, с. 84-93.

12. Акимова М. К. Изучение индивидуальных различий по интеллекту // Вопросы психологии. 1977. № 2. с. 178 –197

13. Бандура А., Роттер Дж. Социально-когнитивное направление в теории личности // Теории личности. М.:– СПб: Питер, 1997, с. 373-431.

14. Марцинковская Т.Д. Когнитивная психология// dic.academic.ru

15. Головина Е.В. Структура уверенности и когнитивные стили// [http:// www.romek.ru/avtorefqolovina.htm](http://www.romek.ru/avtorefqolovina.htm)

16. Гончаров В. С. Зависимость стратегии поиска решения от типа мышления // Вопросы психологии, 1981, № 4, с.132–136

17. Когнитивная психология. Учебник для вузов. Под ред. В.Н. Дружинина, Д. В.Ушакова. М.: ПЕРСЭ, 2002, 480 с.

18. Шкуратова И.П. Исследование стиля в психологии: оппозиция и консолидация? // <http://irshkuratova.ru/issledovaniestilyapsixoloqiishhtml>

19. <http://dic.academic.ru/>

20. [http://www. bestlibrary. ru.](http://www.bestlibrary.ru)

21. <http://translate.google.az/>

22. [http:// intelligense.su/](http://intelligense.su/)

ОНТОГЕНЕЗ ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ И ЕГО СВЯЗ С КОГНИТИВНЫМ СТИЛЕМ

АБСТРАКТ

В статье объясняется, что стилевой подход в обучении – это один из самых новых подходов в истории педагогической психологии. С самого начала эмпирических исследований определения когнитивных стилей строились на основе индивидуальности субъекта. Поэтому не удивительно, что последние годы в деятельности учащихся фактически нам приходится иметь дело с определениями когнитивных стилей.

Таким образом, объяснение феномен когнитивных стилей позволяет рассматривать стилевые свойства познавательной деятельности.

Подчеркивается, что каждый человек старается так организовать свою деятельность, чтобы ему было удобно ее выполнять. Иногда эти условия осознаются, но чаще остаются безпонятия. Критерием правильного выбора стиля в соответствии со своими индивидуальными особенностями для самого человека служат ощущение удобства, комфорта, снятие напряженности в момент выполнения деятельности.

В статье речь идет еще о том, что когнитивные стили действительно позволяют оценить уровень сформированности одного из важнейших механизмов продуктивной интеллектуальной деятельности, а именно: механизма произвольного интеллектуального контроля в таких его индивидуализированных формах, которые зависят от своеобразия ментальной опыта субъекта.

В статье также объясняются некоторые стилевые особенности: полезависимость-полenezависимость, рефлексивность-импульсивность, медлительность-ловкость, аналитичность-синтетичность, толейрантность, когнитивная простота-сложность, стиль самоопределении и локус контроля.

ONTOGENY OF PERSONALITY AND ITS RELATIONSHIP TO COGNITIVE STYLE

ABSTRACT

The article explain that stylistic approach in training- is one of the new approaches in the history of educational psychology. From the begging of emprical studies of cognitive style definitions were based on the subject's of personality. That is why not surprising those recent years' activities of students in fact we have to deal with the definitions cognitive of style. Those, the explanation of the phenomenon cognitive styles can be considered stylistic prosperities of cognitive activity. Emphasized that, every people is trying to organize their activities, in order to it was convenient to do it. Sometimes these conditions are realized, but most often remain crookback. The criterion for choosing the right style to suit your individual chara-

cteristics of the person are the feeling of convenience, comfort, releasing tension at the time of the activity. The article focuses that, cognitive style really allows us to estimate level of formation is one of the most important mechanism productive intellectual activities exactly: mechanism of involuntary intellectual control in such individualized forms, which depend on the of the mental experience of the subject. The article also explains some of the stylistic features: field dependence-independence, reflexivity-impulsivity, slow-agility, analyticity- syntactical, tolerance, and cognitive simplicity – complexity, style of self-determination and locus of control.

Məqalə ARTPI-nin psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 19 noyab 2012-ci ildə daxil olmuşdur

İDARƏETMƏ PSIXOLOGİYASINDA ÜNSİYYƏT AMİLİNİN ROLU

Ləman Babayeva

E-mail: L_lyi@yahoo.com

Açar sözlər: ünsiyyət, qarşılıqlı təsir, kommunikativ, interaktiv, idarəetmə, rəhbər, lider, işgüzar ünsiyyət, identifikasiya

Ключевые слова: общение, взаимовлияние, коммуникативный, интерактивный, руководитель, лидер, деловое общение, идентификация

Key words: dialogue, interference, communicative, interactive, the head, the leader, business dialogue, identification

Müasir informasiya əsrində ünsiyyət amili həyatın müxtəlif sahələrinə, o cümlədən, idarəetməyə mühüm təsir göstərir. Ünsiyyət prosesi düzgün təşkil olunmadan cəmiyyətin, sosial birliklərin, təşkilatların səmərəli şəkildə idarəedilməsini həyata keçirmək mümkün olmaz. Bu baxımdan həm ictimai, həm də şəxsiyyətlərarası münasibətlər məhz ünsiyyət prosesində təzahür edir və reallaşır. Problemin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün ilk növbədə ünsiyyət anlayışının məzmununa aydınlıq gətirmək lazımdır. Ünsiyyət dedikdə iki və ya bir neçə adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz söylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəlmiş qarşılıqlı təsiri başa düşülür (1,s.89).

Məlumdur ki, insanın psixoloji aləmi onun xarici görünüşündə,

hərəkətlərində, rəftarında, davranışında, mimikasında bu və ya digər dərəcədə təzahür edir. Həmişə qarşı tərəfi anlamağa cəhd edən şəxs bu xarici təzahürləri – ekspressiyanı oxumağa, beləliklə də qarşı tərəfin məqsədini, istəyini, xarakter əlamətlərini dəqiqləşdirməyə çalışır. Aydın məsələdir ki, insanın psixi aləminin məzmunu həmişə adekvat təzahürə malik olmur. Hətta bir çox hallarda psixoloji xassələrin məzmunu ilə xarici təzahürü arasında qəribə bir ziddiyyət nəzərə çarpır. Belə olduqda insanların bir-birini anlaması xeyli çətinləşir. Bundan başqa, bəzi hallarda adamlar öz münasibətlərini ifadə etmək üçün müvafiq verbal və qeyri-verbal vasitələrdən səmərəli istifadə edə bilmirlər. Özlərinin mimikasına və ya pantomimikasına xüsusi nəzarət edən adamlar da az deyildir. Onlar müəyyən şərait daxilində

də lazım bilmədikləri söz və hərəkətlərə əsla yer vermir, zəruri olduqda isə ekspressiyadan məharətlə istifadə edə bilirlər (4,s.48).

Ünsiyyət prosesində qarşılıqlı təsirin strukturuna təsir edən vasitələr və təsirin nəticəsi daxildir. Fikrimizcə real həyatda bəzən təsir edən və təsirə məruz qalan tərəfləri tam şəkildə ayırmaq bir qədər çətindir. Çünki bəzən ünsiyyət zamanı hər bir iştirakçı qarşısındakına təsir göstərməyə çalışır və özü də eyni zamanda təsirə məruz qalır. Lakin məsələni daha da dərindən təhlil edərkən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, yenə də hər hansı bir tərəf bu və ya digər səbəblərdən daha güclü təsir qüvvəsinə malik olur və özünü daha çox təsir edən tərəf kimi ifadə edir. Digər tərəf isə daha çox təsirə məruz qalan olur.

Kooperasiya dedikdə, iştirakçıların qüvvələrinin koordinasiyası başa düşülür. Kooperasiyanın nəticəsi ünsiyyətin gedişində inkişaf edən münasibətlərdir. Rəqabətə gəldikdə isə, burada analiz daha çox onun parlaq forması olan konflikte yönəlib. Konflikt müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli şəkildə izah olunur. M.Doyçun tədqiqatlarında konfliktin iki növü müəyyənləşdirilir: destruktiv və produktiv.

Destruktiv konflikt daha çox qarşılıqlı təsirin pozulmasına səbəb

olur. Burada kompromis böyük çətinliklərlə reallaşır. Produktiv konflikt eyni bir problemə müxtəlif nəzər-nöq-tələrinin, həll yollarının toqquşması zamanı meydana gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, ünsiyyət zamanı, daha doğrusu, ünsiyyətin vasitəsilə birgə fəaliyyətin təşkili zamanı konfliktlərin rolu böyükdür. Ən əsası isə, onlar həm müsbət, həm də mənfi rola malikdirlər. Təbii ki, konfliktin müsbət rolundan danışdıqda, burada produktiv konfliktlər başa düşülür. Çünki məhz müxtəlif fikirlərin, ideyaların qarşılaşması zamanı optimal həll yolları üzə çıxır. Lakin bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, hətta produktiv konfliktlər zamanı belə müvafiq normalar, etik qaydalar gözlənilməlidir. Əks təqdirdə çox asanlıqla produktiv konflikt destruktiv xarakter kəsb edə bilər.

Ünsiyyətin kommunikativ və interaktiv tərəflərinin öyrənilməsi ünsiyyət zamanı partnyorun obrazının necə formalaşması sualını ortaya çıxarır. Bu suala cavab vermək üçünsə, ünsiyyətin perseptiv tərəfinin – yəni insanların bir-birini qavraması və anlaması məsələsini araşdırmaq tələb olunur.

Sosial persepsiyanın, yaxud şəxsiyyətlərarası qavrayışın insanların ünsiyyətində rolu böyükdür. Çünki Rubinşteynin söylədiyi kimi «ünsiyyətin xarici təzahürü əsasında biz

sanki başqa insanı «oxuyuruq», onun xarici əlamətlərinin mənasını açı-
rıq». Bu zaman əmələ gələn təəssü-
ratlar ünsiyyət prosesində vacib tən-
zimedici rol oynayır. Birincisi, ona
görə ki, başqasını dərk edərkən fərd
özü formalaşır. İkincisi isə, başqasını
anlamağın dəqiqlik səviyyəsindən
onunla razılaşdırılmış fəaliyyətin
müvəffəqiyyəti asılıdır.

Ünsiyyət prosesində başqasını
anlatmağın əsas daxili mexanizmlə-
rindən birini empatiya təşkil edir. So-
sial psixologiyada onun iki forması:
a) başqasının halına qalmaq və b) baş-
qasına həmdərd olmaq – məlumdur.
Başqasına həmdərd olmaqda sub-
yektin özünə, öz müvəffəqiyyətinə
münasibəti, halına qalmaqda isə sub-
yektin qarşı tərəfə münasibəti təza-
hür edir. Buna görə də, birincisinin
obyekti özüdür, ikincisinin isə qarşı
tərəfdir.

Ünsiyyət prosesində insanların
bir-birini anlamasını şərtləndirən
mexanizmlərdən biri də identifi-
kasiya hadisəsi ilə əlaqədardır. İden-
tikasiya sözün hərfi mənasında insa-
nın özünü qarşı tərəflə eyniləşdiril-
məsi deməkdir. Psixoloji ədəbiyyat-
da identifikasiya anlayışı müəlliflər
tərəfindən aşağıdakı kimi izah edi-
lir: «identifikasiya başqasının səyini,
fikirini, hisslərini olduğu kimi qəbul
etməkdir», «identifikasiya ən əziz,
hörmətli hesab etdiyin şəxsin psixo-

loji xüsusiyyətlərini mənimsəmək-
dir», «özünü başqası ilə eyniləşdir-
məkdir».

İdentifikasiya sosial psixologiya-
da iki istiqamətdə tədqiq olunmuş-
dur. Əvvəlcə, şəxsiyyətin sosializa-
siyası prosesində identifikasiyanın
rolu ətraflı öyrənilmişdir. Bu baxım-
dan uşağın özünü valideynlərə və
ideal seçdiyi şəxslərə bənzətmək
meyli nisbətən ətraflı tədqiq edilmiş-
dir. İkincisi, insanlar bir-birinə zahi-
rən oxşasalar da, onlar müxtəlif so-
sial psixoloji fenomenlərdir.

İnsanların bir-birini adekvat qav-
ramasında və anlamasında empatiya
və identifikasiya mühüm rol oynayır.

Ünsiyyət həyatda özünü cəmiy-
yyətə qəbulətdirmə və cəmiyyəti qə-
buletmə baxımından əvəzedilməz bir
formadır. Ünsiyyət bütün canlılarda
vardır və hərəsində özüməxsus for-
mada təzahür edir.

Ünsiyyət şəxsiyyətin sosiallaşma
prosesində ən əsas vasitədir. Aparı-
lan tədqiqatlar da göstərir ki, idarə-
etmə prosesində ünsiyyət mühüm rol
oynayır. Ünsiyyət və fəaliyyət oxşar
xüsusiyyətlərə malik olsa da fərqli
anlamlardır. Fəaliyyətdə insan təkba-
şına nəticə əldə edə bilər. Ünsiyyətdə
isə bu mümkün deyildir. Bu baxım-
dan idarəetmədə hər hansı fəaliyyə-
tin icrası zamanı ümumi nəticənin əl-
də edilməsi üçün tərəflər arasındakı
ünsiyyət mütləq diqqətdə olmalıdır.

Buna işgüzar ünsiyyət deyilir. İşgüzar ünsiyyətin uğurlu alınması tərəflərin ünsiyyət mədəniyyətindən, kommunikativ göstəricilərindən, şəxsi keyfiyyətlərindən və həmçinin ünsiyyətə və fəaliyyətə nə qədər ciddi və məsuliyyətli yanaşmalarından asılıdır.

İdarəetmə prosesində birgə fəaliyyətdə özünü göstərən ünsiyyət tiplərindən istifadə olunur. Birgə fəaliyyətdə ünsiyyət funksional xarakter daşıyır və onun məzmunu birgə fəaliyyətin obyektinə ilə müəyyən olunur.

Qeyd edək ki, məqsəd və vasitələrinə görə görə iş idarəetmədə əsasən sosial ünsiyyətdən istifadə olunur.

Aydın ki, işgüzar ünsiyyət zamanı əsasən aşağıdakı funksiyalara xüsusi diqqət yetirilir:

- yeni istiqamətlərin və imkanların tapılması, perspektiv vəzifələrin müəyyən edilməsi;

- informasiya mübadiləsinin, ümumi mövqenin və həmçinin mənəvi maraqların müəyyən olunması.

Qeyd edək ki, idarəetmədə rəhbər işçi əsas fiqurdur və demək olar ki, prosesin necə həyata keçirilməsi məhz rəhbər işçinin davranışı ilə paralellik təşkil edir.

Psixoloji ədəbiyyatda idarəedən şəxsin, yəni rəhbər işçinin peşəkar ünsiyyətinin dörd növü vardır:

İşgüzar ünsiyyət – elə ünsiyyət situasiyasıdır ki, bu zaman qarşılıqlı əlaqələrin, saziş söhbətlərin həlli nəzərdə tutulur. Burada partnyorların hər birinin statusu dəqiqliklə müəyyən edilir.

Tərbiyəvi ünsiyyət – situasiyasında iştirakçılardan biri digərinə məqsədyönlü təsir göstərir.

İntim-şəxsi ünsiyyət – həddindən artıq spesifikdir. Burada prosesin inkişafı o halda mümkün olur ki, tərəflərin hər ikisi maraqlı olsunlar.

Diagnostic ünsiyyət – zamanı partnyorlar müxtəlif mövqedə olurlar, onlardan biri soruşan, digəri isə cavablandıran qismində iştirak edirlər.

Ünsiyyət idarəetmənin informasiya təminatının mühüm amilidir. Belə ki, personal haqqında təkcə sosial-psixoloji test və sənədlərlə deyil, məhz birbaşa ünsiyyətlə daha çox nəticələr əldə etmək olar. Ünsiyyət zamanı tərəflər bir-birlərini qarşılıqlı olaraq daha yaxşı anlayır, həmçinin emosiyalar vasitəsilə tərəflər arasında müsbət və ya mənfi hisslər formalaşır. Həmçinin, tərəflərin digər maraq və bacarıqları kəşf edilir.

İdarə olunan obyekt haqqında toplanmış informasiyaların öyrənilməsi, təhlili nəticəsində idarəetmə vəziyyəti qiymətləndirilir, idarəetmə vəzifələri müəyyənləşir, qərarlar qəbul olunur, təşkilatlarda yaranmış

problem vəziyyətlərin müvafiq həlli yolları müəyyən olunur və həyata keçiriləcək idarəetmə fəaliyyətinin ideal modeli formalaşır. əldə olunmuş informasiyalar əsasında, problemlərin şəxsi və ictimai əhəmiyyəti dəyərləndirilir və onların həlli üçün təşkilatın, rəhbərin və işçilərin davranış strategiyası müəyyən olunur. İnsanların mənəvi-psixoloji vəziyyəti, mövqeyi və sosial yönəlişi haqqında əldə olunan sosial-psixoloji informasiya, diaqnostik funksiyası ilə yanaşı, şəxsiyyətə təhrikedici, motivləşdirici təsir edir.

Ünsiyyət prosesində rəhbər işçi öz davranışının modelini yaradır və proqnozlaşdırır, öz imkanlarını, istəklərini, məqsədlərini reallaşdırmaq üçün ən optimal və əlverişli fəaliyyət strategiyası və iş üslubu seçir. Əldə olunmuş informasiyadan səmərəli istifadə olunması, idarəetmə subyektinin sistemləşdirici – integrativ, analitik-sintetik, yaradıcı, tənzimləyici fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur (2, s.125). Eyni zamanda, idarəetmə üçün personalın şəxsi və işgüzar keyfiyyətlərini, kollektivdə mövcud olan şəxsiyyətlərarası münasibətlər, qeyri-formal və referent qruplar, psixoloji mühit, yekdillik, mənəvi-psixoloji birlik və s. haqqında təsəvvürləri özündə əks etdirir.

Beləliklə, qəbul olunmuş qərarların səmərəliliyi, təkcə onların obyekt-

tiv reallığa və idarəetmə vəziyyətinə, əhval-ruhiyyəsinə, psixoloji durumuna nə dərəcədə uyğun olması, onlara necə təsir etməsi, icraçılar tərəfindən necə qəbul edilməsindən, qavranılmasından da asılı olur. Buna görə də, idarəetmə qərarlarının icraçılara ötürülməsindən qabaq, müvafiq psixoloji zəmin yaradılmalı, bunun üçün müvafiq izahat işləri aparılmalı, müxtəlif psixoloji, mənəvi təsir vasitələrindən istifadə olunmalı, icraçıların qərarlara, tapşırıqlara, reaksiyaları proqnozlaşdırılmalıdır (informasiyaya maraq, meyl, müsbət motivasiya və s.).

İdarəetmədə sosial-psixoloji informasiyanın əldə olunması və onlardan səmərəli istifadə edilməsi üçün psixoloji metodlardan və metodikalardan istifadə olunması zəruridir. Bu metodlara psixoloji müşahidələri, yazılı və şifahi sorğuları, ekspert rəyinin öyrənilməsinə, psixoloji testləri, sosial-psixoloji informasiyanın əhəmiyyətli hissəsi, rəhbərin praktiki fəaliyyətində, onun özünün şəxsi müşahidələri, işçilərlə ünsiyyəti nəticəsində, kollektivdə yaranmış ictimai rəyin öyrənilməsi əsasında əldə olunur (2, s. 126).

Ünsiyyət vasitəsilə kollektivdə həmrəylik və mənəvi birlik formalaşdırılır. Ünsiyyət kadrların qiymətləndirilməsində və seçilməsində, idarəetmə qərarlarının qəbulunda, təş-

kilatda sağlam mənəvi-psixoloji mühitin yaradılmasında mühüm vasitədir.

Ünsiyyət psixologiyasında qarşılıqlı münasibət anlayışına xüsusi diqqət yetirilir, o, ünsiyyətlə üzvi sürətdə əlaqəli olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Qarşılıqlı münasibətlərin tipi və xarakteri ünsiyyətin məzmununa və formasına mühüm təsir göstərir, lakin insanların münasibətləri son dərəcə kəskin olduqda belə ünsiyyət spesifik formalarda mövcud olur. Başqa sözlə, ünsiyyət adamların bir-birinə münasibətinin müsbət və ya mənfi olmasından asılı olmayaraq bütün hallarda zəruri sürətdə həyata keçirilir.

İşçilərə normal ünsiyyət şəraitinin yaradılması əmək fəaliyyətinin mühüm motividir və işçilərin faydalı iş əmsalının yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir. Bəzi hallarda təcrübədə rast gəlik ki, əmək haqqı və ya perspektiv inkişaf nə qədər yaxşı olsa da məhz ünsiyyət şəraitinin pis olması, kollektivdə qarşılıqlı münasibətlərin, həmçinin rəhbərliyin işçilərlə olan soyuq və arzuolunmaz davranışı işçilərin işdən soyumasına və nəticədə işdən ayrılmasına səbəb olur. Bu da yaxşı işçini itirməklə təşkilatın iş fəaliyyətinin geriləməsinə gətirib çıxarır.

İdarəetmədə ünsiyyət amilinin əhəmiyyətini rəhbərlik üslublarına

nəzər salmaqla bir daha əyaniləşdirmək olar.

Bildiyimiz kimi rəhbərlik üslubunun 3 növü müəyyən olunur: avtoritar, demokratik və liberal.

Avtoritar idarəetmədə rəhbərliklə tabeliyində olan işçilər arasında ünsiyyət demək olar ki, yox səviyyəsindədir və ya birtərəfli olduğu üçün əhəmiyyətsizdir. Yəni, idarəedən-avtoritar şəxs qərarları özü qəbul edir, problemlərin həlli üçün özü çıxış yolu tapır, inkişafı özü planlayır. Bu barədə işçilərlə müzakirə aparılmır, formal görüşlərdə belə avtoritar idarəetmə olduğu üçün idarəolunanlar təklif vermir və heç bir qərara, məsələyə münasibət göstərə bilmirlər. Bu da səhv qərarların qəbuluna, işçilərin motivasiyasının zəifləməsinə, liderdən narazılığın yaranmasına, münbit iş şəraitinin olmamasına gətirib çıxarır.

Demokratik üslub isə ünsiyyətə daha çox meydan açır. Bu da qarşılıqlı fikir mübadiləsi ilə daha sürətli inkişafa yönəlik təkliflərin ortaya çıxmasına, təşəbbüslərin dəstəklənməsinə, həmçinin də idarəedən – yəni rəhbərlə işçilər arasında daha səmimi bir iş mühitinin yaranmasına səbəb olur.

Liberal üslubda ünsiyyət olsa da daha az və dağınıq-daha doğrusu kiçik qruplar şəklində rast gəldiyi üçün effektiv bir idarəetmə formasıdır. Burada ümumi məqsəd üçün ünsiy-

yət qarşılıqlı fikir mübadiləsinə az yer verilir. Nəticə olaraq intizamsızlıq, liderdən narazılıq, işin keyfiyyətinin aşağı düşməsi kimi neqativ hallar çoxalır.

İdarəetmədə rəhbərin şəxsi keyfiyyətləri çox önəmlidir. Burada nitq qabiliyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bilirik ki, ən yaxşı liderlər məhz ən yaxşı nətiqlərdir. Yaxşı lider cəmiyyətdə öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün ünsiyyətə xüsusi önəm verir. Bu onların daima benefisiarları arasında olması, onların problemləri ilə yaxından maraqlanmağı, sevinclərinə sevinib, kədərlərinə üzüldüyü anlamı verir ki, nəticədə ətraflarında özlərinə sadıq kütlə toplamaq şansını qazanırlar. Həmçinin, yaxşı danışmaq qabiliyyəti daha çox insanı inandırmaq deməkdir. Liderlər öz çıxışları zamanı ünsiyyətin verbal və

qeyri-verbal metodlarından nə qədər yerində istifadə edirlərsə bir o qədər hədəfə yaxın olurlar. Emosiyasız nitq, duzsuz yemək kimidir. Mütləqdir ki, nitqdə jestlərdən, mimikadan, əl-qol hərəkətlərindən, nitq arası fasilələrdən, səs tonundan, vurğudan yerində istifadə edəsən ki, sənə qulaq asanları inandıra biləsən, hətta qulaq asmayanları belə qulaq asmağa məcbur edəsən. Dünya praktikasında da rast gəlmək olar ki, əgər rəhbərin nitq qabiliyyəti və ünsiyyət bacarığı zəifdirsə o uğur qazana bilmir.

Ataların bir misalı var:

– Söz var dağa qaldırar, söz var dağdan endirər.

Doğrudan da idarəetmədə ünsiyyətin rolu əvəzolunmazdır və heç nə ilə bu boşluğu doldurmaq mümkün deyildir. Müsbət nəticəyə gedən yol doğru ünsiyyətdən keçir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002, 525 s.

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003, 432 s.

3. Təhmasib C. Çağaların psixi inkişafında ünsiyyətin rolu. Psixologiya jurnalı № 1, 1999, s. 26–34.

4. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте М., 1968, 156 с.

5. Лисина М.И. Генезис формирования общения / в кн. «Принципы

развития психологии». М., 1978, 235 с.

6. Немов Р. С. Психология В трех книгах М., 1975, 435 с.

7. Общая психодиагностика, Под. ред. Бодалева А.А., Столина В.В., М., 1987, 156 с.

8. Психология эмоций. Под ред. В.К.Виллюнас, Ю.Б.Гиппенрейтер, МГУ, 1984, 176 с.

9. Реан А.А. Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология, СПб, Питер, 2000, 290 с.

РОЛЬ ОБЩЕНИЯ В УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

АБСТРАКТ

В статье говорится об актуальных социально-психологических проблемах управленческой психологии, анализируются исследования, проводимые в данной области. В то же время особое внимание отводится проблеме общения, которое играет важную роль в процессе управления. Отмечается, что содержание психического состояния человека не всегда проявляется адекватно. Даже в некоторых случаях заметны странные противоречия между содержанием психологических качеств и их внешними проявлениями. В таких ситуациях еще более затрудняется взаимопонимание между людьми. Кроме этого, иногда люди нерационально используют вербальные и невербальные средства общения для выражения своих отношений.

Наряду с этим, автор статьи отмечает, что общение является важным фактором информационного обеспечения управления. В отличие от социально-психологических тестов и документов, именно посредством непосредственного общения можно получить больше сведений о персонале. В процессе общения стороны лучше понимают друг друга, а посредством эмоций между ними формируются положительные или отрицательные чувства, раскрываются новые интересы и способности.

В заключении можно прийти к такому выводу, что роль общения в управлении незаменима и путь к положительным результатам лежит через правильное общение.

DIALOGUE ROLE IN ADMINISTRATIVE PSYCHOLOGY

ABSTRACT

In the article is spoken about actual socially-psychological problems of administrative psychology, the researches spent in given area are analyzed. At the same time the special attention is taken away to a problem of dialogue which plays the important role in managerial process. It is noticed, that the

maintenance of a mental condition of the person is not always shown adequately. Even in some cases strange contradictions between the maintenance of psychological qualities and their external displays are appreciable. In such situations mutual understanding between people even more is at a loss. Besides, sometimes people irrationally use verbal and nonverbal means of dialogue for expression of the relations.

Along with it, the author of article notices, that dialogue is the important factor of a supply with information of management. Unlike socially-psychological tests and documents, by means of direct dialogue it is possible to receive more data on the personnel. In the course of dialogue of the party understand each other are better, and by means of emotions between them positive or negative feelings are formed, new interests and abilities reveal.

In the conclusion it is possible to come to such conclusion, that the dialogue role in management is irreplaceable also a way to positive results lays through correct dialogue.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)
Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 19 noyabr 2012 –ci ildə daxil olmuşdur

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ ЛИЧНОСТИ В ОНТОГЕНЕЗЕ

Валида Велиева

Преподаватель кафедры психологии
Бакинского Государственного Университета.

E-mail: valka2671@rambler.ru

Açar sözlər: sərvət meylləri, şəxsiyyət, dəyərlər, ontogenez, inkişaf, dövr-ləşmə, aparıcı fəaliyyət, yaş xüsusiyyətləri, təlim-tərbiyə, birgə fəaliyyət

Ключевые слова: ценностные ориентации, личность, ценности, онто-генез, развитие, периодизация, ведущая деятельность, возрастные особенности, обучение и воспитание, совместная деятельность

Key words: value orientation, personality, values, ontogeny, development, periodization, the leading activity, age-appropriate, education and training, joint activities

Находящаяся в состоянии постоянного изменения и развития, личность представляет собой динамическую систему. Внутренние движущие силы, позволяют человеку определять задачи и направление собственного развития. В качестве регулятора и механизма такого развития выступает система ценностных ориентаций личности, определяющая форму реализации намеченных целей. Достигнутый уровень развития личности создает новые предпосылки для развития и совершенствования системы ее ценностных ориентаций. Согласно Р.Хейвигхерст важной задачей развития личности является самооп-

ределение в сферах общечеловеческих ценностей и выработка собственной ценностной системы [1,с.64].

Поэтапное формирование системы ценностных ориентаций соответствует общей периодизации индивидуального развития.

Роль смены деятельности в развитии ценностных ориентаций раскрывается в работах Л.С.Выготского, А.Н.Леонтьева, Л.И.Божович, Д.Б. Эльконина, В.И.Слободчикова и др. Согласно Л.С.Выготскому содержанием любого вида деятельности является создание духовных и материальных ценностей [2, 341с]. Ведущая деятельность, определяет формирование определенных способностей, яв-

ляющихся психологическими новообразованиями соответствующих стадий развития. Согласно Л.С.Выготскому, переход от одного вида деятельности к другому называется «критическим возрастом», т.е. кризисом развития.

В основе классификации возрастных периодов Д.Б.Эльконина лежит ступенчатая смена следующих видов ведущей деятельности: непосредственно-эмоциональное общение, предметно – манипулятивное действие, ролевая игра, учебная деятельность, интимно-личностное общение и учебно-профессиональная деятельность. В процессе смены видов деятельности чередуются периоды освоения общественных норм, целей, мотивов деятельности и т.д. Развитие личности и ее ценностных ориентаций, разделяется им на три этапа, включающие в себя периоды преимущественного развития мотивационно-потребностной сферы либо формирования «операционно-технических», когнитивных способностей. Переход от эпохи к эпохе характеризуется резким кризисом, который определяется возникновением несоответствия между актуальными задачами деятельности и существующими возможностями ребенка [3,245с.].

В основу периодизации стадий возрастного развития В.И.Слободчиков ставит смену «человеческих общностей». По его мнению, это является предельно общим понятием, включающим одновременно и объект, и источник развития. Каждая человеческая общность характеризуется той или иной совместной деятельностью, сменой партнеров. В.И.Слободчиков выделяет пять ступеней развития.

1. Стадия «оживления» На этой ступени развития ребенок строит общение с матерью,

2. Стадия «одушевления». На этой ступени он осуществляет совместную деятельность с близкими взрослыми.

3. Стадия «персонализации» характеризуется освоением социальных норм и принципов в общении с общественным взрослым – учителем, наставником и т.п.

4. Стадия «индивидуализации» характеризуется тем, что человек вступает в отношения со всем человечеством, опосредованные индивидуальным принятием системы ценностей общества в целом.

5. Завершающая стадия «универсализация» отличается принятием духовных, экзистенциальных ценностей, партнером в осмыслении которых становится так называемое «Богочеловечество».

По мнению В.И.Слободчикова, каждая ступень развития включает в себя «стадию принятия» и «стадию освоения» данной общности. На стадии принятия происходит совместное освоение способов взаимодействия, «построение» соответствующего типа общности. В конце этой стадии взрослый подталкивает ребенка, стремящегося к сохранению *statusquo*, к поиску новых способов самоопределения, что проявляется кризисом развития данной общности, преодоление которого знаменует начало стадии освоения ребенком собственной отдельности в рамках этой ступени развития [4,276с.].

В «схеме развития» Э.Коуэн выделяет наиболее универсальные компоненты: ключевые системы (социальное окружение – семья, сверстники и т.д.), задачи развития (знания и навыки, направленные на выживание и достижение счастья), ресурсы развития (внутренние и внешние условия, позволяющие их решить) и кризисы развития (несоответствие ресурсов развития его задачам) [5,204с.]. Исходя из описания этих и других, приведенных выше, компонентов, мы попытаемся дать характеристику формирования и развития собственно системы ценностных ориентаций применительно к

основным стадиям общепринятой периодизации возрастного развития.

С самого момента рождения ребенок постепенно вырабатывает представления о самом себе, об окружающем мире и о своем отношении к нему. По словам К.Роджерса, для самого раннего периода развития характерно зарождение представлений о хорошем или плохом посредством так называемой «организмической оценки», позволяющий ребенку на основе физиологических реакций разделить, что ему нравится, а что нет [6,с.470-530]. Однако вскоре ребенок начинает ориентироваться также на оценки взрослых об окружающих предметах и явлениях, а также о самом себе. По мнению П.Массена и соавторов, в период от полутора до двух лет у детей с помощью родителей начинают складываться критерии нормы для оценки явлений и форм поведения, которые ложатся в основу нравственного развития. Регуляция поведения в раннем детстве определяется тем, что при несоответствии предмета или поведения представлению ребенка о норме он начинает испытывать тревогу. Усвоение оценочных норм при этом осуществляется, как они полагают, в процессе наблюдения за

реакциями родителей, выступающих в качестве модели поведения [7].

По нашему мнению, выработка осознанной внутренней позиции ребенка, формирование его личностных смыслов не могут быть в полной мере реализованы в дошкольном возрасте. К.Роджерс, полагая, что осознание личностного смысла собственного поведения является условием адаптивного, «психологически здорового развития», отмечает, что оно наблюдается лишь в меньшинстве случаев. Обычно же ребенок просто некритически заимствует и воспринимает как собственные ценности значимых взрослых [6]. В этой связи представляет интерес точка зрения Г.Крайга, который описывает фактически две последовательные стадии принятия норм и ценностей в раннем детстве и дошкольном возрасте. По его словам, вначале дети копируют лишь словесные формулировки, например, повторяя при выполнении того или иного запрещенного действия «нельзя, нельзя!». Позднее ребенок осваивает в поведении социальные и этические ценности посредством атрибуции свойств, совершая одобряемые поступки потому, что он «хороший», а не потому, что от него требуют такого поведения.

Применительно к младшему школьному возрасту, подобная схема описана А.В.Запорожцем и Я.З.Неверовичем, которые делают акцент на эмоциональном освоении социальных норм и ценностей в процессе совместной групповой деятельности. По их мнению, вначале групповые требования воспринимаются как чуждые, на втором этапе соблюдение норм основано на внешнем «стимуле-средстве» – наказании или похвале, на третьем этапе нормы и ценности приобретают для ребенка личностный смысл, становящийся основой эмоциональной коррекции поведения [4]. Новая форма деятельности и общения, предполагающая выполнение одних и тех же заданий, объединяет детей и способствует все большей ориентации ребенка на нормы группы сверстников, выступающей в качестве своего рода посредника в освоении норм и ценностей общества в целом. Г.Крайг приводит интересные данные о роли кличек, даваемых в этом возрасте одноклассникам. По его мнению, детские клички способствуют интернализации общепринятых норм и ценностей путем несоответствия кого-либо своим стандартам [3]. Решающее значение в младшем школьном возрасте оказывает

собственно учебная деятельность, определяющая как когнитивное, так и социальное развитие учащихся в процессе усвоения новых знаний и ориентации на взгляды учителя. Как справедливо отмечает Р.С.Немов, «через учение в эти годы опосредуется вся система отношений ребенка с окружающими его взрослыми» [7,275с]. Однако при всем этом младший школьный возраст в периодизациях З.Фрейда и Э Эриксона обозначается как латентная стадия. По нашему мнению, этот возрастной период является латентным и в плане формирования ценностных ориентаций. Ребенок включается в новую систему отношений, происходит изменение его социальной роли, ведущим видом деятельности становится учение. В тоже время развитие ценностных представлений, опосредованное взаимодействием с новыми партнерами – организованной группой сверстников и учителями, осуществляется сформированными ранее механизмами.

В подростковом возрасте главным новообразованием, по мнению практически всех авторов, начиная с Л.С.Выготского, является чувство взрослости, которое проявляется ориентацией на взрослые ценности. Такая ориентация, по

справедливому замечанию И.С.Кона, отличается противоречивым характером. С одной стороны, для подростков исключительную значимость приобретают ценности, принятые в группе сверстников. С другой стороны, в этот период впервые появляется возможность формирования собственной связанной и непротиворечивой ценностной системы, определяющаяся развитием способности к критической переоценке принципов внешней, «взрослой» морали. По словам Г.Крайга, в доподростковый период дети не в состоянии создать свою систему ценностей, даже если хотят этого, так как не обладают соответствующими когнитивными способностями [8]. По мнению М.Хоффмана, процесс морального развития в подростковом возрасте, определяющийся построением и переоценкой системы ценностей, идет тремя различными, но не исключаящими друг друга путями, основанными на новообразованиях подросткового возраста. Первый – это «основанное на тревоге сдерживание», то есть поведение, определяющееся сначала страхом наказания, затем, вследствие интернализации запретов, – чувством вины. Второй путь заключается в «основанной на эмпатии заботе», связанной с раз-

витием способности понимать чувства других людей. Третий путь основан на развитии «мышления на уровне формальных операций», появления способности к переоценке информации и переформулированию понятий (там же).

Предпосылки для начала реального выполнения системой ценностных ориентаций всех своих регулятивных функций окончательно складывается лишь в юношеском возрасте. Как обоснованно пишет Л.И.Божович, «только в юношеском возрасте моральное мировоззрение начинает представлять собой такую устойчивую систему нравственных идеалов и принципов, которая становится постоянно действующим побудителем, опосредствующем все их поведение, деятельность, отношение к окружающей действительности и самому себе» [2]. В основе приобретения ценностной системой реально действующего характера, по нашему мнению, лежит осознание человеком личностного смысла своей жизни. По мнению В.Франкла, именно в юношеском возрасте вопросы о смысле жизни наиболее часты и особенно насущны [7].

Появление потребности в определении своих жизненных целей, нахождении своего места в жизни

становится отличительной особенностью именно этого возраста. Как отмечает И.С.Кон, характерной чертой юношеского возраста является формирование жизненных планов, возникающих в результате обобщения личностных целей, иерархизации мотивов, становления устойчивого ядра ценностных ориентаций. Появление жизненных планов, выступающих, по его мнению, как явления одновременно социального и этического порядка, характеризуется различием вопросов «Кем быть?» и «Каким быть?», т.е. обособлением процессов профессионального и морального самоопределения. Тем самым в юношеском возрасте складывается собственное мировоззрение человека, создающее возможность формирования внутренней, автономной системы ценностей. Юношеский возраст, таким образом, является решающим в плане формирования ценностной системы личности.

Однако динамическая система ценностных ориентаций не останавливается на этом в своем развитии. Период взрослости характеризуется осуществлением намеченных ранее жизненных целей и планов, а также их корректировкой при затруднениях в достижении. В этот период человек соз-

дает собственную семью, реализует себя в профессиональной деятельности, карьере, общественной жизни. Особое место при этом занимают вопросы максимальной реализации собственных возможностей, личностного роста, саморазвития. Р.Коген, интегрирующий в своей теории «развивающегося «Я» подходы Ж.Пиаже, Л.Колберга, А.Маслоу, Э.Эриксона, Дж.Ловингера и др., делает акцент на развитии ценностно-смысловой сферы личности именно в период взрослости. По его мнению, человек продолжает структурировать и реструктурировать свое понимание мира, даже далеко перешагнув тридцатилетний рубеж. В качестве механизма такого развития Р.Коген выделяет, прежде всего, продолжающееся развитие смысловых систем, служащих источниками поведения личности [3]. Говоря о роли смысла в личностном развитии, И.С.Кон отмечает, что «критическая переоценка ценностей, наиболее общим выражением которой является вопрос о смысле жизни, психологически, как правило, связана с какой-то паузой, «вакуумом» в деятельности или в отношениях с людьми» [5]. Соответственно, наиболее значительные изменения в зрелом возрасте система ценностей пре-

терпевает в периоды кризисов развития.

Таким образом, система ценностных ориентаций личности не остается неизменной на протяжении всей жизни человека, включая и зрелый возраст. Применительно к динамике системы ценностей в зрелом возрасте более адекватным является не термин «формирование», предполагающий некий конечный итог, а термин «развитие», как имеющий, по нашему мнению, более широкое значение. Здесь мы не согласны, в частности, с А.В.Петровским, занимающим в этом вопросе противоположную позицию – «формирование» понимается им и как развитие личности, и как целенаправленное воспитание, то есть этому термину придается более широкий смысл [9]. По отношению к взрослому человеку, система ценностей которого уже в основном сформирована, следует, вероятно, говорить не о четко разграниченных стадиях формирования, а скорее, об индивидуальном уровне ее развития. Объективные, подтвержденные экспериментальными исследованиями критерии оценки уровня такого развития, не привязанные к определенному возрасту, а носящие универсальный, «вневозрастной» характер, в настоящее время недостаточно разработаны.

Литература:

1. Зотов Н.Д. Нравственное самоопределение личности. М.: Знание, 1983, 64 с.
2. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. М.: 1995, 341 с.
3. Вашна Е.А. Ценностные ориентации личности в юношеском возрасте. Автореф. дис... канд. психол.наук. СПбУ, 1993, 25с.
4. Сурина И.А. Ценности. Ценностные ориентации. Ценностное пространство. Вопросы теории и методологии. М.: 2000, 276с.
5. Яницкий. М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. Кемерово, 2000, 204 с.
6. Ольшанский В.Б. Личность и социальные ценности. Социология в СССР, М. 1966, Т.1, с.470-530.
7. Попова И.М. Ценности и ценностный аспект сознания // Сознание и трудовая деятельность. Киев: Видашкола, 1985, 275 с.
8. Москаленко А.Т., Сержантов В.Ф. Смысл жизни и личность. Новосибирск, 1989, 245с.
9. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. М.: 1982, 245 с.

ŞƏXSİYYƏTİN SƏRVƏT MEYİLLƏRİ SİSTEMİNİN ONTOGENEZZDƏ FORMALAŞMASI

ABSTRACT

Bu məqalə şəxsiyyətin sərvət meyillərinin ontogenezdə formalaşmasının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Daimi inkişaf və dəyişmə prosesində olan şəxsiyyət dinamik sistem kimi çıxış edir. Daxili hərəkərverici qüvvələr insanın öz inkişafının vəzifə və istiqamətlərini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Bu cür inkişafın tənzimləyicisi və müxanizmi rolunda şəxsiyyətin öz məqsədlərini həyata keçirmə formasını müəyyən edən sərvət meyilləri sistemi çıxış edir.

Şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsi onun sərvət meyilləri sisteminin inkişafı və təkmilləşməsi üçün yeni şərait yaradır. Şəxsiyyətin sərvət meyilləri sistemi insanın bütün həyatı boyu, o cümlədən yetkin yaşda da dəyişməz qalır. Bu zaman şəxsiyyətin öz imkanlarını maksimum həyata keçirməsi, şəxsiyyət kimi özünü inkişaf etdirməsi xüsusi yer tutur.

Təqdim edilən məqalədə sərvət meyillərinin mərhələli formalaşması, fərdi inkişafın ümumi dövrləşməsi, sərvət meyillərinin inkişafında fəaliyyətin dəyişməsinin rolu, eləcə də bu problemə müxtəlif müəlliflərin yanaşması nəzərdən keçirilir.

THE FORMATION OF THE SYSTEM OF VALUE ORIENTATIONS OF THE PERSONALITY IN ONTOGENESIS

ABSTRACT

This article is devoted to the study of the formation of the system of value orientations of the person in ontogenesis. Being in a state of constant change and development, personality is a dynamic system. Internal driving force, allow the person to identify the problem and the direction of their own development. As a regulator, and the mechanism of this development is the system of value orientations of the individual that determines the shape of the objectives. The achieved level of personal development creates new opportunities for the development and improvement of its value orientations. System of value orientations of the individual is not constant throughout a person's life, including adulthood. A special place is occupied with the question of the maximum self-empoverment, personal growth, self-development.

The article discusses the gradual formation of a system of values, common periodization of individual development, the role of change in the development of values, approaches of different authors to the problem.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 7 noyabr 2012-ci ildə daxil olmuşdur

ПСИХОЛОГИЯ СУИЦИДАЛЬНОГО ТЕРРОРИЗМА

Мехрибан Эйюбова

*Преподаватель кафедры Педагогической и
социальной психологии БГУ, Д.ф. по психологии
E-mail: Мехрибан Эйюбова@mail.ru*

Açar sözlər: *suisidal terrorizm, terrorist-şəhid, qrup ideologiyası, neqativ identifikasiya, obyektiv siyasi faktorlar*

Ключевые слова: *суицидальный терроризм, террорист-смертник, групповая идеология, негативная идентификация, объективные политические факторы*

Key words: *suicide terrorism, terrorist, group ideology, negative identity, objective political factors*

История человечества богата примерами принесения воюющими себя в жертву для нанесения максимального ущерба врагу. Примером этому служат японские камикадзе во время II мировой войны.

Актуальную проблему современности – суицидальный терроризм – можно считать молодым явлением. С трактовки суицидального терроризма – это политически, религиозно или идеологически мотивированная атака, осуществляемая одним или несколькими индивидами, которые сознательно отказываются от своей жизни ради нанесения максимального ущерба гражданам или их гражданским объектам (5).

При социально-психологическом подходе к анализу причин этого феномена особое место занимают процессы групповой динамики, стереотипизации, социального сравнения, групповой идентичности, этноцентризма, групповой идеологии и культурные факторы (1).

На социальном уровне социально-психологического анализа причин терроризма являются факторы, связанные с переходным состоянием общества (низкий статус групп, разрушение системы ценностей и т.д.).

На внутриличностном уровне они приводят к фрустрации, эмоциональной напряженности, кризису культурной идентичности и относительной депривации. Изо-

лированность группы и постоянная угроза преследования усиливает сплоченность, групповое давление, конформность, влияние лидера на остальных членов группы, способствует развитию группового мышления, недооценивания последствий, рискованности, туннельного видения.

Необходимость конспирации делает границы групп непреодолимыми, тот, кто покидает группу, угрожает безопасности остальных ее членов. Эти внутригрупповые факторы ослабляют социальное влияние, оказываемое на членов террористической группы со стороны их близких людей. Этот фактор усиливается практически полной изоляцией смертника от внешних социальных контактов непосредственно перед совершением теракта.

С психологической точки зрения привлекает внимание сама личность террориста и следовательно мотивы, побудившие его пойти на это деяние. Мотивы выступают разные: от стремления власти, утратой смысла жизни, материальных благ до фрустрационных, депривационных мотивов, агрессии, социопатии.

Согласно исследованиям личности террориста – смертника выявлено, что сам он является

патологической личностью, характерными чертами которого являются нарциссическая агрессия, переживание страха, депрессивное состояние, чувство вины, авторитаризм, приписывание себе и другим недостатка мужественности, эгоцентризм, крайняя экстраверсия (по исследованиям Russell, Миллер, 1983). В большинстве случаев подобные теракты четко спланированы во времени, направлены на определенные мишени и преследуют объективные политические и территориальные цели. Сами террористы – смертники, чудом избежавшие гибели, чаще всего не отказываются от своих целей и выбранного им пути.

Проведенное исследование 32-х террористов–смертников указало на общую черту, связывающую их – отсутствие прочных социальных связей и подверженности внешнему влиянию. Однако вместе с тем нет единого фактора склонности к совершению суицидального теракта (ни демографические данные, ни социально-экономические факторы, ни индивидуально-психологические особенности).

За последние десятилетия суицидальные теракты оказывались чрезвычайно эффективным инструментом давления на противника. Преимуществом использова-

ния террористов – смертников является возможность нанести большой урон в силу того, что исполнитель теракта не рассчитывает остаться живым и нуждается в путях отхода. Мишенью для него является гражданское население, а целью теракта – устрашение. Вместе с тем существует и публичные самоубийства, имеющие целью психологического воздействия на общество с целью вызвать у людей страх и вывод о том, что террористы бесстрашны и их нельзя запугать. Героический образ «мученика», поддерживаемый религиозной идеологией (исламский джихад и шахидизм, герои-смертники у Тамильских тигров Шри-Ланка). Идеология смертничества использует культурные традиции, исторические примеры, делающие подобную смерть похвальной. Террористические группы культивируют различные обряды перехода их членов в число смертников и поддерживают героические мифы о самопожертвовании.

Террористы характеризуются «гностическим» мировоззрением. По их мнению, их цель оправдывает средства, они разрушают мир во имя его спасения, разрушают старый порядок и в связи с этим происходит обесценивание своей и чужой жизни. Обесценивание

жизни может быть и стремление избавиться от негативной идентичности, от одиночества, от потери близких, утратой социальных связей и моральной поддержки, от чувства унижения за свою этническую группу. Особенно это ярко проявляется у женщин – террористок (образ «святой мученицы»).

В состоянии глубокой психологической травмы и утраты контактов с окружающим миром в силу каких-либо экономических факторов (отсутствие работы и социальной поддержки) личность становится более восприимчивой для идеологии «мученичества». Негативная идентичность потенциальных террористов – смертников может быть связана и с чувством унижения за свою этническую группу, следствием массового посттравматического синдрома.

Среди террористов – смертников большую часть составляет молодые люди, выросшие в семьях беженцев. Многие из них сплотились из различных экстремистских политических группировок; у многих насилие и агрессия тесно связана с гордостью за свою социальную группу, полной включенностью в социальную жизнь своей группы.

Наличие «врага», социальной группы, которой можно приписать

ответственность за происходящее приводит к утверждению собственной идентичности за счет отрицания ценностей и норм чужой группы. Именно чужая группа, а не своя культурная общность становится референтной для террористов. Террористы готовы нарушать нормы своей культурной группы, так как их положение вне добра и зла подкрепляется недоверием к политическим и общественным институтам, убеждении террористов в отсутствии легальных путей изменения политической, экономической и культурной ситуации.

В работе «Терроризм с точки зрения террористов» известный специалист по психологии терроризма Ф.Мохаддам анализирует проблему причин возникновения терроризма как геополитического феномена и проблему террористов – смертников (3). В основе анализа он кладет концепцию кризиса социокультурной идентичности в исламских сообществах в условиях глобализирующего мира. Происходит трансформация идентичности личности – от уровня осознания себя в обществе и в окружающем мире к другим уровням, ведущих к принятию идентификации террориста. Мохаддам обозначает эти уровни следующим образом:

– базовый уровень. Здесь социально-экономические и политические условия жизни формируют возрастающую неудовлетворенность молодых людей в своей индивидуальной идентичности и реализации своих жизненных целей, поиск новой идентичности. На первом уровне осуществляется поиск внешнего врага, на втором – нахождение его. Третий уровень – принятие мотивации террориста и формирование террористической группы (принцип «цель оправдывает средства»).

Здесь Мохаддам указывает основные функции терроризма, в основу которых лежат:

– показать, что власти являются слабыми и уязвимыми для террористических атак

– доказать, что власти не способны контролировать развивающиеся события

– создать атмосферу беспомощности среди населения, создать впечатление о террористической организации как о силе, с которой можно иметь дело, поддерживать иллюзию о том, что жертвы террористических актов умерли для благородной цели.

На четвертом уровне происходит реализация мотивации. Теперь террористы считают себя людьми, причастными к общему делу с

конкретной ролью и целью, как часть террористической группы.

Пятый уровень – непосредственно выполнение акта террористических атак. Мохаддам отмечает, что терроризм в целом и в частности возникает из социальных и культурных условий жизни и перспектив развития исламских сообществ. Невозможность индивидуально реализовать свои права и развить свои личные качества в рамках традиционной социокультурной идентичности порождает у молодого поколения отчаяние и недовольство, стремление найти «новую идентичность». Только вступая в террористическую организацию они удовлетворяют потребность в индивидуальной идентичности.

Террористы – смертники зачастую мотивированы «религиозным оптимизмом», в поиске новой идентичности. Мотивами могут служить религиозные побуждения, самооценка (социорелигиозная идентификация), этнонациональный патриотизм.

В условиях высокой сплоченности и при наличии социального одобрения совершения терактов,

как необходимых способов борьбы, усиливается эффект подражания другим братьям по борьбе, смертникам и конформности (подверженности влиянию религиозных авторитетов).

В настоящее время угроза суицидального терроризма как одной из форм международного терроризма современности, стала реальной угрозой для многих стран и цивилизованных мировоззрений.

Проблема суицидального терроризма настолько актуальна в последнее время, что необходимо создание сплоченной единой системы противодействия терроризму, организация центров просвещения масс, повышения кросскультурной компетентности молодежи, привлечение к работе специалистов, общее нахождение путей разрешения этой проблемы, организация совместных культурных программ в рамках дипломатических отношений, единое обсуждение наиболее острых социальных проблем современности, среди которых проблема терроризма, последствия войн, экономических кризисов, проблема культурных различий.

Литература:

1. Соснин В.А., Нестик Т.А. Современный терроризм: социально-психологический анализ. М., 2008
2. Соснин В.А. Психология суицидального терроризма. Исторические аналогии и геополитические тенденции в XXI в. М., 2012, 255 с.
3. Мохаддам Ф. Терроризм с точки зрения террористов: что они переживают и думают и почему обращаются к насилию. М., «Форум», 2011
4. Соснин В.А. Современный терроризм и проблема мотивации террористов – смертников. Прикл. юр.психол. № 4, 2010, с.43–50
5. Соснин В.А. Духовно-религиозные основы суицидального терроризма: идеология глобального джихада как психологическая мотивация, оправдание суицидального терроризма исламскими радикалами. Журн.НВ, Национ. безопасность, № 2, 2013

SUİSİDAL TERRORİZMİN PSİKOLOJİYASI

ABSTRAKT

Axır vaxt suisidal terror fenomeni dünyada qlobal bir problemə çevrilmişdir. Terror aktlarının çoxalması və genişlənməsi obyektiv siyasi proseslərlə bağlıdır. Psixoloji cəhətdən terrorçunun şəxsiyyəti və onu bu hərəkətə vadar edən motivlərə toxunmaq vacibdir. Motivlər burada müxtəlif formada təzahür edir: həyatın mənasının itirilməsi, hakimiyyətə can atmaq, frustra-siya motivləri, aqressiya, sosioratiya və s.

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, şəhid terrorçuların ümumi cəhəti – sosial əlaqələrin olmaması və xarici təsirə meyillikdir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, suisidal terrorun səbəbi kimi ümumi amilin olmaması daözüünü göstərir. Burada nə demoqrafik xüsusiyyətlərin, nə sosial-iqtisadi amillərin, nə fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin rolu qeyd olunmur.

Dərin psixoloji travma və ətraf mühitlə əlaqələrin itirilməsi nəticəsində, işin və sosial müdafiənin olmaması nəticəsində şəxsiyyət şəhidlik ideologiyasına qarşı həssas olur.

Problemin aradan qaldırılmasında cəmiyyətin qarşısında bir neçə məqsədlər qoyulmalıdır. Onlardan terrora qarşı bir sistemin yaradılması, insan kütləsinin bu problemlə bağlı maarifləndirilməsi, mütəxəssislərin bu kimi sosial problemlərə cəlb edilməsi vacibdir.

THE PSYCHOLOGY OF SUICIDAL TERRORISMS

ABSTRAKT

The phenomenon of suicidal terrorism is a young phenomenon. The problem of suicidal terrorism is very relevant today. The great increase in the number and scale of acts by suicidal bombers linked to an objective political factors. In the centre of the social psychological approach to the analysis of the causes of suicide terrorism are the processes of group dynamics stereotyping of social comparison group ideology and life. The commission of suicide bombing may be due to a desire to get rid of negative identity of loneliness lost loved ones from feelings of humiliation for his ethnic group, the loss of social and moral support. In conditions of high cohesion and the absence of social norms are agreeing to acts of terrorism as a way to combat the effect of increasing the mechanisms of imitation and conformity. The need for open discussion of the most pressing social issues of cultural differences impact of war and unemployment very important building psychological centres to lost loved ones require extensive education of the masses on the issue attracting professionals increase cross-cultural competence of youth.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)
Rəyçi R.H.Qzdirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 18 noyabr 2012 –ci ildə daxil olmuşdur

SİYASİ ETİMADIN FORMALAŞMASININ BƏZİ SOSIAL-PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Afərin Abbasova

BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: aferin_2012@hotmail.com.

Açar sözlər: siyasi etimad, subyektiv amil, obyektiv amil, sosial qrup, siyasi iştirak, vətəndaş cəmiyyəti, demokratik inkişaf

Ключевые слова: политического доверия, субъективный фактор, объективный фактор, социальная группа, политическое участие, гражданское общество, демократического развития

Key words: political confidence, subjective factor, objective factor, social group, political participation, civil society, democratic development

Müasir dövrdə hakimiyyət institutlarına, eləcə də siyasi partiyalara və liderlərə siyasi etimadın müxtəlif aspektlərinin araşdırılması aktual problemlərdən biridir. Çünki siyasi etimadın səviyyəsi cəmiyyətdə gedən proseslərə ciddi şəkildə təsir göstərir və demokratikləşmənin meyarı kimi çıxış edir. Ona görə ki, siyasi etimad – cəmiyyətin əsasını təşkil edən sosial qrupların, insanların davranış və ideyalarını öz maraqları, tələbatları və dəyərləri ilə uyğunlaşdırması, dərk etməsi və qiymətləndirməsinin nəticəsidir.

Münasibətlərin ifadəsi kimi etimad fərqli situasiyalarda müxtəlif ictimai-psixoloji amillərin təsiri altında formalaşa və dəyişə bilər. Bəs görəsən siyasi etimadın formalaşmasına hansı amillər təsir göstərir?

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, etimada təsir göstərən amillər obyektiv və subyektivliyi ilə fərqlənir. Obyektiv amillərə müxtəlif ictimai qrupların siyasi, və ictimai-mədəni həyat şərtləri aid edilir. Subyektiv amillərə isə vətəndaşların həyat tərzi, ictimai-iqtisadi mövqeyi, adət və ənənələri, onların yaş və cinsi xüsusiyyətləri, təhsil səviyyəsi və s. aid edilir.

Əksər tədqiqatçılar (1;2) siyasi etimad problemini siyasi inkişafın əsas amili kimi qiymətləndirərək hesab edirlər ki, siyasi etimadı formalaşdırmadan cəmiyyətin sabit, davamlı siyasi inkişafını təmin etmək mümkün deyil. Bəs görəsən etimad problemi yalnız siyasi problem sayılır, yoxsa, o, müasir cəmiyyətdə baş verən əsaslı dəyişikliklər nəticəsində meydana çıxan psixoloji prosesdir?

Siyasi etimadın sosioloji aspektlərini araşdıran bir sıra müəlliflər (V.E.Boykov, İ.K.Vladikina, D.M.Dan-kin, Q.Q.Diliqenskiy, B.A.Dubinin, Q.A.Zdravomıslav, Y.N.Kapılov, Y.A.Levad, D.A.Litvinov, T.P.Skripkina və b.) etimadın və etimadsızlığın kommunikativ, psixoloji və etik aspektlərini öyrənmiş, ictimai münasibətlərdə müxtəlif subyektlərin qarşılıqlı əlaqələrində mənəviyyat, dəyərlər, qayda və ənənələrin rolu və funksiyalarını diqqət mərkəzinə gətirmiş, etimadın şəxsiyyətdaxili, qrupdaxili və qruplararası səviyyələrdə qarşılıqlı münasibətləri nəzərdən keçirilmişdir. Burada siyasi etimadın yaranmasında sosioloji amillər sistemli tədqiq olunsada psixoloji məsələlərə geniş yer verilməmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, nisbətən müstəqil sosial-psixoloji fenomen kimi etimadın mahiyyəti, fərdlərarası münasibətlərdə, insanlara qarşı münasibətlərdə subyektin daxili əhval-ruhiyyəsi formasında özünü təzahür etdirməsidir. Bu səpkidə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, subyekt kiməsə əmin olduqda və ya heç olmasa başqalarının onun dəyərləri ilə həmfikir olduğunu ehtimal etdikdə, onda həmin insanlara etimad yaranır. (1;2)

İnsan hər zaman özündə formalaşdırdığı oriyentasiya və dəyərlər sisteminə uyğun gələn təsəvvür və fikirlərə xas insanlara etimad göstərir.

Təsadüfi deyil ki, kiməsə etimadın azalması əhəmiyyətli dərəcədə həm subyektin, də etimad obyektinin davranışına təsir edir.

Qeyd edilməlidir ki, sosial-siyasi baxımdan etimadın qazanılması istiqamətində aparılan fəaliyyətdə başlıca yeri ictimaiyyətlə əlaqələr tutur. Bu istiqamətdə aparılan işlər ictimaiyyətlə əlaqələrin etimad üzərində qurulmasına yönəlir və aydındır ki, əhalinin etimadını qazanmadan heç bir idarəetmə institutu və ya hökumət lazımi fəaliyyət göstərə bilməz. Bu məsələ dövlət strukturlarının formalaşdığı dövrlərdən özünü göstərsə də siyasi hakimiyyət üçün əsas məsələ olan etimad məsələsi artıq XXI əsrin əvvəllərində obyektiv zərurət kəsb etməkdədir. Siyasi etimad dövrlər, sosial qruplar və insanlar arasında münasibətlərin daha mühüm elementi kimi özünü göstərməklə global amilə çevrilmişdir. Etimad insanların həyatını komfortlu və cəlbəedici etməsinə baxmayaraq özündə bir sıra təhlükəli hallar da gizlədir. Etimad edən insan pis niyyətli və etimaddan sui-istifadə edən adamların qurbanına çevrilə bilər. Bu baxımdan etimad problemi yalnız sosial-psixoloji tədqiqatların predmeti deyil, həm də müasir cəmiyyətin ciddi sosial problemidir.

Cəmiyyətdə real etimad ab-havasının yaradılması üçün ciddi və səlis

işlənmiş qanunvericilik bazası yaradılmalıdır ki, bu cəmiyyətdə insanlar arasındakı münasibətlərdəki problemləri tənzimləyə bilsin. Yəni hər bir vətəndaş özünü hüquqi baxımdan təhlükəsiz hesab etməlidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, siyasi etimad demokratik dəyərləri olan cəmiyyətdə siyasi sistemin humanitar ölçülərinin vacib tərəflərini əks etdirir. Təhlillər göstərir ki, cəmiyyətdə etimadın inkişafına yalnız ictimai yönümlü siyasətin həyata keçirilməsi şərait yarada bilər. Bu insanın daxili aləmi ilə ictimai mühit arasındakı qarışıqlıqlı münasibətlərin nəticəsidir. İnsanın əxlaqi və psixoloji aləmini qısa müddət ərzində dəyişmək qeyri-mümkündür. Demokratik cəmiyyətin qurulması prosesində vətəndaşların siyasi iştirakı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, demokratiya özü-özlüyündə yarana bilməz, o, cəmiyyət üzvlərinin birgə fəaliyyəti və qarşılıqlı münasibət prosesində yaranır. Uğurlu vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasına yönəlmiş, şüurlu və dərrakəli fəaliyyət göstərən insanın şəxsi maraqları kollektivin ümumi maraqlarına tabe olarsa, demokratiya ərsəyə gələ bilər ki, bu da cəmiyyətdə etimada kor-koranə deyil, şüurlu münasibətin formalaşmasına zəmin yaradır.

Problemlə bağlı demokratik cəmiyyət quruculuğunun psixoloji mə-

sələlərini təhlil edərkən AMEA-nın müxbir üzvü, professor B.H.Əliyev yazır: «Bu gün demokratiyaya etimad artdıqca, kütləvi şüurun forması da dəyişir və o daha çox yeni demokratik vərdislərə, əqidəyə, fundamental siyasi dəyərlərə yönəlişlik kəsb edir» (1;12). Doğurdan da etimad əsasında qurulmuş cəmiyyət, mənəvi dəyərlər əsasında integrasiya edilmiş bir cəmiyyətdir. Burada, şəxsiyyət və sosial ədalətə verilən qiymət prinsipi başlıca yerlərdən birini tutmalıdır. Vətəndaş cəmiyyətinin elementi kimi müstəqillik və şəxsiyyət azadlığı insanın zəruri maddi mühafizəsini təmin edir, onun təsəvvürlərində etimadın möhkəmləndirilməsinə zəmin yaradır. Yalnız sərbəst və öz mövqeyinin sahibi olduğu təqdirdə insan əsl mənada ətrafdakı insanlara və cəmiyyətin fərdlərinə etimad edə bilər. Bəs görəsən etimadın qurulma prinsipləri necədir? Etimadı xalqın dəstəyi kimi qəbul etmək olarmı?

Psixoloji tədqiqatların təhlili göstərir ki, şəxsiyyətin psixoloji durumu kimi etimad bir sıra amillərin vəhdət təşkil etdiyi zaman yarana bilər. Bu amillərə nümunə olaraq konkret şəxsin maraqları, məqsədləri, emosional reaksiyaları, əvvəlki şəxsi təcrübəsi və ya sosial-tarixi təcrübə, şəxsiyyətin adaptiv bacarıqları, intellektual səviyyəsinin dərəcəsi və s. göstərmək olar.

Etimad şəxsin cəmiyyətdəki sosial vəziyyətindən asılı olaraq o zaman formalaşır ki, baş verən proses və hadisələrin düzgünlüyü və adekvatlığı insanın dəyərləri və məqsədləri ilə uzlaşır. Başqa cür desək insanın sosial statusu nə qədər yüksək, həyat perspektivləri geniş olarsa, onun baş verən proseslərə etimad dərəcəsi bir o qədər artıq olar. Deməli insanın həyat perspektivlərinin gerçək ləşməsi ehtimalının çoxluğu və sosial statusun möhkəmlənməsi siyasi etimadın artması ilə düz mütənəsibdir.

Aparılmış tədqiqatlar(5;14) göstərir ki, etimad – insanın davranışında gerçəkləşir. Hansısa hərəkətlərin istənilən pozitiv nəticələri təkrar olunduqda, fərdin davranışında etimadın müsbət reaksiyasının möhkəmləndirilməsinə səbəb olur. Təbii ki, istənilən yeni hadisə insan tərəfindən sınaq və səhvlər əsasında tətbiq olunur və fərdə mənfi təsir edən zaman həmin hadisəyə etimadsızlıq reaksiyasının sonrakı möhkəmləndirilməsi şərti ilə rədd edilir. İstənilən təcrübə insanların şüurunda möhkəmlənərək, təkrar inkar və davamlı etimadsızlıq yarada bilər.

Uzun illər etimad probleminin tədqiqi ilə məşğul olan Robert Bryus Şo «Təşkilatda etimadın açarları» kitabında yazır: «Etimad – insanlar arasında münasibətə humanist yanaşma

və xoş psixoloji iqlim olmaqla bərabər, sistemin hər bir aspektinə – strukturuna, siyasətinə, menecment təcürbəsinə, texnoloji sistemlərə, qeyri-formal mədəniyyətə, onun üzvlərinin dəyər və ümidlərinə, eləcə də rəhbər vəzifədə olanların davranışına diqqət tələb edən bir anlayışdır». Onun fikrincə, yüksək etimad səviyyəsi olan təşkilatların yaranmasının əsas imperativləri aşağıdakılardır:

- 1) fəaliyyətin məhsuldarlığı,
- 2) münasibətlərdə adekvatlıq,
- 3) insanlara qayğı göstərilməsi. (3).

Belə metodoloji yanaşma etimadın sosial- psixoloji mexanizmlərini açmağa imkan verir. Bu baxımdan siyasi etimadın sosial-psixoloji əsaslarının müəyyən edilməsi zamanı hər bir təşkilat daxilində işçilərin və ya insanların birliyinin psixoloji məsələlərinə, o cümlədən şəxsiyyətlərarası münasibətlərə diqqət yetirmək lazımdır.

Çünki əksər hallarda siyasi etimad cəmiyyətin həmrəyliyi amili kimi çıxış edir. Bu zaman etimad anlayışı daha çox sosial-psixoloji tədqiqatın və ya şəxsiyyətlərarası münasibətlərin obyektinə çevrilir.

Siyasi etimad mühüm amil olaraq, həmçinin demokratik inkişaf mexanizminin tərkib hissəsidir. O, həmçinin, iqtisadi, hüquqi, ictimai və yaşayış mühitində sabit və davamlı münasibətlərin yaradılmasına

səbəb olan prosesdir. Bundan başqa, etimad əxlaqi kateqoriya olaraq, əməkdaşlıq və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin yaradılması prosesində də iştirak edir.

Siyasi etimadın sosial-psixoloji mexanizmlərini müəyyən etmək üçün ilk növbədə şəxsiyyətlərarası və qrupdaxili münasibətlərdə «etibar» və «inam» anlayışlarına aydınlıq gətirmək lazımdır. «Etibar» anlayışında insanlar arasında gündəlik münasibətlər praktikası əks olunur. Bu baxımdan sosial-psixoloji tədqiqatlarda etibar anlayışına tez-tez müraciət edilir və insanlar arasında pozitiv münasibətlərin yaradılması üçün bu hissin hədsiz vacibliyi vurğulanır. Lakin etibar (inam) hissinin ayrıca sosial-psixoloji hal kimi səciyyələndirmək mümkün deyil. Buna görə də inam (etibar) hissinin psixoloji məsələlərinə də diqqət yetirmək zəruridir.

İnam (etibar) anlayışı geniş aspektdə sosial-psixoloji təhlil obyektı olmasa da, bəzi psixoloji təsir üsullarında geniş istifadə olunur. Lakin etibar anlayışı müxtəlif psixoloji problemlər kontekstində daha çox işlənməsi (V.Viçev, B.Petrovskaya, A.Dontsov, A.Xaraş, M.Kondratyev, V.Petrovskiy və b.) mövcud hissin çoxsaylı nomenal ifadələri haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Problemlə bağlı keçmiş sovet psixologiyasında yalnız V.Safonovun

bu problemə həsr olunmuş xüsusi tədqiqatı var. Həmin tədqiqatda ünsiyyət prosesində etibar hissinin yaranması təhlil olunmuşdur. Bununla yanaşı problem bir sıra müəlliflər, o cümlədən V.Bexterev, V.Kravkov, V.Kulikov, Q.Lozanov, A.Novoselova, Q.Veselkova, K.Platonov, İ.Şvarts və başqaları tərəfindən sosial-psixoloji təlqin kontekstində öyrənilmişdir. Bu tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, psixoloji müdafiənin xüsusi forması vardır ki, bu da şəxsiyyət üçün arzuolunmaz təlqinlərə qarşı durur. Bunu tədqiqatçılar kontrsuggestiya adlandırmışlar. Eksperimental tədqiqatların gedişində müəyyən olmuşdur ki, şəxsiyyət məhz onun baxışlarına və əqidəsinə zidd olan təlqinlərə qarşı kontrsuggestivdir. Yəni dəyər yönümlərinin eyniliyi şəraitində inam hissinin formalaşması müxtəlif istiqamətlərdə gedir.

Şəxsiyyətin ontogenezdə inkişafı prosesində kontrsuggestivliyin inkişafını müşahidə edərək V.Kulikov (4) qeyd edir ki, tədricən şəxsiyyətin inkişafı ilə kontrsuggestivliyin differensiasiyası baş verir, o təlqinlərin məzmununa münasibətə və onların mənbəyinə bölünür. Halbuki çox vaxt tərbiyəçiyə inam onun təlqin etdiyinə inam yarada bilər, inamsızlıq isə təlqinin məzmununa inamsızlıq yaradır. Müəllif göstərir ki, şəxsiyyətin konkret təlqin mənbəyi ilə

münasibətləri və onların konkret məzmunu arasında asılılıq vardır.

İnam və etimadın bir sıra məsələləri V.Knyazev, A.Kponik, E.Xoroşileva, N.Şkoporov və başqaları tərəfindən də tədqiq olunmuşdur. Onlar hesab edirlər ki, inam və etimadda psixoloji yaxınlıq parametri vaciblik – zərurilik göstəricisi deyil. Daha kəskin mövqe tutan A.Xaraş ümumiyyətlə hesab edir ki, vacib – zəruri olmayan insan yoxdur. Lakin əksər müəlliflər digər cəhətlərlə yanaşı şəxsi-vacib – zəruri ünsiyyəti ayırd edir və bunu «şəxs üçün ən vacib – zəruri insanlararası ünsiyyət» kimi qəbul edirlər.

Çoxsaylı sorğular əsasında belə qənaətə gəlinmişdir ki, bir qismin inamlılığı və digərlərinə inam təlqin etmək bacarığı bir-birilə sıx bağlıdır. Bu məqsəd və vasitə kimi bir-birinə bağlıdır. Başqa sözlə desək, bu etimadın formalaşmasında qarşılıqlı təsir mexanizmlərindən biridir.

Şəxsiyyət konsepsiyasının metodoloji əsaslarına söykənərək A.Xaraş şəxsiyyətin kommunikativ hallarının tipologiyasını qurur. Həmin tipologiyada müəllif həm «xarici» və «daxili» vəziyyətin əlaqəsini, həm də bunların birliyini göstərir. Onun fikrincə, fəaliyyətin daxili şəraiti özünü «xarici» şərait kimi eyni zamanda biruzə verir və ünsiyyət halları tipologiyası şəxsiyyət halları

tipologiyasına çevrilir. Müəllif göstərir ki, kommunikativ vəziyyətlərin ierarxiyası tam «qapalılıqdan» baş verir, əvvəl bu rol müdafiəsi ilə bağlıdırsa, sonradan diskusiya müdafiəsinə keçir ki, bu da saxta-özünüaşkarla əlaqəlidir(6). Sonra «açıq müdafiə» gəlir və müdafiədən imtina etibar dialoqunu nəzərdə tutur. Həmin dialoq onunla xarakterizə olunur ki, subyekt özünü könüllü olaraq obyektə çevirir və öz davranış və hərəkətlərinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürür və sonda özünüaşkarın ən yüksək səviyyəsi, ictimai-əhəmiyyətli problemlərin birgə həlli baş verir. Lakin bunlara baxmayaraq, A.Xaraşın təklif etdiyi model tam inam hissinin əhəmiyyətini izah etmir. Onun tədqiqatlarında inam hissi qrupdaxili münasibətlərin fenomeni kimi də təsvir olunmuşdur.

L.Kamarova göstərmişdir ki, inama əsaslı dəyər oriyentasiyası yalnız xoş sosial-psixoloji iqlimin əsas şərtidir. Ümumilikdə inama əsaslı dəyər oriyentasiyası dedikdə qrupun hər bir üzvünün digər üzvə qarşı münasibətinin statusundan və sosial rollardan asılı olmayaraq özünə qarşı münasibəti ilə eyni olması nəzərdə tutulur.

Şəxsiyyətlərarası konfliktlərin öyrənilməsi zamanı inam problemini tədqiq edən M.Doyçun (7) məşhur tədqiqatlarına əsaslanaraq (korporativ və nonkorporativ davranış)

A.Dontsova korporativ davranış strategiyasının qurulmasına və qarşılıqlı inama zəmanət yaradan əsas şərtin konflikt situasiyalarında qarşılıqlı əlaqələri asanlaşdırma bilən (neytral) üçüncü şəxslərin mövcudluğu və inamın (etibarın) qurulmasına səbəb olan iştirakçıların şəxsi keyfiyyətləri olduğunu qeyd edir.

Tədqiqatda müəllifin gəldiyi nəticə budur ki, indiyə qədər psixologiyada inam yaratmanın situasiya amillərinə yetərinə diqqət ayrılmayıb. Lakin konfliktə ayırd edəcəyimiz stress situasiyalarında onların rolu çox əhəmiyyətlidir.

Etimad problemi kütləvi hadisə kimi, böyük sosial-psixoloji birliklərdə mövcud qruplararası təmas fenomeni kimi özünü göstərir. Belə situasiyalarda sosial gərginliyi öyrənilməsi zamanı bu sosial gərginliyin yaradan ən vacib amillərdən biri hakimiyyətə olan inamsızlıqdır. Sosial gərginliyin təyini «sosial-psixoloji, psixofizioloji və fizioloji adaptasiyanın dərəcəsini əks etdirən kütləvi adaptasiya dərəcəsini əks etdirən, kütləvi adaptasiya sindromu kimi və bir çox hallarda əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının xroniki frustrasiyalara, çətinliklərə (həyat səviyyəsinin aşağı enməsi və sosial dəyişikliklər) dezadaptasiya kimi qiymətləndirirlər. Bu da kəskin narazılıq, hakimiyyətə inamsızlıq, cəmiyyətə

yətdə konfliktlik, həyəcan, iqtisadi və psixoloji depressiyada özünü göstərir. Belə psixoloji və sosial-psixoloji problematikaya aid bir sıra fenomenlərin öyrənilməsi göstərir ki, inam sanki digər psixoloji problemlər kontekstində mövcud olur.

Şübhəsiz demokratik cəmiyyətin qurulması, bu quruluşun mərhələ və tipologiyası, avtoritetlik, təlqin, dostluq, birgə kooperativ fəaliyyət, qruplararası və qrupdaxili təmas və s. kimi proseslərdə etimad və inamın rolunun nəzərə alınmaması bu fenomenlərin inam anlayışı vasitəsi ilə dərk edilməsinə və etimadın həmin fenomenlərin mövcudluq fonu kimi götürülməsinə gətirib çıxarmışdır.

Demokratik cəmiyyətin qurulmasında siyasi etimad əsas amil kimi çıxış edir. Siyasi etimad səviyyəsinin yüksəlişi vətəndaş cəmiyyətində əlverişli şəraitin yaradılmasına imkan verir. Öz növbəsində, gələcəyə etimadın güclənməsi və vətəndaşların ictimai-siyasi fəaliyyəti siyasi etimadın yüksəlişini xarakterizə edən göstəricilərdəndir. Bu amil nəzərə alınmalıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə siyasi etimadın formalaşmasının sosial-psixoloji məsələləri haqqında elmi-psixoloji fikirlər təhlil olunmuş, sosial-psixoloji yanaşmanın əsas metodoloji məsələləri haqqında

müddəalar sistemləşdirilmiş, siyasi etimadın bir sıra anlayışlardan fərqi göstərilmiş, etimadın sosial-psixoloji mexanizmlərinin açılmasına cəhd edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən əldə olunmuş nəticələr seçki prosesində, eləcə də sosial və siyasi psixologiya üzrə müəhazirə kurslarında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.Н. Демократик cəmiyyət quruculuğunun fəlsəfi-psixoloji məsələləri //Psixologiya jurnalı, Bakı, 2007, №3, S.3-15

2. Скрипкина Т.П. Психология доверия М., 2000.

3. Зинченко В.Р. Психология доверия, Самара,1999.

4. <http://www.elitarium.ru>

5. <http://rovego.livecournal.com/2428300.html>

6. Кондратьев Н. Проблемы экономической динамики.М.:Экономика, 2002.

7. Данкин Д.М. Доверие как социально-психологический феномен в политике, М.: ИнтелТех, 1999.

8. Данилова А.И. Доверие как социально-психологический феномен в политике, М.: Изд-во Моск.ун-та, 1981, 234 с.

О НЕКОТОРЫХ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДОВЕРИЯ

АБСТРАКТ

Статья посвящена анализу теоретических проблем некоторых социально-психологических вопросах формирования политического доверия. Отмечается, проблема доверия является не только предметом психологического и социально-психологического исследования, а также выражает серьезную социальную проблему современного общества. Ссылаясь на многочисленные исследования автор считает, что политическое доверие зависит, прежде всего, как от индивидуальных, так и от массовых стереотипов. В статье указывается, что политическое доверие выступает основным критерием построения демократического общества и рост политического доверия создает возможности благоприятных условий для развития гражданского общества.

Наконец, автор приходит к выводу, что проблема доверия должна быть изучена не только как предмет социально-психологического исследования, но и как серьезная социальная проблема современного общества.

ABOUT SOME SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS ON FORMATION OF POLITICAL CONFIDENCE

ABSTRACT

The presented article is devoted to the analyses of theoretical thinkings of some social and psychological problems on formation of political confidence. Here is shown that the problem of confidence is not only the subject of psychological and social psychological investigation, but it is also a serious social problem of contemporary society. According to some carried out investigation, the author shows that political confidence is first of all depends on individual and mass stereotypes which are existed. In the article it is also noted that political confidence is a main factor in building democratic society and increasing of political confidence gives us a chance to create suitable condition in civil society.

At the end the author comes to conclusion that the problem of confidence must be learnt not only as a subject of psychological and social and psychological investigations, but also it must be learnt and investigated , as a serious social problem of contemporary society.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 4)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 07 aprel 2012-ci ildə daxil olmuşdur

İNTERNETDƏN İSTİFADƏ EDƏN GƏNCLƏRİN SOSIAL BACARIQLARININ İNKİŞAFINA EMOSİONAL İNTELLEKTİN TƏSİRİ

Qudsi Faranak Bahaadin

*BDU-nun sosial və pedaqoji, psixologiya kafedrasının
doktorantı, İran, Sanandaj, Teacher's university,*

Pardis Modares

E-mail: faranakgodsi@yahoo.com

Açar sözlər: *İnternet asılılığı, emosional intellekt, emosional təlim, mübarizə, sosial bacarıq.*

Ключевые слова: *Интернет-зависимость, эмоциональный интеллект, эмоциональная подготовка, борьба, социальные навыки.*

Key words: *Internet addiction, emotional intelligence, emotional preparation, struggle, social skills.*

Əgər internet asılılığı, xəstəlik və ya psixi patologiya, ya da ki, sırf olaraq ictimai problem kimi qəbul edildiyini nəzərə almasaq, zərərli, kütləvi və güclənən bir hadisə olub, eyni zamanda ciddi fiziki, maddi, ailə, ictimai və psixi zərərlər verir. Həmin təsirin altına düşən fərd ictimai və fərdi fəaliyyətlərində bu asılılığın nəticəsi olan ciddi problemlərlə üzləşir.

Mübarizə emosiyaların cavabı olaraq fərdin emosional intellektinin təsiri altındadır. Emosional baxımdan, ağıllı olan fərdlər öz emosional vəziyyətlərini dəqiq anlayır və dəyərləndirirlər.

Emosional iradi şüurun təlimi vasitəsilə fərd münasibət biliyi və emo-

sional səbəbləri öyrənir, müxtəlif şəraitlərdə emosiyaların oyanmasının necəliyi və səbəbi ilə əlaqədar məlumat əldə edir. Bu bacarıq emosional təcrübələrin dərk olunması və təhlili və özünün mühitlə münasibətlərinin daha yaxşı dərk olunmasına səbəb olmaqla, emosiyaların münasibliyini tənzimləyir və müqavimət göstərməyi öyrədir. Emosional intellekt və ictimai bacarıqlar zaman içində inkişaf edir və həyat boyunca dəyişir, təlim və müalicə texnikaları kimi islah proqramları ilə yaxşılaşdırıla bilər.

Məlum olduğu kimi, informasiyanın ən sürətli və optimal mübadilə vasitəsi olan İnternet XX əsrin sonlarında meydana gəldi və sürətlə inkişaf etdi.

Dünyada internetin inkişaf tempi ağılasığılmaz dərəcədə sürətli olmuşdur. Lakin digər modern kommunikasiya vasitələri kimi internetin də belə sürətlə yayılması bəzi narahatçılıqlara səbəb olub. Başqa sözlə internetin həm neqativ, həm də pozitiv cəhətləri var. Bəzi sosioloqların fikrincə internetin neqativ cəhətlərindən biri budur ki, istifadəçilər qeyri-əxlaqi şəkilləri, yazıları və porno görüntülərini rahatlıqla əldə edə bilirlər.

İnternetdən asılılıq, istifadəçilərin təhsil və ailə münasibətlərində ciddi problemlərə səbəb ola bilər. Əgər istifadəçi bir ay müddətində internetdən istifadə etməməyə dözə bilmirsə, deməli artıq o, internetdən asılılıq təhlükəsi ilə üzləşib. Son vaxtlar bu problem gənclər arasında daha çox müşahidə edilir.

Əlbəttə, internetə bağlılıq başqa asılılıqlar kimi fiziki problemlər yaratmır. Lakin onun səbəb olduğu sosial problemlər onu digər asılılıqlar qədər təhlükəli etmiş olur.

Texnologiya və xüsusilə internet və kompüter müxtəlif müsbət cəhətlərə malik olmaqla yanaşı həm də bir sıra problemlərin yaranmasına yaxud əvvəlki problemlərin artmasına səbəb olurlar. İnternetin xüsusi özəlliyi bundan ibarətdir ki, tez əldə etmək olur, 24 saat (bütün gün boyunca) istifadə etmək mümkündür,

onunla işləmək asandır, xərci azdır, istifadəçi həqiqi kimliyini gizlədə bilər və s. Bu tip üstünlüklər ona səbəb olub ki, dünya əhalisi bu texnologiyanı müsbət qarşılayır. Qeyd edilən cəhətlər internetin üstün cəhətləri olmaqla yanaşı həmdə onun neqativ cəhəti də hesab olunur [1,s.6]

Deməli internetin səbəb olduğu əsas problemlərdən biri virtual asılılığı yaxud istifadəçilərin ona bağlanmasıdır. Bu asılılıq çox ciddi psixoloji problemlərə səbəb olur və istifadəçilərin davranışına mənfi təsir göstərir. Həmin mənfi təsirlərin və problemin öyrənilməsi üçün sistemli və ciddi tədqiqatların həyata keçirilməsinə ehtiyac var.

Psixoloqlar internet tədqiqatlarına son dövrlərdə başlayıblar. Onlar daha çox internetin istifadəçilərinə və ümumiyyətlə cəmiyyətə təsiri ilə maraqlanırlar. Psixoloqlar hesab edirlər ki, ümumilikdə internet cəmiyyətə mənfi təsir göstərir. Məsələn Kraut və həmkarları (1998) həyata keçirdikləri tədqiqatda belə qənaətə gəlmişdirlər ki, İnternet real həyatın güvənilməz əvəzedici və məhdud informasiya vasitəsi olaraq insanlarda tənhalıq hissinin yaranmasına və depressiyaya səbəb olur.[2,s.18]

Bütün bunları nəzərə alaraq, belə bir sual ortaya çıxır ki, gənclərin və yeniyetmələrin yeni texnologiya və İnternetdən istifadəyə məcbur olduğu

bir şəraitdə həmin texnologiyanın mənfi təsirlərinin qabağını necə almaq olar?

Amerikan psixoloqları, P.Salovi və C.Mayer, emosional intellekt termini istifadə edən ilk şəxslərdir və onların bu sahədəki elmi tədqiqatları sonrakı tədqiqatlar üçün əsas oldu. [3,s.42]

Salovey və Mayer 1990-cı ildə hazırladıqları misilsiz, güclü əsərdə emosional intellekti (EQ) özünün və başqalarının emosiyalarına diqqət vermək, onları bir-birindən fərqləndirmək, fikirləri və fəaliyyətləri yönləndirmək üçün bu informasiyadan istifadə edilməsinə aid edilən intellekt növü kimi şərh etmişlər. Belə ki, emosional intellekt miqyasları ağıl yaşının təqvim yaşına bölünməsinə (İQ) əldə edilmir.

Emosional intellekt üçün ən adi ixtisar İQ intellekt koeffisienti üzərindən alınmışdır ki, ona emosional koeffisient EQ deyilir.

Mayer və Saloveynin nəzəriyyəsi buna əsaslanır ki, ya diqqət, ya da effektivliyin (təsirlilik) mühüm olduğu az miqdarda xüsusi məharətlər vardır. Diqqət özünün və başqalarının emosiyalarının tanımaq və dərk etmək, effektivlik isə məqsədlərə çatmaq üçün emosiyaları tənzimləmək, onlara nəzarət etmək və onlardan istifadə etməkdən ibarətdir. Salovi və Mayerin fikrincə, emosional

intellekt dörd əsas xüsusiyyətə malikdir: emosiyaların tanımağı – emosiyaların dərk edilməsi – emosiyaların tənzim olunması – emosionaldan istifadə edilməsi. Bu xüsusiyyətlər fərd üçün müsbət nəticələrə gətirib çıxara bilər və əksinə, bunlardan məhrum olması ciddi problemlər yarada bilər.

Kolmen 1995-ci ildə «Emosional intellekt» adlı kitab çap etdirdi. Bu kitab geniş müvəffəqiyyət qazandı. Kelmenin zaman içində dəyişikliyə məruz qalmış emosional intellektə bağlı şərh dörd xüsusiyyətə əsaslanırdı: 1 – özünüdərkətmə, 2 – özünüidarəetmə, 3 – ictimai şüur, 4 – münasibətlərin idarə edilməsi.

O, bu dörd xüsusiyyət çərçivəsində yer alan iyirmi «şəxsi» qabiliyyət göstərir. Məsələn, özünü idarəetmə xüsusiyyətinə altı qabiliyyət daxildir: özünü saxlamaq, etibarlı olmaq, vəzifəsini bilmək, uyğunlaşma, inkişafətmə stimuluna malik olmaq, yaradıcılıq və rəhbərlikətmə qabiliyyəti. [4,s.42-44]

Emosional intellekt və böhranla mübarizə gedişi barədə İnsanların həyatda baş verən hadisələrlə mübarizə apardığını demək mümkün olduğuna baxmayaraq, mübarizə ilk mərhələdə bir növ emosionala cavab verməkdir, xüsusilə hadisələrin meydana çıxmasına səbəb olan mənfi emosionalardır. Bunun səbəbi ondan

ibarətdir ki. Əlbəttə, yaranmış emosionala verilən bütün cavablar eyni dərəcədə müvəffəqiyyətli deyil. Bir tərəfdən, elə fərdlər vardır ki, davamlı olaraq mənfi nəticələrlə mübarizə aparmaqda problemlərlə qarşılaşır.

Bu fərdlər, belə görünür ki, bütün həyatları boyu pis hadisələrdən yaxa qurtara bilmir. Lakin onlara qarşı qüvvətlə dayanır ki, hətta ən qəmli təcrübədən sonra belə, qısa zamanda əvvəlki vəziyyətlərinə qayıdır və hətta irəliyə doğru hərəkət edirlər. Bu emosional qabiliyyətlərlə bağlıdır. Fərdlər emosiyaları dərk etmək, bəyan etmək, anlamaq və bunlara nəzarət etmək baxımından fərqlidir. Bu emosional qabiliyyətlər daha geniş bir strukturun tərkib hissələridir ki, bunları emosional intellekt adlandırırıq. [5,s.83]

Emosional intellekt özünün və başqalarının hiss və həyəcanlarına nəzarət etməkdən ibarətdir. Onların tənzimlənməsində fəaliyyətlərin dərk edilməsi və yönləndirilməsində emosionala əsaslanan informasiya istifadə edilir. Emosional intellektə mövcud olan qabiliyyətlər a) özündə və başqalarında emosiyaların dəyərləndirilməsi və şərh edilməsi; b) emosiya və fikirlərin cəlb olunması və özünüküleşdirilməsi; c) emosiyaların dərk edilməsi, təhlili və ç) emosional və idraki inkişafı irəliyə doğru aparmaq üçün emosi-

yaların tənzimlənməsindən ibarətdir.

Mübarizə (internet asılılığı) emosiyaların cavabı olaraq fərdin emosional intellektinin təsiri altındadır. Emosional baxımdan ağıllı olan fərdlər öz emosional vəziyyətlərini dəqiq anlayır və dəyərləndirirlər: öz hislərini nə zaman və necə bəyan etməyi bilir və təsirli bir şəkildə özlərinin mənfi vəziyyətlərini tənzimləyirlər. Bu qabiliyyətlər müəyyən proseslər vasitəsilə müvəffəqiyyətli mübarizə üçün zəmin yaradır. Bu proseslər emosiyaların dəqiq dərk edilməsi və aşkarlanmasına aiddir. Emosional intellekt öz çərçivəsində xüsusi emosional qabiliyyətlərin ardıcılığının şərhindən bəhs edir ki, bu da mübarizə və təsirə səbəb olur.

Bəlkə belə demək mümkündür ki, burada ən əsas psixi qabiliyyət, emosiyaları cilovlamaqdır. Bu, bütün emosional özünü ələalmanın köküdür. Çünki bütün emosiyalar özünün mənşəyi etibarilə əməl etmək üçün emosiyalarla nəticələnir.

Professor Ə.S. Bayramov və professor Ə.Ə.Əlizadə «Mənlik şüuru»nu aşağıdakı kimi səciyyələndirir: «Mənlik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir. Mənlik şüuru dedikdə insanın özünün qabiliyyətlərinə, fikir və hislərinə, davranış və fəaliyyətinin, motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur» [6,s.180].

Brenner nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, iradi şüurun emosional təlimi vasitəsilə fərdin münasibət biliyi və emosional səbəbləri öyrənir, müxtəlif şəraitlərdə emosiyaların oyanmasının forma və səbəbi ilə əlaqədar məlumat əldə edir. Bu bacarıq emosional təcrübələrin dərk olunması və təhlili və özünün mühitlə münasibətlərinin daha yaxşı dərk olunmasına səbəb olmaqla, emosiyaların münasibliyini tənzimləyir və müqavimət göstərməyi öyrədir. Bar-On nəzəriyyəsinə (1999) uyğun olaraq emosional intellekt fərdin müvəffəqiyyətini müəyyən edən ən mühüm faktorlardan biri olub, birbaşa fərdin psixi gigiyenasını öz təsiri altına alır. O, eyni zamanda bu fikirdədir ki, emosional intellekt və ictimai bacarıqlar zaman içində inkişaf edir və həyat boyunca dəyişir, təlim və müalicə texnikaları kimi islah proqramları ilə yaxşılaşdırıla bilər.[7,s.89]

Beləliklə, demək olar ki, qabiliyyətləri öyrənmək və emosional intellektin bir hissəsini təşkil edən qabi-

liyyətləri artırmaq üçün stimulyasiya və kifayət qədər say göstərməklə çox işlər görmək mümkündür. Psixoterapiya, konsultasiya və repetitorluq elə bir bələdçidir ki, onun vasitəsilə emosional intellekt qabiliyyətlərini artırmaq mümkündür.

Yeni elmi mövzular: Emosional intellekt, gənclərin öz emosional dünyalarının düzgün dərk etməsində və qiymətləndirməsində, yardımçı olur. Mənlik şüurunun oyrədilməsi böhranın qarşısını alan bir yoldur və bu məqalədə, ondan İnternet asılılığına qarşı mübarizə də istifadə olunur.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi: İnternetdən asılılığı sağlamağa, ailəyə, maliyyə baxımından, sosial və psixoloji baxımdan ciddi ziyan verir. Emosional intellektin oyrədilməsi İnternetdən istifadə edən gənclərin sosial bacarıqlarının, öz emosiyalarını və hisslərini kontrol etmə qabiliyyətinin inkişafına səbəb olur, beləliklə, İnternetdən düzgün istifadə etməsinə və həyat tərzinin zənginləşməsinə kömək olur.

Ədəbiyyat:

1. Brenner, V., Psychology of computer use: XLVII. Parameters of Internet use, abuse and assertion: the first 90 days of the internet usage survey. Psychological Reports, 1997, 80 s.
2. Kraut, R. Patterson, M. Lundmark, V. et al., A social technology

that reduces social involvement and psychological. Internet paradox. 1998, p.257

3. Mayer, J.D., Brackett (2003). Convergent, discriminant, and incremental validity of competing measures of emotional intelligence. Per-

sonality and social psychology, Bulletin. 29 p.

4. Coleman, Daniel., Emotional intelligence, Newyork, Bantarn books, 1995, 260 s.

5. Brenner, E.M., and Solvey, P., Emotion Regulation during childhood, Developmental, Interpersonal, and Individual considerations, In: peter salovey, and David y. sluyter (Eds), Emotional Development and

Emotional Intelligence: Educational Implications, Basic Books, 1997, 168 s.

6. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə. Ə., Psixologiya .Bakı: 2003, 540 s.

7. Bar-On, R., The emotional quotient inventory (EQ-I); A measure of emotional intelligence, Toronto, Canada, multi health system, 1999. 278 s.

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТА НА РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ МОЛОДЫХ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ ЧЕРЕЗ ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ

АБСТРАКТ

Если не принимать во внимание социальные проблемы Интернет-зависимости или психические заболевания и патологии, связанные с, то она воспринимается как вредное событие, которое имеет массу и силу, а также серьезные физические, финансовые, семейные, социальные и психические последствия. Пострадавшее этой зависимости лицо сталкивается с серьезными проблемами в соотношении общественных и частных интересов.

Борьба между частным и общественным интересами, являясь эмоциональной реакцией человека, влияет также на эмоциональный интеллект. Эмоционально интеллектуальные лица в связи с этим четко понимают и оценивают свой эмоциональный статус.

Посредством тренировки эмоционального волевого сознания индивиды получают навыки по отношениям, эмоциональным причинам, а также получают доступ к информации о различных условиях формирования эмоций и их причинах. Способность понимать и анализировать эмоциональное переживание сама по себе может привести к лучшему пониманию окружающей среды, в том числе возможности эмоции, силу ее сопротивления. Эмоциональный интеллект и социальные навыки развиваются с течением времени и изменяются на протяжении

всей жизни; при помощи таких методов, как обучение и реабилитационные программы, может улучшить методы лечения эмоционального интеллекта.

INTERNET'S IMPACT ON SOCIAL SKILLS OF YOUNG USERS THROUGH EMOTIONAL INTELLIGENCE

ABSTRACT

If you simply do not take into account the social problems of Internet addiction or mental illness or disease associated with it, they are perceived as harmful events that has mass and strength, as well as serious physical, financial, family, social and psychological consequences. Victim under the influence of this relationship is facing serious challenges in the ratio of public and private interests.

The struggle between public and private interests, as an emotional response in humans, also affects the emotional intelligence. An emotionally intelligent person in this connection clearly understands and appreciates their emotional status.

Through training emotional volitional consciousness individuals gain skills on relationships, emotional reasons, as well as access to information on various conditions of the formation of emotions and their causes. The ability to understand and analyze the emotional experience in itself may lead to a better understanding of the environment, including the possibility of emotions, because of its resistance. Emotional intelligence and social skills are developed over time and change throughout life, using techniques such as training and rehabilitation programs can improve the tre

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 5)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 15 noyabr 2012-ci ildə daxil olmuşdur atment of emotional intelligence

СОЦИАЛЬНЫЕ ИНСТИТУТЫ КАК ФАКТОРЫ СТАНОВЛЕНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Нармин Мамедова

*Магистрант кафедры социальной и
педагогической психологии БГУ
E-mail: narmin1988@gmail.com*

Açar sözlər: etnik qrup, etnik identifikasiyası, sosial institut, ailə, təlim

Ключевые слова: *этническая группа, этническая идентичность, социальный институт, семья, образование*

Key words: *ethnic group, ethnic identification, social institutions, family, education*

Социальная идентичность представляет собой отождествление себя с какой-либо общностью на основе самоопределения личности, (при условии признания идентичности социальной группой), включающее в себя принятие ценностей группы, понимание, оценивание и переживание своего членства в ней, формирующееся в процессе социализации личности под влиянием основных агентов социализации, а также государственной политики и социальных условий. В последние годы особое внимание исследователей привлекает такой аспект формирования этнической идентичности, как появление у индивида чувства неизменности и устойчивости этнических характеристик – этнической константности [1, с.

11–30], т.е. суммы постоянных явлений традиционной культуры, сохраняющих свою устойчивость на протяжении длительного исторического периода. По мнению С.Лурье этнические константы составляют содержание центральной зоны этнической культуры [2, с. 24].

Как отмечено в книге Алиева Б., Алиевой К., Джаббарова Р, основными институциональными механизмами формирования социальной идентичности можно выделить *семью, образование и работа* [3, с. 111].

Семья является не только основным институтом биологического воспроизводства человечества, но и важнейшим источником первичной социализации и идентификации. Именно в семье индивид усваивает базовые ценности, уста-

новки, которые позволяют ему создать представление об окружающей социальной реальности, сформировать жизненные приоритеты, духовно-нравственные идеалы. Семья создает естественные условия формирования личности, закладывает основополагающие качества индивида и способствует их развитию. Формирование, поддержание и сохранение социальной идентичности обеспечивается в первую очередь деятельностью семьи как социального института и эта деятельность должна носить планомерный и скоординированный характер, чтобы возникающая социальная идентичность носила позитивный характер. Семья является важнейшим фактором инкультурации личности, так как связывает ее с национальной историей, национальными корнями. В современной семье процессы социализации и идентификации могут быть затруднены многообразием и неоднозначностью существующих в обществе ценностей.

Важной для исследования формирования идентичности в семье является решение вопроса о взаимозависимости семьи и государства. Процесс воспитания подрастающего поколения находится в центре внимания не только семьи,

но и государства. Современное государство является одним из наиболее важных агентов идентификации и категоризации. Независимо от формы государства его усилия направлены на то, чтобы вписать человека в классификационную схему: идентифицировать и категоризировать людей относительно пола, религии, отношения к собственности, этнической принадлежности. Переписи распределяют людей по этим категориям, а система учреждений – от школ до тюрем – отсортировывают в соответствии с ними индивидов. Все эти попытки государства предпринимает для установления порядка и повышения эффективности управления. Государство заинтересовано в ориентации своих граждан на тот идеал личности, который идеологически необходим ему. Поэтому оно использует систему социальных институтов, и в частности семью. В связи с этим возникает два противоречия. Первое противоречие проявляется в рассогласовании ценностей государства и ценностей семьи, так как существуют семьи, чьи идеалы и устремления не совпадают с государственными задачами. При возникновении подобного рода противоречия семья пытается отгородиться от

вмешательства государства, тем самым противопоставляя себя ему. В современном российском обществе государство игнорирует проблемы семьи, не вмешиваясь в ее внутреннюю жизнь. С одной стороны это позитивная тенденция, связанная с отсутствием государственного диктата, а с другой – попустительство государства приводит к тому, что семья вынуждена сосредотачивать все свои усилия на простом выживании, удовлетворении базовых потребностей и не имеет ресурсов для нравственного развития и воспитания подрастающего поколения. Второе противоречие связано с отсутствием на общенациональном уровне идеалов, которые необходимы для самоидентификации подрастающего поколения. Идеал выступает и как конечная цель идентификации, и как инструмент процесса воспитания.

Основой самоотождествления человека с некоторой социальной группой являются ее нормы и ценности. Поэтому логично рассматривать вопрос формирования семейной идентичности, начиная с особенностей развития и трансформации семейных ценностей в условиях социальной нестабильности.

Происходящие в настоящий момент коренные общественные

преобразования не могли не повлиять на развитие института семьи, на семейные отношения, мораль, принципы воспитания. Сегодня практически каждая семья прошла через экономический кризис, который одни смогли преодолеть и адаптироваться к жизни в новых социальных условиях, другие потеряли то небольшое, чем владели. Драматизм ситуации усугубляется тем, что материальные и психологические трудности переживаемых семей, привели к возникновению новых, ранее не соответствующих проблем воспитательного характера. Неуверенные в себе родители перестают быть авторитетом и образцом подражания, дети не обращаются к ним за советом и помощью, считая их некомпетентными в новых жизненных обстоятельствах, неспособными к преуспеванию в современных конкурентных условиях [4, с. 102]. Как один из важнейших социальных институтов семья, выполняет определенные функции. Говоря о функциях семьи, следует помнить, что речь идет о социетальных результатах жизнедеятельности миллионов семей, которые обнаруживаются на уровне общества, имеют общезначимые последствия. Функции семьи призваны реализовать ее возмож-

ности в качестве как цели (создание оптимальных условий для формирования социальной идентичности и социализации детей), так и средства удовлетворения общественных, групповых и индивидуальных потребностей [5, с. 64]. Большая часть семейных функций, которые относятся к семье, могут удовлетворяться и вне семьи, другими социальными институтами. Однако важнейшей особенностью функций семьи является их комплексность. Семья есть отражение, происходящих в обществе событий и трансформаций. Эта система постоянно эволюционирует вместе с обществом, следовательно, и система семейных ценностей не может быть постоянной, а также подвержена трансформации. В этом плане ведущую функцию семьи можно рассматривать как сохранение, развитие, преобразование и передачу последующим поколениям сложившейся системы ценностей, которые на субъективном уровне выступают как ценностные ориентации членов семьи [6, с. 42–49]. Результатом этого процесса и является формированием идентичности каждого члена семьи с семьей в целом.

Еще одним важным институциональным механизмом формирования социальной идентично-

сти является образование. Образование тесно связано с процессом социализации, понимаемой в широком смысле слова – как процесс трансляции социокультурных ценностей, норм, программ деятельности, моделей поведения, адаптации и усвоения индивидами социальных установок и ожиданий. Важнейшими характеристиками образования являются системность и непрерывность, единство процессов социализации и инкультурации личности, генетическая связь с национальной безопасностью, устойчивым развитием, культурным воспроизводством. Основываясь на данных признаках институт образования можно рассматривать как значимое средство социокультурного воспроизводства общества.

Процесс обучения осуществляется в соответствии с нормами и ролевыми моделями, доминирующими в данном обществе, т.е. на различных уровнях образовательного процесса обучаемый усваивает имплицитированные в данных структурах и программах ценности, традиции, социокультурные особенности организации жизнедеятельности, хозяйственного уклада данного общества. Поскольку модель образования отражает особенности социальной структуры

и организации общества, протекающих в нем социальных процессов, стандартизированные программы обучения и язык обучения закладывают основы взаимопонимания между различными поколениями, тем самым, помогая урегулировать процесс вхождения индивида в систему социальных связей, служат гарантом социального воспроизводства общества и способствуют формированию позитивной культурной идентичности. Так к примеру, отрицание советской системой всего этнического носило вполне осознанный характер и преследовало цель разрушить в этническом самосознании азербайджанцев и не только азербайджанцев многие его компоненты – происхождение, историческую память, этнические символы, ослабить систему этнических ценностей. Тем самым в этот период в Азербайджане трижды менялся алфавит – с арабского на латинский, с латинского на кириллицу и, наконец, с кириллицы вновь на латиницу. В этих условиях отдельные элементы традиционной культуры играли роль своего рода постоянных величин, способствовавших устойчивости этнической идентичности [7].

По результатам проведенной исследовательской работы можно

наглядно рассмотреть влияние социальных институтов на формирование этнической идентичности. Была подобрана выборка, состоящая из 125-ти человек, 5 этнических групп (азербайджанцы, турки, русские, грузины и евреи) по 25 человек в каждой. Это молодые люди в возрасте от 21 до 30 лет, живущие в Баку не менее 8-ми лет, имеющие высшее образование. Для начала были подобраны следующие методики: 1) Методика типы социальной идентичности Солдатовой / Рыжовой. 2) Методика Дж. Финни на социальную идентичность. 3) Опросник личности по социальным институтам.

Полученные данные по методике Солдатовой / Рыжовой для удобства рассмотрения представлены в виде таблицы, за основание в которой взяты средне-арифметические данные по каждой этнической группе (таблица 1).

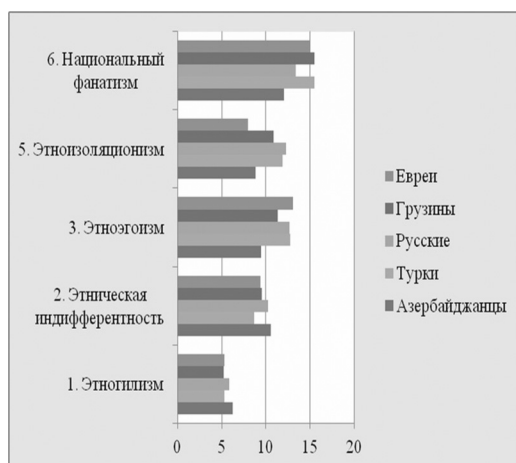
Таблица 1.
Данные по методике «Типы социальной идентичности Солдатовой / Рыжовой».

Солдатова / Рыжова	Азербайджанцы	Турки	Русские	Грузины	Евреи
1. Этнологизм	6.23	5.28	5.81	5.23	5.32
2. Этническая индифферентность	10.56	8.69	10.28	9.56	9.41
3. Этногонизм	9.47	12.76	12.72	11.34	13.06
5. Этноизоляционизм	8.87	11.89	12.28	10.91	7.98
6. Национальный фанатизм	12.09	15.54	13.39	15.48	14.98

Если рассмотреть данную таблицу в виде графика 1, то можно явно выделить, что азербайджанцам характерна позитивная этническая идентичность, т.е. они наиболее толерантны по отношению к собственной и другим этническим группам. Интолерантными же выделяется такая этническая группа, как грузины. Также по данному графику 1 можно говорить о высокой толерантности и готовности азербайджанской и русской этнических групп к межэтническим контактам. Наименее толерантны турки и евреи. Это же доказывает шкалы этноэгоизма и национального фанатизма.

График 1.

Статистические данные этнических групп по методике «Типы социальной идентичности Солдатовой / Рыжовой».

Данные полученные по методике Дж. Финни измеряющая выраженность этнической идентичности внесены в таблицу 2. Средний балл по каждой этнической группе является общим показателем выраженности этнической идентичности, по двум основным компонентам: 1. Когнитивный – знания, представления об особенностях собственной группы и осознание себя ее членом на основе этнодифференцирующих признаков. 2. Аффективный – чувство принадлежности к группе, оценка ее качеств, отношение к членству в ней. По данным таблицы 2, турки и грузины ярко выделяются по двум компонентам, азербайджанская же этническая группа имеет наименьшие показатели.

Таблица 2.

Данные по методике Дж.Финни, измеряющая выраженность этнической идентичности.

Дж. Финни	Азербайджанцы	Турки	Русские	Грузины	Евреи
Когнитивный компонент	10.3	15.4	13.7	15.2	13.6
Аффективный компонент	11.4	16.8	13.9	15.8	13.4

Для уточнения качественного анализа данных мы считаем целесообразным проведение статистической обработки результатов методики «Типы этнической иден-

тичности» с помощью рангового критерия Манна-Уитни (таблица 3).

Таблица 3.

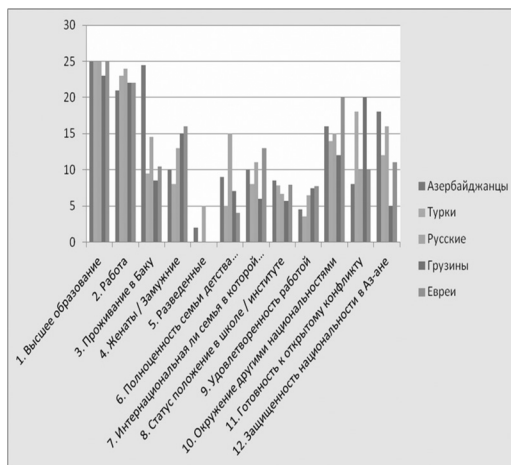
Результаты определения различий в типах этнической идентичности этнических групп Азербайджана по критерию Манна-Уитни.

	Область допустимых значений	Область неопределенных значений	Область критических значений
азербайджанцы	этногилизм, при аффективном = 11.4 когнитивном = 10.3		
турки			национальный фанатизм, при аффективном = 16.8 когнитивном = 15.4
русские	этническая индифферентность, при аффективном = 13.9 когнитивном = 13.7	этногилизм, при аффективном = 13.9 когнитивном = 13.7	
грузины			этногилизм, при аффективном = 15.8 когнитивном = 15.2
евреи	этноизоляционизм, при аффективном = 13.4 когнитивном = 13.6		этнозолизм, при аффективном = 13.4 когнитивном = 13.6

Важным для выявления факторов воздействия социальных институтов на становления этнической идентичности этнических групп в Азербайджане является опросник, составленный мною. Данные, показывающие важные влияния семьи, образования и работы на отношение к другим этническим группам, показаны в виде графика 2.

График 2.

Статистические данные этнических групп по опроснику «Влияние социальных институтов на личность».

Сопоставив график 2 и таблицу 3 можно отметить, что разведенные или выросшие в неполноценной семье группы испытуемых более этноизолированные и этноиндифферентны. Это ярко просматривается по результатам опросника и методики Солдатовой – Рыжовой на турках, грузинах и евреях. Вторым важным фактором выделяется интернациональность семьи в которой росли испытуемые. Так меньшее количество интернациональных семей прослеживается среди грузин и турков. Это лишний раз доказывает закрытость данных этнических групп. Очень сказывается также ощущение защищенности своей национальности в Азер-

байджане. Учитывая то, что грузины себя не ощущают защищенными, это способствует развитию скрытой враждебности и закрытости в данной этнической группе.

Таким образом, анализ функционирования основных социальных институтов общества позволяет выявить основные механизмы формирования социальной идентичности.

На основе выше указанных тенденций можно сделать вывод, что процессы, протекающие в Азербайджане, затрагивают, прежде всего, институциональный уровень, который через систему социальных институтов влияет на процесс идентификации личности, а

тем самым на идентификацию этнической группы, как своей национальности, так и чужой. Именно благодаря нормальному функционированию социальных институтов поддерживается совместная кооперативная деятельность людей в группах и организациях. На основе такой интеграции у индивида формируется чувство принадлежности к социальной группе, которое с одной стороны обеспечивает подчинение личности существующим нормам, а с другой групповую защиту. Что в свою очередь способствует поддержанию стабильности и целостности общества Азербайджана.

Ədəbiyyat:

1. De Vos, G. Role of Ethnicity in Social History / Ethnic Identity. Cultural Continuities and Change. Palo Alto, Calif.: Mayfield Publishing Company: 1973, 56 p.

2. Лурье С. Метаморфозы традиционного сознания. (Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применения к анализу исторического и этнографического материала). СПб. 1994, 185 с.

3. Əliyev B., Əliyeva K., Cabbarov R. Pedaqoji Psixologiya, Bakı, 2011, 286 s.

4. Дементьева И.Ф. Социальное самочувствие семьи // Социо-

логические исследования. 2008, с 35–46.

5. Мацковский М.С. Социология семьи. – М.: Наука, 1989, 165 с.

6. Елизаров А.Н. К проблеме поиска основного интегрирующего фактора семьи // Вестник МГУ . Серия 14 . Психология. 1996, с. 125–134

7. Смит М. Память об утратах и азербайджанское общество / Азербайджан и Россия: общества и государства. М: 2001. http://www.sakharovcenter.ru/publications/azrus/az_010.htm

AZƏRBAYCANDA ETNİK ŞƏXSİYYƏTLƏRİN FORMALAŞMASINDA AMİLLƏRƏ DAİR SOSIAL İNSTITUTLAR

ABSTRAKT

Məqalədə Azərbaycanın etnik qruplarının etnik identifikasiyasının formalaşmasında sosial institutların təsiri şərh olunur. Aparılan təhlillər onu sübut etmişdir ki, sosial institutların inkişafı etnik identifikasiyasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Etnik qrupların şəxsiyyətin formalaşması Azərbaycanda və bütün dünyada psixologiyanın ən vacib məsələlərindən biri kimi çıxış edə bilər. Bu baxımdan millətçilik onun əsas mənbəyi və sosial səbəbi də ola bilər. Ailə və məişət sahəsində, məktəb və iş ilə bağlı bəzi davranışlar, münasibətlər etnik şəxsiyyətin formalaşmasına həlledici təsir göstərir. Məqalədə sosial institutlar barədə məlumat verilir. Qeyd olunur ki, etnik stereotiplər ailədə, məktəbdə, işdə və kütləvi informasiya vasitələri ilə inkişaf edir. Stereotiplər müəyyən etnik qrupların qavrayışına da mənfi təsir göstərə bilər. Bu integrasiya əsasında, insanın hər hansı bir sosial qrupa özünü aid etmə hissi yarana bilər. Bu hiss bir tərəfdən mövcud standartlara cavab verir, digər tərəfdən qrup müdafiəsini və özünü qiymətləndirməni inkişaf etdirir.

SOCIAL INSTITUTIONS AS FACTORS IN THE FORMATION OF ETHNIC IDENTITY IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

The article is about the impact of social institutions in the development of ethnic identity of ethnic groups in Azerbaijan. The analysis proves that the nature of the impact social institutions develop of ethnic identity. The problems of ethnic identity are one of the most important problems of psychology in Azerbaijan and all over the world. The social may be the reason of the main source of ethnic identity. Family, school and work have a decisive influence on the development of relations characteristic of ethnic identity. The article provides information about the ethnic stereotypes. The

ethnic stereotypes are developed in the family, at school, at work and in the media. Based on this integration, a person can have a sense of belonging to a particular social group. It gives feel of existing standards on the one hand, on the other hand, the group is developing a sense of security and self-assessment.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 22 may 2012-ci ildə daxil olmuşdur

GƏLƏCƏK MÜƏLLİM-PSIXOLOQLARIN PEŞƏ FƏALİYYƏTİNƏ HAZIRLIĞININ STRUKTURUNDA YARADICI BACARIQLARIN AKTİVLƏŞDİRİLMƏSİ

Çimnaz Verdiyeva

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun
psixologiya kafedrasının baş müəllimi
E-mail: çimnaz@mail.ru

Açar sözlər: *peşə hazırlığı, bacarıq, tələbə-psixoloq, fəaliyyət, yaradıcılıq bacarıqları*

Ключевые слова: *профессиональная подготовка, способность, студент-психолог, деятельность, творческие навыки*

Key words: *training, ability, a psychology student, activities, creative skills*

Yaradıcı bacarıqların aktivləşdirilməsi məqsədi ilə tələbə-psixoloqların peşə hazırlığını eksperiment yolla öyrənmək qərarına gəldik. Əvvəlcə tələbələr qruplara ayırdıq. Eksperiment zamanı sınılanlar üzərində apardığımız təcrübədə əldə etdiyimiz empirik materialları topladıq və onların müqayisəli təhlilini apardıq və nəticədə kompleks müayinənin aparılmasına nail olduq.

Tərəfimizdən ayrılmış qruplarda sınılanların empirik materiallarının müqayisəli təhlili və kompleks müayinənin gedişinin nəticəsindən məlum oldu ki, gələcək müəllim-psixoloqların peşəyə hazırlığı dinamik xarakter daşıyır. Bir hazırlıq səviyəsindən digərinə keçid dinamikası onun komponentləri arasındakı daxili balansla müəyyən olunur ki, mürəkkəblik dərəcəsindən və məzmu-

nundan asılı olaraq onlar təlim və peşə vəzifələrinin səmərəli həllini təmin edir.

Tədqiqatımızın məqsədi tələbə-psixoloqların peşəyə hazırlığının psixoloji strukturunda ifadə olunmuş komponentlərin ekspert qiymətlərinin meyar və göstəricilərini müəyyənləşdirmək idi:

– *qeyri-qənaətbəxş*- komponentlərin ifadə olunmuş tələb göstəricilərinin bəzi dərəcələrini şərtləndirir, lakin peşə funksiyalarının yerinə yetirilməsini təmin etmir;

– *mümkünlük* – peşəyə hazırlığın elə ifadə dərəcəsidir ki, o, peşə vəzifələrini həyata keçirməyə imkan verir, lakin peşə fəaliyyətində tələb olunan keyfiyyətlərə nail olmaq imkanını məhdudlaşdırır;

– *qənaətbəxş*- seçilmiş peşəyə hazırlığın strukturunda komponentlərin

ifadə olunmuş göstəriciləri kifayət qədər yüksək dərəcədədir, bu da seçilmiş peşəyə asanlıqla adaptasiya olmağa imkan verir və tələb olunan psixoloji keyfiyyətlərin effektivliyinin az bir vaxtda optimallığını təmin edir.

Belə ki, məsələn; ekspert qiymətlərindən aydın olur ki, (ekspert qismində ali məktəb müəllimlərindən 45 nəfər, dinləyici-psixoloqlardan 75 nəfər bu işə cəlb olunmuşlar) peşə ixtisasına yiyələnən I kurs tələbələri (68% cavablar) konkret peşə situasiyasının həllində iştirak etməkdən boyun qaçırtmışlar ki, bu da onlarda nəzəri biliklərin kifayət qədər olmaması və praktiki təcrübənin azlığı ilə izah olunur. Lakin onlar kommunikativ prosesdə yaxın dost-tanışlarına «öz məsləhətlərini» asanlıqla təklif edirlər.

I kurs tələbələrinin peşə sahəsindəki marağı, əsasən, özünüdərk sferası ilə, habelə ilkin əməliyyatlara sadə diaqnostik manipulyasiyaya yiyələnməklə bağlıdır. I kurs tələbələrində digər kurs tələbələrindən fərqli olaraq, daha çox nəzəri materiallardakı çətinliklərlə bağlı akademik borc müşahidə olunur ki, bu da öz növbəsində, seçilmiş peşədən məmnunluq hissini aşağı salır, peşə motivasiyasının davamlılığına öz təsirini göstərir.

Əksinə, ekspert qiymətlərin nəticələri göstərir ki, peşə fəaliyyətinin psixoloji məzmununa maraq III kurs tələbələrində daha yüksəkdir. Bu

göstərici tələbələrin ilk praktik təcrübələrini real olaraq ali təhsil müəssisəsində həyata keçirtmək arzusu ilə müşayiət olunur.

Ali təhsil müəssisələrinin III kurs tələbələri ilkin peşə təcrübəsinə yiyələnmək üçün işləməyə səy göstərirlər (tədqiqatımıza əsasən, 38%). Bununla yanaşı, bəzi kateqoriyalı tələbələrdə (44%) qeyri-adekvat özünüqiymətləndir – mənin yüksək göstəricisi tez-tez müşahidə olunur. Məsələn; «Mən bunları bilirəm», «Bizə belə öyrətməyiblər», «Siz bunları bilmirsiniz» .

Bundan əlavə, bəzi kateqoriyalı tələbələrdə isə (ekspert qiymətlər üzrə) peşə hazırlığında komponentlər arasında çox böyük qeyri-tarazlıq müşahidə olunmuşdur. Məsələn; *dəyərmotivasiyalı komponent*- «Mən istəyirəm»; *koqnitiv-qnostik komponent*- «Mən bilirəm»; *emosional-iradi komponent* – «Mən bilirəm, bunu necə etmək lazımdır»; *funksional-fəaliyyətli komponent* – «Mən həmişə nəzərdə tutduğum nəticəyə nail oluram»; *kreativ komponent* tələbənin təlim prosesinin müəyyən mərhələsində ekspert qrupu tərəfindən çox vaxt qeydə alınmamışdır.

Apardığımız sorğular göstərir ki, rastlaşdığımız mühüm çətinliklər tələbə-psixoloqların təlimin müəyyən mərhələsində aldıkları nəzəri (elmi) bilikləri və sadə əməliyyatları peşə

situasiyasında tətbiq edə bilməmələri, habelə tədqiqat fəaliyyətində sadə praktik təcrübə elementlərindən istifadə edə bilməmələridir. IV kursda tələbə-psixoloqların peşəyə hazırlıq komponentləri bəzi balanslaşdırmalara gətirib çıxarır. Bu təlim mərhələsində də ekspertlər tərəfindən *refleksiv-yaradıcı komponentlərin* inkişaf səviyyəsində aşağı göstəricilər qeydə alınmışdır.

Dinləyici-psixoloqlar içərisindən seçilmiş ekspertlər qeyd edirlər ki, bu gənc mütəxəssislərin əksəriyyəti üçün xarakterik haldır. Həmin mərhələdə əsas peşə çətinlikləri psixoloji situasiyanı kompleks şəkildə görə bilməmək bacarığı, peşə fəaliyyətinə müstəqil adaptasiya ola bilməmək, həmçinin praktik fəaliyyətdə texnologiyaların yeni vasitələrinə yiyələnmə bilməməsi ilə nəticələnir.

Tələbə-psixoloqların peşə hazırlığının bir səviyyəsindən digər səviyyəsinə keçid ali təhsil müəssisələrində təlim məşğələləri ilə bağlıdır. Belə ki, nəticələrin təhlili təlimin müxtəlif kurslarında tələbə-psixoloqların peşə hazırlığı səviyyəsində ifadə olunmuş göstəricilərin qeyri-bərabər xarakterini aşkar etmişdir.

Biz belə hesab edirik ki, ali təhsil müəssisələrində təlim prosesində tələbələr formalaşmaqla onların peşə hazırlığı pozitiv keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır, həm

də bir səviyyədən digərinə keçid dinamikasında əks olunur (I kursda bələdləşmə səviyyəsindən IV kursun refleksiv yaradıcı səviyyəsinə qədər).

Qeyd etməliyik ki, yuxarı kurs tələbələrinin əksəriyyəti (61%-ə qədər) üçün hazırlığın *funksional səviyyəsində* «yerində qalma»; III kurs tələbələri üçün (təlimin ortalarında) «*Əməliyyat*» səviyyədə (47%) «lən-gimə» halları xarakterikdir.

Ali təhsil müəssisələrində təlim prosesində peşəyə hazırlıqda tələbə-psixoloqların əksəriyyəti yüksək nailiyyətlər əldə edə bilmirlər. Belə ki, IV kurs tələbə-psixoloqlarda (məzunlarda) bu göstərici 11%, dinləyici-psixoloqlarda (gənc mütəxəssislərdə) isə 21% təşkil etmişdir.

Buradan belə nəticəyə gəlik ki, peşəyə hazırlığın aşağı səviyyədə olmasına səbəb ekspertlərin qeyd etdiyi kimi, dinləyici-psixoloqların əksəriyyətində yaradıcı bacarıqların kifayət qədər inkişaf etməməsi, konkret peşə situasiyasına qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlərin tətbiqetmə qabiliyyətinin aşağı olmasıdır.

Təhsil sistemində gələcək müəlim psixoloqların fəaliyyəti yaradıcı fəaliyyət kimi xarakterizə olunur. Bu yaradıcılığa *normativ* (qanunların qoyulduğu, qaydalar, sosial normalar) və *evristik* (şəxsi axtarışda yaradıcılıq) elementləri də aiddir.

Bundan əlavə, psixoloqun praktik fəaliyyəti elmi yaradıcılıqla, tədqiqat fəaliyyəti ilə də sıx bağlıdır. Gələcək müəllim-psixoloqun peşəkarlığının əsas göstəricilərindən biri istənilən qeyri-standart situasiyaya yaxınlaşmaq bacarığına malik olmasıdır (1, s. 182)

Müəllim-psixoloq peşəsinə psixoloji hazırlıqda professional təfəkkürün formalaşmasına diqqət artırılmalıdır. Belə ki, tələbə-psixoloqlara məntiqi təfəkkürün qanunları və formaları aşılmalı, onlara problemli situasiyalardan baş açmağı, tədqiqat xarakterli məsələlərə yanaşmağı, onları həll etməyi öyrətmək vacibdir (2, s. 55).

Beləliklə, ali təhsil müəssisələrini bitirmiş müəllim-psixoloq kadrları peşəkar fəaliyyət və kompetensiyalar baxımından fənlərarası inteqrasiyaya hazır olmalı, həmçinin məntiqi təfəkkürün qanunlarını, forma və metodlarını bilməli, problemli situasiyaları yaratmalı, baş vermiş ziddiyyətləri həll etməli və müxtəlif xarakterli tədqiqat işlərini həyata keçirməlidirlər.

Peşə təhsili sisteminin əsas vəzifələrindən biri mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətini yüksəltməkdir. Bununla belə, təlimin və mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi biliklərə yiyələnmə, eləcə də bacarıq və vərdişlərin formalaşması prosesində həyata keçirilir.

Lakin faktiki olaraq belə qiymətləndirmə ali təhsil müəssisələrində təlim prosesində inkişafın səviyyəsini, şəxsiyyətin müxtəlif qabiliyyətlərini, həmçinin onun şəxsi və peşə keyfiyyətlərini əks etdirmir.

Peşə hazırlığının aşağı səviyyəsi həmişə nəzəri hazırlığın zəif olmasının nəticəsi deyil, halbuki bu hazırlıq, adətən, yüksək səviyyədə olur. Peşəyə hazırlığın aşağı səviyyədə olması qazanılmış nəzəri biliklərin real praktik fəaliyyətdə tətbiq olunmaması, habelə mütəxəssislərin fərdi peşə situasiyasında peşə vəzifələrinin reallaşmasının şəxsi proqramının hazırlanması vərdişinin olmamasıdır.

Bunlarla yanaşı, özünün güclü və zəif cəhətlərini bilməmək, eləcə də şəxsi-emosional vəziyyətinin differensiallaşmasını nəzərə almamaq-bütün bunlar tələbə-psixoloqların peşə təlimi prosesində şəxsi inkişafını və peşəkarlığını çətinləşdirir.

Peşəyə hazırlığın aşağı səviyyəsi problemi təlim mərhələsində mütəxəssis tərəfindən zəruri olaraq həll edilməlidir. Bundan ötrü, diqqət yaradıcı peşə bacarıqlarının formalaşmasına yönəldilməlidir. Yaradıcı bacarıqların inkişafı kompleks vəzifə olub, yaradıcı təfəkkürün və kreativliyin inkişafını, habelə yaradıcı fəaliyyətdə motivasiyanı və şəxsiyyətin xassələrini əhatə edir.

Apardığımız psixoloji tədqiqat göstərdi ki, gələcək mütəxəssislərin yaradıcı bacarıqlarını bir-iki il ərzində bir neçə fənnin tədrisi prosesində formalaşdırmaq olmaz. Tələbələrin bütün hazırlıq prosesi bu vəzifələrin həllini təmin etməlidir.

Yaradıcı təfəkkürün inkişafı bacarıq və vərdislərdən ayrılıqda formalaşmır. Belə ki, tələbə-psixoloqun bacarıq və vərdislərinin icrası nə qədər hərtərəfli həyata keçirilərsə, bir o qədər onların təxəyyülü, realist düşüncə tərzı zəngin olar. Bundan əlavə, təfəkkürün inkişafı nitqin inkişafı ilə bağlıdır. Ona görə ki, yaradıcı təfəkkürün və yaradıcı peşə bacarıqlarının inkişafı obrazlı və rəbətli nitqə malik olmadan mümkün deyildir. Odur ki, nitqin inkişafı bacarığına yiyələnəndən təlim-peşə vəzifələrinin həlli üsullarını həyata keçirmək, zəngin təxəyyülə və yaradıcı fəaliyyətin pozitiv təcrübəsinə yiyələnmək qeyri mümkündür (3, səh. 35).

Gələcək mütəxəssisin peşəyə hazırlığında rastlaşdığımız çətinliklərdən biri ondan ibarətdir ki, əməyin təlim idraki təşkili peşə fəaliyyətində qeyri-adekvatdır. Peşə hazırlığının formalaşması məqsədinə nail olmaq və mütəxəssisin şəxsiyyətinin fərdi inkişafı üçün elə bir təlim lazımdır ki, o, müvafiq tələbat, motiv, məqsəd, vasitə və nəticəyə əsaslanan bir fəaliyyətdən (idraki) digər fəaliyyətə

(peşəyə) transformasiyanı təmin etsin, bu transformasiya da öz növbəsində təsbitetməni tələb etsin.

Təlim problemlı situasiyanın həlli, təqlidedici oyunlarda iştirak etmək gələcək mütəxəssisin əməyinin əşyavi, psixoloji məzmununu müəyyən etməyə, habelə peşə fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektlərini modelləşdirməyə imkan verir. Fəal təlim metodlarından istifadə etmək şəxsiyyəti özünü-korreksiyaya və özünüinkışaf prosesində fərdi-şəxsi olaraq iştirak etməyə təhrik edir (4, səh 135).

Gələcək mütəxəssisin – müəllim-psixoloqun peşəkarlığının əsasını onun peşə fəaliyyətində subyekt kimi inkişafı təşkil edir. Müəllim-psixoloqun fərdi peşə-şəxsi inkişafı onun şəxsi keyfiyyətlərində yaranmış ziddiyyətlərlə və obyektiv tələblərlə, normalarla, eləcə də peşə fəaliyyətinin dəyərləri ilə determinləşir.

Peşə-şəxsi inkişafın məqsədi və nəticəsi peşəyə hazırlıq, özünüinkışafa hazırlıq, peşə dərkı və özünüdərk, mütəxəssisin motivasiyasının formalaşması kimi peşəkar hazırlıqdır.

Bir sözlə, təlim prosesində gələcək müəllim-psixoloqun fərdi inkişafının diaqnostikasının xüsusi təşkili, fikrimizcə, peşəyə hazırlıq prosesində şəxsiyyətdə yaranmış dəyişikliklərin öyrənilməsi və peşə fəaliyyətində onun formalaşması dinamikası qiymətləndirilməlidir.

Belə diaqnostikanın əsas rolu onunla nəticələnir ki, o, təlimin keyfiyyətinin obyektiv göstəricisi-təlim prosesinin vaxtında korreksiyası kimi çıxış edə bilər.

İbtidai səviyyədə abuturiyentlərin peşə hazırlığının qiymətləndirilməsi «*diaqnostikaya giriş*» kimi müəyyən edilir. Şəxsi-peşə inkişafı ilə bağlı keçirilən monitorinqin birinci mərhələsinin nəticələri abuturiyentlərin həm fərdi, həm də qrup xüsusiyyətlərini qeydə almağa bizə imkan vermişdir:

- təlimə motivasiyalı hazırlıq;
- şəxsi-peşə keyfiyyətlərinin formalaşması;
- təlimə hazırlıq (peşə əməyinin yeni növünün mənimsənilməsi ilə bağlı təlim fəaliyyəti).

Belə ki, məsələn; 2010-cu ilin abuturiyentləri sırasında pedaqogika və psixologiya fakültəsinə daxil olan tələbə-psixoloqların 34%-i təlimə yüksək motivasiyalı hazırlıqları və şəxsi inkişafa yönəldilmiş göstəriciləri ilə; 60%-i isə təlimə münasibətdə orta motivasiyalı hazırlıq səviyyəsi və 6%-i isə aşağı səviyyə ilə fərqlənmişlər.

Təlim prosesində gələcək mütəxəssisin peşəyə hazırlığının formalaşmasında onun subyektiv mövqeyinin inkişafı, peşə özünüdərk, peşə dəyərləri, motivləri və peşə mədəniyyəti dominantlıq təşkil edir.

Eyni zamanda, tələbə-psixoloqlarla fərdi iş modelinin hazırlanması üzrə eksperimental işin aparılması göstərdi ki, gələcək mütəxəssislərin tələbli peşə komponentlərinin yaranması onların peşə texnologiyalarına yiyələnməsi və səriştəli peşəkarlığın formalaşmasıdır. Bununla yanaşı, növbəti mərhələdə tələbələrin şəxsi-peşə inkişafı ilə bağlı monitorinq çərçivəsində aparılan psixoloji diaqnostika peşəyə hazırlığın fərdi inkişaf dinamikasını növbəti istiqamətdə qiymətləndirməyə gətirib çıxarmışdır:

Şəxsi istiqamətlənmə və funksional istiqamətlənmə.

I – Şəxsi istiqamətlənməyə qiymətvermə aşağıdakı komponentlərə aiddir:

- peşə təsəvvürləri;
- peşə dəyərləri və motivləri;
- gələcək peşə fəaliyyətinə münasibət;
- peşəyə yönəlişlik.

II – Funksional istiqamətlənməyə qiymətvermə diaqnostikaya yönəlmişdir:

- müəllim-psixoloqun peşə fəaliyyətinə istiqamətlənmiş peşə bacarıqları;
- zəruri şəxsi-peşə keyfiyyətləri.

Təlim şəraitində tələbələrin fərdi inkişafının inteqral göstəricisi kimi peşə fəaliyyətinə hazırlığın formalaşmasının dinamikası təlimin hər bir mərhələsində qeydə alınmışdır.

Литература:

1. Əliyev B.H. Yaradıcı müəllim hazırlığının bəzi məsələləri. Bakı Universiteti xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2008, № 2, s.180-187.
2. Əliyev B.H., Cəbbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: 2008, 128 s.
3. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Psixopedaqoji araşdırmalar. Bakı: Adiloğlu, 2001, 162s.
4. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Pedaqogika, 2004, 432 s.

**ПУТИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ
НАВЫКОВ СТУДЕНТ - ПСИХОЛОГОВ С ПОМОЩЬЮ
АКТИВАЦИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ**

АБСТРАКТ

На статье со стороны автора отмечается, что подготовка к профессии будучи преподаватель-психологов является динамическим. Динамика перехода от одного уровня к другому определяется внутренним балансом между его компонентов. Это обеспечивает эффективное решение должностей обучения и профессии независимо от степени сложности и содержание. На статье автор определил критерии и показатели оценок экспертов компонентов выраженном на психологическом структуре подготовки студент-психологов к профессии. На статье автор пришел такому вводу, что развитие творческой мышления не формируется отдельно от умений и навыков. Таким образом, настолько всесторонно осуществляется выполнение умений и навыков студент-психолога, столько богатым становится их воображение, реалистический тип мышления.

**WAYS OF PROFESSIONAL SKILLS OF THE
STUDENTS-PSYCHOLOGISTS BY ACTIVATING
CREATIVE ABILITIES**

ABSTRACT

On the part of the article, the author notes that the preparation for the profession as a teacher of psychology is dynamic. The dynamics of the transition from one level to another is determined by the balance between its internal components. This provides an effective solution positions teaching profession and of the complexity and content.

On paper the author defined the criteria and indicators of expert evaluations of components expressed in psychological training structure psychology students to the profession. The author came to this input, that the development of creative thinking is not formed separately from the skills. Thus, as to fully implement the performance and skills of psychology students, as is their rich imagination, a realistic way of thinking.

Məqalə AMİ-nin Filologiya və təhsildə psixoloji xidmət fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 04)

Rəyçi H.Ə. Əlizadə, pedaqogika elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 19 noyabr 2012-ci ildə daxil olmuşdur

XÜSUSİ QAYĞIYA EHTİYACI OLAN UŞAQLARIN SOSIAL REABİLİTASIYASINA METODOLOJİ YANAŞMA

Südabə İsgəndərova

Azərbaycan Respublikası Təhsil

Problemləri İnstitutunun doktorantı

E.mail: iskenderova.sudabe@yandex.com

Açar sözlər: *sosial reabilitasiya, müşahidə, qiymətləndirmə, korreksiya, inkişafetdirici məşğələlər, təlimin diferensiallaşdırılması metodları*

Ключевые слова: *социальная реабилитация, наблюдение, оценивание, коррекция, развивающие занятия, методы дифференциации обучения*

Key words: *social rehabilitation, observation, evaluation, correction, development trainings, methods of teaching differentiation*

Sosial reabilitasiyanın əsas məqsədi sosial reallığa uyğunlaşmaqdır. Reabilitasiyanın keyfiyyəti özünü reallaşdırma və özünü inkişaf bacarığının yaradılmasından asılıdır. Odur ki, sağlamlıq imkanı məhdud uşaqların inkişafında ləngiməsi olan psixi və fiziki funksiyalarının kompensasiyası, müəyyən vərdisləri öyrənməsi və sosiallaşması üçün psixotexniki, pedaqoji vasitələr kompleksinin hazırlanması vacib məsələlərdəndir.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosial reabilitasiyası həm məktəb daxilində praktik psixoloqların fəaliyyəti çərçivəsində və inklüziv komponentli siniflərdə müəllimlərin yanaşma strategiyaları vasitəsilə, həm də məktəbdən kənar göstərilən sosial xidmətlər sayəsində həyata keçirilir.

Bu zaman psixoloq və ya xüsusi mü-təxəssis tipik uşaqlarla olduğu kimi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla da onların sosial, kommunikativ, fiziki, koqnitiv, nitq ehtiyaclarını öyrənmək və bu bacarıqların formalaşdırılması məqsədi ilə psixomaarifləndirmə, psixoprofilaktika, psixodiaqnostika, psixokorreksiya, psixokonsultasiya, psixokonsilium (əsasən psixoloji, pedaqoji) təşkil etməlidir.

Psixoloji maarifləndirmə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların psixi, fiziki və sosial inkişaf qanunauyğunluqları haqqında müəllimlərə, valideynlərə, ümumiyyətlə pedaqoji kollektivə məlumatların verilməsi, psixoloji profilaktika isə psixoloqun müəllimlə birlikdə təlim prosesində müəyyən çatışmazlıqların və yaş

xüsusiyyətlərinə görə meydana çıxacaq kənara çıxmaların qarşısının alınması məqsədi ilə aparılır. Odur ki, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların aşağıdakı sahələr üzrə inkişaf etdirilməsi zəruridir:

- intellektin inkişafı;
- emosional sahənin inkişafı;
- stresə qarşı dözümlülüyün inkişafı;
- özünəinamın inkişafı;
- real həyata müsbət münasibətin formalaşdırılması və başqalarını qəbul etmənin inkişafı;
- müstəqilliyin inkişafı;
- özünüaktualaşdırma, özünümotivasiyanın inkişafı [1; 29].

Sağlamlıq imkan məhdud uşaqların daxili potensialını, imkanlarını psixikasında, şəxsiyyətində və davranışında baş verən dəyişiklikləri daha dəqiq müəyyən etmək üçün psixodiagnostik müayinə üsullarından istifadə olunur. Bununla yanaşı analizatorların inkişaf səviyyəsi, hərəkət sferası, sinir sistemi də öyrənilir. Psixodiagnostik müayinələr zamanı uşağın yaxın gələcəkdə və sonrakı illərdə inkişafının proqnozlaşdırılması, şəxsiyyətinin inkişafına nəzarət və əks əlaqənin qurulması, tərbiyənin və sosial reabilitasiyanın nəticələrinin qiymətləndirilməsi mümkündür. Bunun üçün müəyyən üsullardan və psixodiagnostik metodlardan istifadə olunur.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların qiymətləndirilməsində ən geniş istifadə olunan üsul müşahidədir. Ən yaxşı müşahidə uşağın müxtəlif fəaliyyətlərdə – oyun, əmək, rəsm, musiqi və s.-də iştirakı zamanı aparılır. Bu əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş meyarlara görə sistemlik və meyar-sız, yəni təbii mühitdə qeyri sistemlik aparılır. İdrak proseslərinin, emosional-iradi sferanın, şəxsiyyətin əsas xüsusiyyətlərinin, maraqların, məqsədyönlülüyün və s. sistemli, ardıcılıq və kompleks müşahidə edilməsi uşağı hərtərəfli analiz etməyə imkan verir. Bu zaman tərbiyəedici, öyrədici və inkişafetdirici mühitin müəyyən olunması da əsas məqsədlərdəndir. Bundan başqa toplanan informasiyaları dəqiqləşdirmək üçün valideynlərlə, müəllimlərlə, uşağın birlikdə iştirak etdiyi qrupun üzvləri ilə anket sorğuları, intervyular, söhbətlər aparılır.

Qiymətləndirmə əsasında hansı sahədə çatışmazlıqlar olduğu aşkarlanır, buna uyğun korreksiya və inkişafetdirici iş aparılır. Psixokorreksiya əsasən iki istiqamətdə aparılır:

I. Şagirdlərin şəxsiyyətində, əqli inkişafında, emosional iradi xüsusiyyətlərində özünü göstərən çətinliklərin aradan qaldırılması və ya kompensasiyası.

II. Şagirdlərin yaşlılar və həmyaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətlərdə

özünü göstərən çatışmazlıqların aradan qaldırılması.

Korreksiyaedici iş zamanı psixi inkişaf qanunauyğunluqları, senzitiv yaş mərhələləri, uşağın «yaxın inkişaf zonası», aparıcı fəaliyyət növü, tələbat və motivləri nəzərə alınmalıdır.

Aparılan korreksiya fəaliyyəti sağlamlıq imkanı məhdud uşağın fiziki və psixi inkişafındakı çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına və psixoloji sağlamlığının möhkəmləndirilməsinə, inkişafetdirici fəaliyyət isə sağlamlıq imkanı məhdud uşağın şəxsiyyətinin inkişafı üçün sosial-psixoloji şəraitin yaradılmasına yönəldilir.

Ümumiyyətlə sosial reabilitasiya çərçivəsində keçirilən bütün fəaliyyətlərdə müxtəlif üsul və metodlardan istifadə olunur. Təbii şəraitdə baş verən idrak maraqları və ünsiyyət tələbatı yaradan birgə fəaliyyət prosesi də xüsusi təşkil olunmuş metodlar vasitəsilə həyata keçirilir və sensoromotor, sosial, idraki və kommunikativ bacarıqların intensiv inkişafı üçün şərait yaradır. Tətbiq olunan metodlar digər metodlarla möhkəmləndirilir. Deməli, praktikada həmişə bir neçə metodun mürəkkəb birləşməsindən istifadə olunur.

İstifadə olunan metodları üç qrupa ayırmaq olar:

– məlumatlandırıcı metodlar; buraya söhbətlər, konsultasiyalar, ədəbiyyat və mədəniyyətə aid kütləvi

informasiya vasitələrindən istifadə, təcrübədən və ətraf aləmdən misallar, pedaqoqun şəxsi nümunəsi və s. aiddir. Lakin, sağlamlıq imkanı məhdud uşaqların nitqindəki çatışmazlıqlar, intellektin aşağı olması, sosial təcrübənin azlığı, məlumatlarda verilən əxlaqi, etik keyfiyyətləri mənimsəməyə, mahiyyətindəki öyrədici məzmunu seçə bilməyə mane olur. Bu həmçinin məzmunun mürəkkəblik səviyyəsindən və uşağın sensor imkanlarından asılıdır. Odur ki, bu metodlar digər metodlarla birgə həyata keçirilir.

– Praktik yerinə yetirilə bilən metodlar; buraya tapşırıqlar, tərbiyəedici situasiyalar, oyun, əl əməyi, bədii və təsviri sənət, artterapiya, ippoterapiya və s. aiddir. Bu tip metodlarla keçirilən korreksiya məşğələlərində musiqidən köməkçi vasitə kimi istifadə olunur. İştirakçıların şifahi nitqi musiqinin ritmi ilə inkişaf etdirilir ki, bu zaman eşitmə qavrayışı da inkişaf edir. Təsvir vasitələri isə təkcə ətraf aləm haqqında məlumat verilmir, həmçinin obrazlar və rənglərlə öz hisslərini təəssüratlarını, emosiyalarını, öz daxili aləmini tanımağa imkan yaradır. Əl əməyi ilə işləyərkən kiçik motorika, hərəkət koordinasiyası inkişaf edir, əmək vərdişləri yaranır, xalqın mədəniyyəti ilə tanış olur, dünyagörüşü genişlənir və söz ehtiyatı artır. Bədii nitq fəaliyyəti isə

nitq vərdişlərini inkişaf etdirir, qorxuları uzaqlaşdırır, uşaqları mənəvi cəhətdən zənginləşdirir, uşaq dilin qanunauyğunluqlarını mənimsəyir və ədəbiyyata marağı artır. Teatrlaşdırılmış oyun fəaliyyəti zamanı uşağın şəxsi keyfiyyətləri, əxlaqi-etik xüsusiyyətləri, psixi funksiyaları inkişaf edir. İncəsənət vasitələrindən istifadə sağlamlıq imkanı məhdud uşaqların korreksiya və kompensasiya imkanını artırır, idraki maraqları aktivləşdirir, sosial həyatın müxtəlif formalarını mənimsəməyə, sosial adaptasiyaya və cəmiyyətdə fəal iştirakına kömək edir.

– Qiymətləndirici metodlar.

Buraya pedaqoji tələb, mükafatlar, cəzalandırma, tərifləmə və s. aiddir. Bu metod şifahi – sözlü və maddi olaraq yerinə yetirilir. Maddi mükafatlandırma ilk məşğələlərdə üstünlük təşkil etsə də getdikcə azaldılır. Məsələn, əvvəlcə oyuncaq, sonra simvollar – bayraq, ulduz və s. sonrakı məşğələlər sözlü qiymətləndirmə ilə əvəz olunur. Lazımı qədər təcrübəsi və normalar haqqında biliyi olmayan, sosial təsirlərə qarşı öz davranış, hərəkət və emosiyalarını idarə və nəzarət etməyi zəif bacaran uşağı hansısa situasiyada günahkar hesab etmək olmaz. Bu zaman söz və mimiki ifadə ilə təsir göstərmək lazımdır. Sağlamlığına zərər yetirə biləcək situasiyalardan başqa, hətta qınayar-

kən də səsi qaldırmamaq lazımdır. Çünki bəzi situasiyalarda pedaqoqun yüksək səsi uşağın təhlükəsizliyi üçün signal rolunu oynaya bilər [2, s. 173–184].

Praktik yerinə yetirilə bilən metodlardan olan texniki vasitələrdən də istifadə sağlamlıq imkanı məhdud uşaqların korreksiya və kompensasiya imkanını artırır. Kompüterlə işləyərkən uşaqda təlabat-motivasiya sferasının yaranmasına və marağın inkişafına diqqət yetirmək lazımdır. Kompüter vasitəsilə kommunikativ situasiyaları daha yaxşı modelləşdirmək olur, eləcə də oxu, yazı vərdişlərini, xarici dil, riyaziyyatı öyrənməsində, psixi proseslərin korreksiyası və inkişafında böyük rol oynayır.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların əksəriyyətində adaptasiya çətinlikləri olduğundan, bunun qarşısını almaq üçün rollu oyunlardan geniş istifadə olunur. Emosional-iradi sferanın son dərəcə zəif inkişaf etməsi və mühitə uyğunlaşa bilməyən uşaqların çoxu sadə rollu oyunları belə ifa etməkdə çətinlik çəkirlər. Bunun üçün həmin uşaqları oyuna cəlb etmək, fantaziyalarını inkişaf etdirmək lazımdır.

İstifadə olunan bütün metodlar yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alaraq xarakterində, inkişafında olan lənqimənin səviyyəsindən asılı olaraq məlumatlandırıcı metodla birlikdə həyata keçirilir. Korreksion məşğələ-

lər kiçik qruplarla keçirildikdə daha effektiv olur.

Ümumiyyətlə, sosial reabilitasiya fəaliyyəti çərçivəsində aparılan diaqnostik, korreksion və inkişafetdirici məşğələlər sağlamlıq imkanı məhdud uşaqların öz daxili və xarici aktivliyini yeni səviyyədə idarə etməyə, öz iradəsi hesabına özünüinkişaf və özünüreallaşdırma imkanı əldə etməyə, fəaliyyət və ünsiyyətin subyektinə çevrilməyə, daxili «Mən»ini inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu fəaliyyətin effektivliyini şəxsi və psixi inkişafın keyfiyyət dəyişiklikləri haqqında obyektiv informasiya əldə etməyə imkan verən əks əlaqənin qurulması təmin edir.

Pedaqoji fəaliyyətin əsasını da əvvəlcə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarda mövcud olan ruh düşkünlüyünün aradan qaldırılması, sosializasiya, mənəvi tərbiyəsi təşkil etməlidir. Biliklərin verilməsi, bacarıqların formalaşdırılması prosesi məhz bu fonda həyata keçirilməlidir.

İnklüziv komponentli siniflərə daxil olan sağlamlıq imkanı məhdud uşaqları bir müddət müşahidə etdikdən sonra hansı sahədə ehtiyaclarının olması müəyyənləşdirilir və sosial, kommunikativ, fiziki, koqnitiv, nitq, eləcə də əmək və özünəxidmət bacarıqları qiymətləndirilir.

Qiymətləndirmə nəticəsində:

– ehtiyaclar müəyyən olunur;

- güclü və zəif tərəflər aşkar olunur;
- ehtimallar və problemin həlli yolları müəyyənləşdirilir;
- uşağın müvəffəqiyyətini izləmək olur.

Uşağın sosiallaşması üçün onun sosial-emosional bacarıqları inkişaf etdirilməli, müəyyən sosial vərdislərə malik olmalıdırlar. Bu məqsədlə sinif mühitində həmyaşıdları və müəllim-şagird arasında qarşılıqlı münasibət elə qurulmalıdır ki, sağlamlıq imkanı məhdud uşaqlar sosial münasibətləri düzgün mənimsəsinlər. Şagirdləri öz yaşadları ilə birgə işə cəlb etmək və təlimdə iştirakını təmin etmək üçün təlimin diferensiaslaşdırılması metodlarından istifadə olunur:

- 1) yaşadlar vasitəsilə təlim metodları;
- 2) sosial vərdislərin öyrənilməsi metodları.

- 3) öz davranışlarına nəzarətdə uşaqlara kömək edilməsi metodu.

Yaşadları vasitəsilə təlim metodlarından sosial vərdisləri və kommunikativ əlaqələri genişləndirmək istədikdə istifadə etmək daha əlverişlidir:

Model. Yaşad uşağa hər hansı vərdişin elementləri öyrədilir ki, digər uşağa nümayiş etdirdsin. Lakin yaşad olan uşaq vərdişi müstəqil və düzgün tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Köməkçi. Yaşada kömək göstərməyin konkret vasitələri öyrədilir (məs: əşyaları toplamaq) və pedaqoq

tələb olunan qədər kömək göstərilməsinə nəzarət edir.

Təriflər və həvəsləndirmə. Həmyaşlı uşaq xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın müsbət davranışını dəstəkləməsi haqqında təlimatlandırılır.

Yaşlılar vasitəsilə təlim zamanı prosesə müxtəlif uşaqları dəvət etmək lazımdır. Yaşlılarının uşağa qabiliyyətsiz və bacarıqsız kimi baxmadığına əmin olmaq, yaşda kömək edəcəyi uşağın güclü tərəflərini demək lazımdır. Yaşlıları həvəsləndirmək lazımdır ki, başqa uşaqları da belə işlərə cəlb etsinlər.

Sosial vərdisləri (məs: dinləmək qabiliyyəti, göstərişləri yerinə yetirmək, əlaqəli suallar vermək, fikir mübadiləsi etmək, növbə gözləmək və s.) inkişaf etdirmək üçün üç mərhələdə iş görürlər:

I mərhələ: Sosial vərdisləri müəyyənləşdirmək, vərdisləri müşahidə oluna bilən və ölçülə bilən tərzdə təsvir etmək (Dinləmək bacarığı: 1) danışana baxmaq; 2) əllər sükunətdə; 3) ayaqlar döşəmədə; 4) ağız bağlı vəziyyətdə; 5) düz oturmaq; -yadda saxlamaq üçün hər addıma uyğun illustrasiyalardan istifadə etmək).

II mərhələ: Təlimi planlaşdırma və tətbiqi (hərəkətləri müəyyənləşdirmək: əyani vasitələrlə şərh etmək (5–10 dəq.), hərəkətləri nümayiş etdirməli, hərəkətləri tətbiq etməyə imkan vermək).

III mərhələ: Özünənəzarətə keçmək. Bunun üçün uşağın öz nəticələri barədə düşünməsi təklif olunur («Əgər işini bitirdinsə mənə bax» və s.). Qrup işi zamanı da uşaqların öz müvəffəqiyyət dərəcələrinə nəzarət etmələri üçün münasibət bildirmək lazımdır. Özünənəzarət vərdislərini möhkəmləndirmək üçün ailələrlə əməkdaşlıq edərək ev şəraitində də bu vərdislərin tətbiq olunmasını təklif etmək və evdəki müşahidələrlə məktəbdəkiləri müqayisə etmək.

Sosial vərdisləri təbii baş verən situasiyalarda tətbiq etdikdə daha yaxşı nəticə verir. Hər hansı məşğələni keçirməzdən əvvəl bir neçə dəqiqə sosial vərdislərin istifadə olunma vacibliyi və hərəkətlərin müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirilmə vacibliyi uşağın yadına salınmalıdır (Mən sizə mahnı oxuyuram, siz qulaq asın, sonra birlikdə oxuyaq. Yadinıza salın, dinləməyi necə öyrənirdik? Yaxşı dinləyici nə edir? Mənə yaxşı dinlədiyini göstər. İndi isə mahnını dinləməyə hazırsınızmı?) Uşaq vərdisləri göstərməyə cəhd edərkən böyükər tərəfindən təlqin edildikdə təlqin olunan vərdişin vacibliyini başa düşür. Bu həm də uşağın cavabının düzgünlük ehtimalını artırır. Təlqin müxtəlif yollarla yerinə yetirilir: verbal, jestlərlə, şəxsi nümunə, fiziki, qrafik – vizual şəkildə.

Davranışa nəzarət etməyi öyrətmək metodunu tətbiq edərkən uşaq-

lardan yerinə yetirdikləri iş barədə daim düşünməyi və bu haqda danışmağı təklif edirlər. Bu metod uşaqlarda diqqəti cəmlənməyə, birgə iş zamanı lazımı olan vərdisləri yadda saxlamağa kömək edir. Özünə nəzarəti öyrətmək üçün bu mərhələlərdən istifadə edilir:

1) Hansı davranışın nəzarətini uşağa öyrətmək istədiyini təyin edib onu dəqiq göstərmək. Foto və şəkillərdən istifadə edərək davranış modelləri barədə əyani təsəvvür yaratmaq, davranışı necə idarə etməyi göstərmək, əvvəlcə bu barədə sual vermək

və nəzarət sisteminin istifadəsinin vacibliyi təlqin edilir (Sən bunu necə yerinə yetirdin?).

2) Uşağa tələb olunanları necə yerinə yetirdiyini göstərmək imkanı vermək və tərifləmək.

3) Beləliklə, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosial reabilitasiyası mürəkkəb proses olub mütəxəssislərdən korreksiya və inkişafetdirici məşğələlərdə, eləcə də müəllimlərdən tədris prosesində müxtəlif yanaşmalardan və metodlardan istifadə edilməsini tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynov Q. Şərafxanova L. Məmmədova S. Mikayılova Ü. Kərimova Y. İnküziv Təhsil. Bakı, 2010, 181s.

2. Назарова Н.М. Специальная педагогика, Москва, 2000, 507 с.

3. Uşaq inkişafı metodikası. Açıq

Cəmiyyət İnstitutu – Yardım Fondu. Bakı, 2011, 572 s.

4. Акатов Л.И. Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья. Москва, 2003, 368с.

5. csefel.vanderbilt.edu/about.htm

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД СОЦИАЛЬНОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

АБСТРАКТ

В статье отмечается, что в результате регулярной наблюдения и оценивания детей с ограниченными возможностями здоровья можно узнать как они помнят предыдущие навыки и определить их недостатки. Следующую коррекционную и развивающую работу могут проводить учителя и специалисты. Здесь определение особенностей психического развития, возможностей развития личности путем компенсации, воспитательной и образовательной среды является главной целью.

Вообще, диагностические, коррекционные и развивающие занятия проводимые в рамках социальной реабилитационной деятельности дают возможность детям с ограниченными возможностями управлять внутреннюю и внешнюю деятельность на новом уровне.

В статье отмечается о том, чтобы получить быстрый результат с детьми с особыми потребностями нужно с ними регулярно и непрерывно заниматься. Для того, чтобы понять потребности и для совместного решения нужно обеспечить участие родителей в родительских собраниях и организовать консилиумы.

Статья также содержит сведения методы обучения социальных навыков, методы управления поведением.

METHODOLOGICAL APPROACH OF THE SOCIAL REHABILITATION OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS

ABSTRACT

It is noted in the article, that in the result of regular monitoring and evaluation, it is possible to watch the achievements of children with limited health, to learn how they keep in mind the materials learned before, to determine their shortcomings. Further correction and development work may be conducted by teachers, as well as by specialists. Here, determination of psychological development, personal development opportunities and defining of various training and educational environments is the main goal. In general, diagnostic, correction and developmental trainings carried out within the framework of social rehabilitation allows the children with limited health to manage their internal and external activities at a new level.

It is noted in the article, that in order to get quick results, it is necessary to deal systematically and continuously with the children with special needs. It is necessary to organize consultations in order to understand the needs, to make a joint decision to ensure the participation of parents at the parent meetings.

The article also deals methods of study of social habits, methods in controlling of their behaviour in order to help the children.

Məqalə ARTRI-nin Inkulizv Təhsil şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2)

Rəyçi Ə.S. Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 25 oktyabr 2012-ci ildə daxil olmuşdur

Ə.Ə.ƏLİZADƏNİN PSIXOPEDAQOJİ İDEYALARININ AZƏRBAYCAN TƏHSİL KONSEPSİYASININ FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Yeganə Əsgərova

ADPU-nun ümumi psixologiya
kafedrasının dissertantı

E-mail: askerova.yegane@mail.ru

Açar sözlər: təhsil konsepsiyası, psixopedaqoji ideyalar, intellekt, təfəkkür, şəxsiyyət azadlığı, əqli inkişaf, humanist psixologiya

Ключевые слово: концепция образования, психопедагогические идеи, интеллект, мыслительная деятельность, свобода личности, умственное развитие, гуманистическая психология.

Key words: educational conception, psychopedagogical ideas, intellect, conscious, freedom of man, mental development, humanitarian psychology

«**R**espublikamızın təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası ali və orta ümum-təhsil məktəblərinin qarşısında müəllim hazırlığı, peşə hazırlığı, dərsin yeni məzmununda təşkili, təhsilin yeniləşməsi, təhsil subyektlərinə şəxsiyyət kimi yanaşılması, bir sözlə, şəxsiyyətyönlü təhsilin qurulması üçün bir sıra mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün hər şeydən əvvəl, pedaqoji fəaliyyətin psixoloji məsələlərinin məktəb həyatında nəzərə alınması zəruridir» (1, s.3).

İnkişaf etmiş dünya dövlətlərinə inteqrasiya, humanist, demokratik, azad bazar iqtisadiyyatına əsaslanan

cəmiyyətin qurulması, sözsüz ki, yeni keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan şəxsiyyətlərin formalaşdırılmasını tələb edir. Azərbaycanda global dünyanın tələblərinə uyğun islahatlar həyata keçirilir, yeni cəmiyyətin təhsil sistemi yaranır. Bu sistemin başlıca məqsədlərindən biri «Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirməkdir» (2, s.11).

Ölkədə təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların da başlıca mahiyyəti

yəti bu məqsədlərdən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

1999-cu ildən başlayaraq həyata keçirilən təhsil islahatının başlıca məqsədi müstəqil Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, mədəni cəhətdən möhkəmlənməsinə xidmət edir. Təhsil islahatında başlıca vəzifələrindən biri kimi cəmiyyət üçün faydalı olan şəxsiyyətlərin formalaşdırılması göstərilir.

«Elmi-texniki tərəqqi ölkədə inkişafın və insanların həyat tərzinin yüksəldilməsində mühüm rol oynasa da, təhsil sisteminin yeniləşməsində əsas yeri pedaqogika, psixologiya elmləri tutur. Ona görə də birinci növbədə, təhsil sistemi qarşısında duran global məsələlərin həlli üçün, milli-mənəvi dəyərlər nəzərə alınaraq, pedaqogika, psixologiya elmlərinin inkişafına xüsusi qayğı göstərməli, yeni texnologiyaların, innovasiyaların, yeni pedaqoji yanaşmaların təhsil sisteminə gətirilməsi təmin olunmalıdır» (3, s.16).

Bütün bunlara baxmayaraq, respublikamızda son illərə qədər praktik psixoloq və pedaqoqların bəşəri mədəniyyətin əsaslarına söykənən effektiv təlim modellərinin işlənməsinə dair səyləri yeni müsbət nəticələrə gətirib çıxarmamışdır. Bu modellər müxtəlif səviyyədə, müxtəlif effektiv göstəricilərlə öyrənənlərə təsir edərək onlarda fərqli reaksiyalar

yaratrsa da uşaqlara nəyi, hansı təlim modellərindən istifadə edərək səmərəli öyrətmək yolları qeyri-müəyyən olaraq qalır. Şagirdi necə öyrətməyimizdən asılı olaraq, həyatda o, nəyi, nə üçün və necə öyrənmək sualları ilə qarşılaşmalı olur.

«Təhsil sisteminin belə konseptual problemləri yeni təlim modellərinin işlənməsini, yeni pedaqoji texnologiyaların, innovasiyaların tətbiqini, fəal təlim metodlarının tədris prosesinə gətirilməsini aktuallaşdırır» (3, s.16).

Göründüyü kimi yeni yanaşmaların, yeni texnologiyaların pedaqoji-psixoloji təhlilinin aparılması, onun yeni məzmununun hazırlanması təhsil sisteminin ən aktual problemi kimi qiymətləndirilməli və problemin həlli onların pedaqoji, psixoloji əsaslarının işlənməsinə yönəldilməlidir.

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində ölkəmizdə təhsil sisteminə aparılan islahatlar pedaqoji-psixoloji tədqiqatların aparılmasını daha da aktuallaşdırdı. Son illərdə ölkəmizdə sosial, mədəni və iqtisadi sahədə baş verən inkişaf insanlardan təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinə, xüsusilə, münasibətlər sisteminə yeni yanaşma tələb edir. Təhsilin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də «biliyin verilməsi» prinsipindən «tələb olunan bilik və bacarıqların qazanılması» prinsipinə keçməklə bağlıdır.

«Pedaqoji-psixoloji araşdırmalar təhsil islahatının gedişini diqqət mərkəzində saxlayaraq onun bütün parametrlərdə təhlilini aparmaqla müsbət və mənfi cəhətlərini meydana çıxarmağı, özünün elmi-nəzəri müddəaları ilə təcrübəyə töhfələr verməyi tələb edir» (3, s.17).

Təhsil sistemində aparılan islahatların uğurla həyata keçirilməsi dünya təcrübəsinin öyrənilməsini, milliliyin qorunub inkişaf etdirilməsini, ənənəvi təhsil sistemində olan müsbət təcrübədən istifadə olunmasını tələb edir.

Ənənəvi təhsil təbii ki, dövlətin ideoloji prinsiplərinə əməl olunması əsasında qurulurdu. Yəni hər bir cəmiyyət özünə, öz tələblərinə uyğun olan təhsil sistemi qurur. Deməli, demokratik, müstəqil Azərbaycanda da cəmiyyətin əsas prinsiplərinə uyğun yeni, müasir tələblərə cavab verən təhsil sistemi qurulmalıdır.

Müasir təhsil pedaqoji ədəbiyyatda, eləcə də dövlət sənədlərində «şəxsiyyətyönlü, nəticəyönlü təhsil» adlandırılır. Dövrün mühüm tələbi isə təhsil alana subyekt kimi yanaşmağı, insan hüquqlarına hörmət etməyi, insanların öz bacarıq və qabiliyyətlərini reallaşdırmaları üçün şərait yaradılmasını tələb edir.

«Milli Kurikulum ictimai-siyasi, mədəni və sosial həyatın qloballaşdığı və universallaşdığı, informa-

siya-kommunikasiya texnologiyalarının rolunun artdığı, rəqabətin gücləndiyi müasir dövrdə hər bir şəxsin istedad və qabiliyyətinin müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyi nəzərə alınaraq müstəqil qərar qəbul etməsi üçün onun zəruri təhsil səviyyəsinə və bacarıqlara malik olmasına, cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan insanın formalaşdırılmasına və həllinə yönəlmişdir» (4, s. 2).

Ənənəvi və müasir şəxsiyyətyönlü ümumtəhsil sistemlərini müqayisə etmək üçün onların başlıca paradigmalarına nəzər salaq.

Ənənəvi təhsil sisteminin başlıca paradigmaları aşağıdakılardır:

- Müəllim-şagird münasibətlərinin subyekt-obyekt münasibətləri üzərində qurulması;
- Təhsil sisteminin avtoritar üsulla idarə olunması;
- Quru, lazım olmayan biliklərin verilməsi;
- Şagirdlərin lazımsız informasiyalarla yüklənməsi;

Əzbərciliyin, hafizəyə əsaslanan təlimin üstünlüyü.

Müasir təhsil sisteminin başlıca paradigmaları:

- Müəllim-şagird münasibətlərinin subyekt-subyekt münasibətləri əsasında qurulması;
- Təhsil prosesində monoloji deyil, dialoji yanaşma;
- İntegrativlik;

- Demokratik idarəetmə üslubu;
- Təhsilin şəxsiyyətyönlümlüyü.

Təhsilin müasir paradıqmalarının həyata keçirilməsində üç əsas prinsip – humanistləşdirmə, humanitarlaşdırma rəhbər tutulmalıdır.

Təhsilin humanistləşdirilməsində onun unikallığı, şəxsiyyətinin fəallığı, daxili azadlıq, müəllimin seçim hüququ, mənəviyyatlılıq kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

Təhsilin humanitarlaşdırılması dedikdə ilk növbədə təhsil sisteminin mahiyyətinin, insana hörmət hissinin aşılınması nəzərdə tutulur. Təcrübədə bəzən ümumən humanitar fənlərə üstünlük verilməsi kimi qəbul edilir. Təbii ki, bu belə deyil.

Təhsilin informatlaşdırılması informatika, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının nailiyyətlərindən təlim prosesində, idarəetmədə və pedaqoji tədqiqatlarda geniş istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Göründüyü kimi müasir təhsilin uğur qazanması onun nə dərəcədə psixologiləşə biləcəyindən asılıdır. Azərbaycan psixoloqları öz fəaliyyətlərində bütün dövrlərdə təhsil məsələlərinə xüsusi önəm vermişlər. Hələ ötən əsrin 30-cu illərində A.O.Makovelski, Ə.K.Zəkuyev, F.Ə.İbrahimbəyov, 60-cı illərdə F.Ə.İbrahimbəyov, M.C.Məhərrəmov, M.Ə.Həmzəyev, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə öz əsərlərində, tədqiqatlarında təlim-

tərbiyənin psixoloji məsələlərinə aid tədqiqatlar aparmış, əsərlər yazmışlar.

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra təhsil sistemində əsaslı islahatlar aparıldı. Təhsil islahatı hələ də davam edir. Təbii ki, psixoloqlar da bu problemin həllində yaxından iştirak edirlər. Professor Ə.S.Bayramov, professor Ə.Ə.Əlizadə, AMEA-nın müxbir üzvü, professor B.H.Əliyev, professor R.İ.Əliyev, professor Q.E.Əzimov, professor Ə.T.Baxşəliyev və başqaları bu sahədə daha çox fəallıq göstərirlər.

Amma bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, professor Ə.Ə.Əlizadənin bu sahədəki xidmətləri daha təqdirə layiqdir. Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığından bəhs edən Ə.M.Abbasov yazır: «Əsasən yaradıcılığınızda iki mühüm istiqamətin olması aydın şəkildə diqqəti cəlb edir: Onlardan birincisi, sırf psixoloji aspektdə tədqiqatlar aparmaq, ikincisi, təhsilin psixopedaqoji problemlərini öyrənməklə yeni istiqamətdə müasir tendensiyalı əsərlər yazmaqdır. Bəri başdan onu deyim ki, bu istiqamətlərin hər ikisi insanın inkişafı problemi ilə bağlı olmaqla yanaşı, həm də tədqiqat sahələri kimi incə fərqləri ilə seçilir» (5).

Kurikulum mərkəzinin direktoru Ənvər Abbasov daha sonra təhsil konsepsiyasının hazırlanmasında həm Ə.Ə.Əlizadənin özünün iştirakını,

həm də onun əsərlərindən istifadə olunduğunu xüsusi qeyd edir: «Siz ölkəmizin yeganə alimlərinəsiniz ki, özünün əzəməti ilə böyük nüfuz qazanmış psixologiya elmini təhsilə daha da yaxınlaşdırdınız. Onların bir bətnə hibrid elm kimi şərhini Azərbaycan psixoloji, pedaqoji fikrində Siz verdiniz» (5).

Ə.Ə.Əlizadə qlobal şəkildə təhsili mədəniyyətin tərkib hissəsi hesab edir. «Təhsil mədəniyyətin zəruri tərkib hissəsidir. Onun arxitektônicası mədəniyyətin xarakteri ilə müəyyən olunur və aydın məsələdir ki, inkişaf meyilləri ancaq mədəniyyət aspektində sistemli təhlil olunub mənalandırılıla bilər» (6 s. 5).

Təbii ki, bu fikirlər müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verə biləcək bir təhsilin yaranması zərurətindən irəli gəlir. Ə.Ə.Əlizadənin irəli sürdüyü bu ideya Azərbaycan təhsil islahatının ana xəttini təşkil edir. Təhsilə mədəniyyət kontekstindən yanaşan Ə.Ə.Əlizadə ənənəvi və müasir didaktik sistemin nəzəri metodoloji köklərini də burada görür. Ə.Ə.Əlizadəyə görə «mədəniyyət insanın ikinci təbiəti, özünü təşkilidir». Aydındır ki, belə bir mədəniyyətin formalaşmasına xidmət edən təhsil və onun hərəkətverici qüvvəsi olan məktəb ənənəvi qaydalarla işləyə bilməz. Ə.Ə.Əlizadə XXI əsrə ağıl, intellektin təntənəsi əsrə adlandırır

və göstərir ki, respublikamızın milli mənafeyi Azərbaycan məktəbinin, ilk növbədə, məhz ağıl, intellekt ocağı olmasını tələb edir. Ə.Ə.Əlizadə hesab edir ki, məktəb həm də Prometey missiyasını yerinə yetirməlidir. Onun qığılcımları uşaqların təfəkkür ocağına güc, qüvvət verməlidir.

«Məktəb bu gün iki yolun ayrıcındadır. Bu yolaıracı əslində iki pedaqoji sistemi, pedaqoji təfəkkür tərzini və ya üslubunu səciyyələndirir. Müasir psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda birinci sistemi «ənənəvi didaktika»və ya «ənənəvi pedaqoji sistem», ikinci pedaqoji sistemi isə «yeni pedaqoji təfəkkür», «müasir təhsil konsepsiyası» kimi səciyyələndirirlər» (7, s. 5).

Ə.Ə.Əlizadə birinci yolun ömrünü başa vurmaq üzrə olduğunu, onun «adi müəllimlərin təcrübəsində» yaşadığını, ikinci yolun isə vüsətlə məktəb həyatının bütün sahələrinə nüfuz etməkdə olduğunu göstərir.

Ə.Ə.Əlizadə Azərbaycanda psixopedaqogikanın əsasını qoyan psixoloqdur. Ötən əsrin 80-cı illərində psixopedaqogika xarici ölkə psixoloqlarının yaradıcılığında təşəkkül tapdı. Bu həmin dövr idi ki, əksər elm sahələrində, o cümlədən psixologiya elmində integrasiya prosesi gedirdi. Psixopedaqogikanın yaradıcısı isə Liverpul Universitetinin professoru

Edvard Stouns hesab olunur. Stounsa görə psixopedaqogikanın yaradılmasında başlıca məqsəd psixoloji nəzəriyyələrin praktikada tətbiq olunmasından ibarətdir. E.Stounsa görə «təlimin ciddi şəkildə təkmilləşdirilməsi yalnız psixologiya elminin nailiyyətlərinin praktikaya tətbiqi nəticəsində mümkündür»(8, s. 5).

Tərəddüd etmədən söyləmək olar ki, E.Stounsun bu ideyasını Azərbaycanda ilk dəfə Ə.Ə.Əlizadə həyata keçirmişdir. Onun bir-birinin ardınca nəşr etdirdiyi «Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri» (1998), «Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqoji araşdırmalar» (2001), «Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş» (2008), «Əsrin meqameyilləri: psixopedaqoji problemlər» 3 cildə (2008) və digər əsərlərində psixologiyanın nəzəri məsələləri təhsillə əlaqələndirilir.

Ə.Ə.Əlizadənin psixopedaqoji ideyaları B.H.Əliyev, R.İ.Əliyev, R.V.Cabbarov, Q.E.Əzimov və digər psixoloqlar tərəfindən yüksək dəyərləndirildi və onlar da təhsilin müxtəlif məsələlərinin psixopedaqoji təhlilini apardılar, bu problemlə bağlı əsərlər yazdılar.

Azərbaycanın təhsil konsepsiyasında başlıca məsələlərdən biri fənlərin integrasiyası problemidir. Bu sahədə Azərbaycan təhsilində müəyyən addımlar atılıb və müəyyən

uğurlar əldə olunub. Ə.Ə.Əlizadə bu barədə özünün hələ 2001-ci ildə nəşr etdirdiyi «Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqoji araşdırmalar» adlı əsərində yazır: «İntegrativ fənlərin formalaşması artıq dövrün tələbi kimi səslənir. Bir cəhət şəxsizdir: müasir məktəb ancaq və ancaq integrasiya yolu ilə inkişaf edə bilər və etməlidir. Bu sahədə respublikamızda da, nə qədər kövrək olsa da, ilk addımlar atılıb. Lakin bu önəmli problem hələ sistemli həll olunmayıb. Səbəbi də aydındır: fənlərin integrasiyası kimi aktual problem konseptual ölçülərlə təhlil olunmayıb» (6, s. 9–10).

Ə.Ə.Əlizadənin irəli sürdüyü və təhsil konsepsiyasında əksini tapan fikirlərdən biri də monoloji mədəniyyətdən dialoji mədəniyyətə keçirilməsinin zəruriliyi ilə bağlıdır. Bu eynilə təhsil sisteminə də aiddir. Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, monoloji mədəniyyət səsin-ağlın mədəniyyəti idi. Ağıl isə sinifdə müəllim təmsil edirdi. Pedaqoji fəaliyyətdə müəllimin dominant rolu bu anlama əsaslanırdı. Müəllim hər şeyi bilir, həqiqət işığı ilə biliksiz şagirdi maarifləndirir, sonra isə onun həqiqəti necə mənimsədiyini yoxlayır. Buna görə də dərslər monoloqa çevrilir: dərslə əvvəlcə müəllim danışır, sonra isə şagird danışır. Şagird danışanda da əslində müəllim monoloqunu davam etdirir, sinif məkanında assimettriya əmələ

gəlir. Müəllim avtoritar status kəsb edir: bu kökdə də şagird tədrisən obyektdə çevrilir.

Yeni sistemdə isə müəllim-şagird münasibətləri subyekt-subyekt münasibətləridir. «Müasir mədəniyyət dialoji mədəniyyətdir: yeni pedaqoji təfəkkür üçün bu anlam konseptual əhəmiyyətə malikdir» (6, s.10).

Ə.Ə.Əlizadəyə görə dialoq başqasının münasibətlər aləminə daxil olmaq deməkdir. Bu iki subyektin münasibətidir. İnsanlar yadlaşdıqda, özgələmiş aləmdə başqalarına obyekt kimi baxırlar. Əlbəttə, yeni pedaqoji təfəkkür baxımından bu, qəbul olunmazdır. «Obyekt mahiyyətcə şəxsiyyət deyil, insan deyil, insan ancaq subyekt kimi, şəxsiyyət kimi dialoqa girə bilər» (6, s.12).

Azərbaycanın təhsil konsepsiyasında təhsilin şəxsiyyətyönlü olması prioritet məsələ kimi qeyd olunur. Ənənəvi məktəbdə bu, inzibati-amirlik yolu ilə həyata keçirilirdi.

Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, məktəb üçün insan problemi uşaq problemi, necə deyirlər əlahəzrət şagird problemi, böyük hərfli yazılan Şagird problemi. Lakin məktəb avtoritar-inzibati tərbiyə üsullarına söykənəndə, şagird sözünü böyük hərfli yazmayıb və kim bilir, bu məqamda biz nə qədər mənəvi sərvət itirmişik. Ənənəvi didaktik sistem insan amilini qiymətləndirə bilmə-

yıb, şagirdə sadəcə olaraq təlim prosesinin obyekt kimi yanaşılıb. Halbuki yeni pedaqoji təfəkkürün konseptual modeli məhz insan amilinə, şəxsiyyət amilinə əsaslanır. Şagird subyektdir: müasir təhsil konsepsiyası onu ünsiyyət, idrak və tədris fəaliyyətinin subyekt kimi dəyərləndirir.

Müasir dövrdə məktəbin nəinki pedaqoji, həm də ilk növbədə, sosial və sosial-psixoloji vəzifələri bu önəmli meyarlarla müəyyən olunur. Şagird şəxsiyyətinin formalaşması onların ana xəttini təşkil edir.

Ə.Ə.Əlizadənin irəli sürdüyü başlıca ideyalardan biri də «Hafizə məktəbi»ndən «Təfəkkür məktəbi»nə keçidlə bağlıdır. O, «Hafizə məktəbi»ni belə xarakterizə edir:

- müəllim bilikləri «birtərəfli hərəkət» qaydasında açıqlayır;
- şagirdlərə «kitab» biliklərini (tədris mətnləri nəzərdə tutulur) açıqlamağa çalışır;
- şagirdlərə «oxumağı öyrətmir», biliyə təlabat formalaşdırmır;
- intuitiv təfəkkür hallarının qarşısını alır, divergent təfəkkürü rəğbətləndirir;
- şagirdlərin daxili təcrübəsinə əhəmiyyət vermir: onların fantaziyasından istifadə etmir, öz hisslərini ifadə etməyə yönəlmir (6, s. 25–26).

Bu deyilənləri, eləcə də digər amilləri təhlil edən Ə.Ə.Əlizadəyə

görə ənənəvi pedaqoji sistemdə təlim prosesi assosiasiyaya əsaslanırdı. Assosiasiya nəzəriyyəsi isə mahiyyətə hafizə nəzəriyyəsidir. Təlim az qala yaddasaxlamanın funksiyası kimi dəyərləndirilirdi. «Hafizə məktəbinin sadə məntiqi belə idi. Elə bu kökdə də özünə məxsus aforizm yarandı: «təkrar biliyin anasıdır». Hafizəyə əsaslanan bilik öz-özlüyündə şəxsi məna kəsb etmir.

«Hafizə məktəbi»ndən, hafizəyə əsaslanan bilikdən «təfəkkür məktəbi»nə keçid həyatın tələbindən irəli gəlir. «Vaxtilə deyirdilər ki, qulaq gündə bir söz eşitməsə kar olar. Və bu qəribə «psixoloji normativ» kim bilir neçə-neçə nəslin hikmət dolu təcrübəsini əks etdirirdi. Elmi-texniki inqilab şəraitində isə öz əhəmiyyətini gözlərimizin qarşısında itirirdi» (7, s. 8).

Məlumdur ki, müasir dövr həm də informasiya bolluğu ilə səciyyələnilir. İndi qulağın «kar olmaması» üçün bir yox, çoxsaylı sözlər lazım gəlir. Lakin bu qədər sözün hafizəyə əsasən mənimsənilməsi, yadda saxlanılması mümkün deyil. Təbii ki, təhsil sistemində, ümumiyyətlə insan həyatında hafizənin rolunu heç kim inkar etmək niyyətində deyil. Ayrı-ayrı fənlər üzrə verilən çoxsaylı tapşırıqları, bilikləri artıq şagirdlər hafizə gücünə yadda saxlaya bilmirlər. Nəticədə şagirdlərin dərslə marağı itir, onlar hətta müəllimə sual verməyə

belə lüzum görmürlər. Bunu psixoloqlar, pedaqoqlar, metodistlər, eləcə də məktəb müəllimləri açıq-aşkar görürlər. Müasir dövrdə sadəcə olaraq ənənəvi üsulla işləmək mümkün deyil. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, çıxış yolu məktəbi «hafizə məktəbi»ndən ağıl və hiss məktəbinə çevirməkdir.

Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, şagirdlərin əqli inkişafı yalnız pedaqoji-psixoloji yox, həm də sosial problemidir. Şagirdlərin əqli inkişafı kimi köklü bir problemi psixoloji ölçülərlə həll etmək üçün onu bilavasitə şəxsiyyət kontekstində dəyərləndirmək zəruridir. «Müasir təhsil konsepsiyasına görə, məktəb özünün önəmli vəzifəsinin ancaq bir yolla şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması yolu ilə həyata keçirə bilər» (7, s. 9).

Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafı humanist, demokratik cəmiyyətin qurulması yönündə həyata keçirilir. Təhsilin humanistləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi də bu baxımdan vacib şərtlərdəndir.

«Humanist psixologiya ötən əsrin 40-cı illərində ekzistensialist fəlsəfi məktəbin əsasında ABŞ-da yarandı. Onun ilk yaradıcılarından biri Q. Olport qeyd edirdi ki, Amerika psixologiyası Seçenov, Freyd, Bine və digər alimlərin yaratdığını inkişaf etdirib, yayıb, sintez edib humanist psixologiyanı formalaşdırdı» (9, s. 309).

R.İ.Əliyev göstərir ki, humanist psixologiya II Dünya müharibəsindən sonra dünyada, Amerika cəmiyyətində yaranan mühitin tələbindən meydana çıxdı. Əgər I Dünya müharibəsi insanın aqressiv, qəddar təbiətini üzə çıxarıb, cəmiyyətdə şok yaradır, insanlarda qorxu və ümitsizlik formalaşdırırdısa, II Dünya müharibəsindən sonra insanın bu təbiəti ilə yanaşı, maarifçilik, xeyirxahlıq, humanist təbiəti də meydana çıxdı. İnsanlarda məhz belə cəmiyyətlərə, belə münasibətlərə dərin ehtiyac yarandığı özünü göstərdi. Məlum oldu ki, hətta ekstremal vəziyyətlərdə insanlar öz ləyaqətlərini, insani keyfiyyətlərini qoruya bilirlər.

Humanist psixologiyanın yaratıcıları ilk növbədə şəxsiyyətə hörmət və inam, azad düşüncə məsələlərini önə çəkirlər. Bu istiqamət xüsusilə Amerika psixoloqu K.Rocersin əsərlərində daha dolğun şəkildə öz əksini tapır. K.Rocers təhsil məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. İyirmi ildən artıq müxtəlif kollec və universitetlərdə dərs deyən Rocers 50-ci illərin əvvəllərində özünün orijinal müəllimlik üsulunu yaradır. Onun təlimində başlıca yeri şəxsiyyətyönlü təhsil tutur. Təhsildə şagirdlərin azadlığı önə çəkilir.

«Rocers öyrənmənin iki tipini: düşünərək öyrənmə və düşünmədən öyrənməni ayırır. Düşünərək öyrənmə

şəxsiyyət azadlığını, müstəqilliyi, təşəbbüskarlığı artırır. Digəri isə kənardan təhrik olunma yolu ilə baş verdiyindən şəxsiyyətin inkişafına kömək etmir» (9, s.316).

Uzunmüddətli araşdırmalar və şəxsi müşahidə yolu ilə Rocers belə bir qənaətə gəlir ki, ənənəvi təhsil sisteminin əsas çatışmazlığı təlimin və müəllimin rolunun həddən artıq şişirdilməsi ilə bağlıdır. Bu sistemdə düşündürücü təlimə və ümumiyyətlə şagirdin özünə yer ayrılır. Şəxsiyyətyönlü təhsildə isə şagird sərbəst olur, öz hərəkətlərinin məsuliyyətini dərk edir, təlim yaradıcılığına xidmət edir.

Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığının, onun təhsil konsepsiyasının əsasını da humanist psixologiyanın əsas tələbləri təşkil edir. Bu mənada Ə.Ə.Əlizadənin humanist psixologiyaya, təhsilin humanistləşdirilməsinə dair fikirləri ilə K.Rocersin ideyaları arasında oxşarlıq özünü göstərir. Ə.Ə.Əlizadə yazır: «Müəllimlər sevdikləri şagirdlərə – sözbəxan, intizamlı və yaxşı oxuyan şagirdlərə bir qayda olaraq mehribanlıq göstərirlər. Onlar, dərstdə «4» və «5» qiymətlər alan, müəllimdən xoş söz eşidən, mülayim rəftar görən bu şagirdlər çox vaxt müəllimin əlində alət olduqlarını heç ağllarına belə gətirmirlər» (7, s. 25).

Ə.Ə.Əlizadə eyni zamanda göstərir ki, bir çox şagirdlər özlərinə müəl-

limin gözü ilə baxa bilirlər. Uşaq fəhmi ilə dərk edirlər ki, müəllim onları adam saymır, kefi istəyəndə ağzucu xoş söz deyir, istəyəndə acı-acı danlayır, tərbiyəsiz hesab edir.

«İnsan həmişə və hər yerdə, şübhəsiz ki, həm də sinifdə hörmət axtarır. Əgər müəllim şagirdə hörmət etmirsə, onu istədiyi vaxt asanlıqla danlayırsa, avara, intizamsız adlandıırırsa, başqa sözlə, ona obyekt kimi yanaşırsa, görəsən, bu şagird özünü sinifdə necə hiss edir, dərstdə hansı ovqatla oturur» (7, s. 26). Sualın cavabını Ə.Ə.Əlizadə belə verir ki, bu vəziyyətdə şagird özünü müəllimin əlində alət, oyuncaq, «peşka» kimi hiss etməyə başlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təlimin humanistliyi, şəxsiyyətyönümlü olması digər Azərbaycan psixoloqlarının, xüsusilə, B.H.Əliyev, Ə.S.Bayramov, R.İ.Əliyev, R.V.Cabbarov və başaqlarının yaradıcılığında başlıca istiqamətlərdəndir. B.H.Əliyev, R.V.Cabbarovun «Təhsildə şəxsiyyət problemi» (2008), R.İ.Əliyevin «Tərbiyə psixologiyası» (2006) əsərlərini başlıca qayəsi insana inam və hörmət olunması üzərində qurulub. «Müəllim-şagird münasibətlərinin müvəffəqiyyəti, dərstdə o zaman gerçək təzahür edir və pozitiv istiqamətdə formalaşır ki, onlar bir-birini başa düşür, hörmət edir, ən nəhayət bir-birinə inanırlar. Ancaq belə bir prinsip üzərində,

yəni bir-birinə qarşılıqlı hörmət və inam əsasında qurulmuş münasibətlər məktəbin şəxsi sərvətinə çevrilir» (1, s. 59).

Azərbaycan təhsil konsepsiyasının başlıca mahiyyətini təhsilin humanistləşdirilməsi tutur. Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığının ana xəttini təhsilin humanistləşdirilməsi təşkil edir. Bu, Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığını digər psixoloqların yaradıcılığından fərqləndirən başlıca cəhətdir.

Ə.Ə.Əlizadəyə görə «məktəb həyatının humanistləşdirilməsi yeni pedaqoji təfəkkürün ana xətti kimi özünü göstərir. İnsan amili ancaq bu yolla məktəb həyatına nüfuz edib önəmli məna kəsb edə bilər» (7, s. 30).

Bu ideya Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığının bütün dövrlərində özünü göstərmiş, lakin müstəqillik illərində nəşr etdirdiyi kitablarda əsas istiqamət olub. Təhsilin humanistləşdirilməsi ideyası onun bir-birinin ardınca nəşr etdirdiyi «Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri» (1998, 2004), «Yeni pedaqoji təfəkkür» (2001), «İstedadlı uşaqlar: psixopedaqoji məsələlər, esselər və etudlər» (2005), «Təxəyyül. Psixoloji etudlər» (2006), «Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş» (2008) və digər əsərlərində irəli sürülür, inkişaf etdirilir. Ə.Ə.Əlizadəyə görə təhsilin humanistləşdirilməsi şagirdin bir şəxsiyyət kimi inkişaf etdirilməsinin

başlıca şərtidir və müasir məktəb üçün son dərəcə aktualdır. Çünki bu prosesdə şagirdin təlim prosesində inkişaf etdirilməsini onun inkişafı üçün əlverişli şəraitin təmin şərtilə mümkündür.

Məktəb şagirdin yaxşı oxuya bilməsi və yaxşı oxumaq istəməsi üçün şərait yaratmalıdır. Ə.Ə.Əlizadənin fikrincə şagirdin inkişaf etdirilməsi əslində təhsilin humanistləşdirilməsinin meyarı sayılır. Əgər şagird inkişaf etmirsə, ona nə qədər humanistcəsinə yanaşırsan yanaş, faydasızdır.

Yeri gəlmişkən, müasir dövrdə praktikada, eləcə də elmi yanaşmalarda məqsəd və vəzifələrinə dair bir-birilə ziddiyyət təşkil edən iki mövqe özünü göstərir. Bir mövqeyə görə təhsilin başlıca məqsədi həyatı bacarıqlara yiyələnən şəxsiyyətlər formalaşdırmaqdır. Göründüyü kimi burada biliyə, biliklərin mənimsənilməsinə az yer verilir. İkinci mövqeyə görə isə şagirdlərin təlim müvəffəqiyyəti başlıca şərtidir. Şagird şəxsiyyəti də bu zəmində formalaşır. Ə.Ə.Əlizadə isə təhsilin inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiyasını vəhdətdə götürür. O, yazır: «Təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipində mahiyyətcə iki köklü ideya – humanizm və inkişaf ideyası üzvi surətdə birləşir» (7, s. 32).

Təhsilin humanistləşdirilməsində önəmli yerlərdən birini müəllim-şa-

gird münasibətləri tutur. Burada isə başlıca yeri empatiya, səmimilik, inam və etimad tutur. Ə.Ə.Əlizadəyə görə insanlar bir-birlərini düzgün anlamayanda onların arasında bir qayda olaraq müxtəlif konfliktlər əmələ gəlir. Məktəbdə özünü göstərən müxtəlif konfliktlər də adətən ya müəllimin şagirdi, ya da şagirdin müəllimi anlamaması ucbatından baş verir.

«Müasir psixologiyada başqa adamı anlamağın xüsusiyyətləri – identifikasiya, rolun qəbul olunması, nöqtəyi-nəzərin və ya mövqeyin dəyişdirilməsi və s. təsvir olunmuşdur. Onlardan fərqli olaraq empatiya başqa adamın hissələrinə nüfuz etməyi nəzərdə tutur, özünün bu xüsusiyyətinə görə müəllimin şagirdi anlamasında daha mühüm rol oynayır» (7, s. 226).

Münasibətlərdə digər bir cəhət səmimiliklə bağlıdır. Müəllim səmimi olmayanda şagirdlər də ürəklərindən keçənləri ona demirlər, boğazdan yuxarı danışirlar. Bu məqamda nə müəllimə, nə yoldaşlarına, nə də özələrinə inanmırlar.

Münasibətlərdə səmimilik olanda tərəflər bir-birlərilə doğmalaşırlar, bir-birlərilə eyni dildə danışirlar. Bununla belə təhsilin humanistləşdirilməsi sadəcə olaraq müəllim-şagird münasibətlərinin humanistləşdirilməsi deyil. Təhsilin humanistləşdirilməsi daha geniş anlayışdır. Bununla bağlı Ə.Ə.Əlizadə yazır: «Təh-

silin humanistləşdirilməsi təlimin və tərbiyənin məzmunun, forma və metodlarının elə qurulmasını nəzərdə tutur ki, bu zaman hər bir şagirdin fərdiyyətinin, idrak proseslərinin, şəxsi keyfiyyətlərinin səmərəli inkişaf etməsi təmin olunur, uşağın yaxşı oxuya bilməsi və yaxşı oxumaq istəməsi üçün əlverişli şərait yaradılır» (10, s. 51).

Müəllim-şagird münasibətlərinin humanistləşdirilməsi şagirdin bir şəxsiyyət kimi inkişaf etdirilməsinin başlıca şərtidir və bu münasibətlərin qeyri-adi effektləri müasir məktəb üçün son dərəcə aktualdır.

Aydındır ki, müəllim-şagird münasibətlərinin qurulmasında başlıca tərəf müəllimdir. Onun statusu, peşə səriştəsi, həyat təcrübəsi şagirdlərdən qat-qat üstündür.

«Şagirdin insan ləyaqətinə hörmət etmək, ona etibar və inamla yanaşmaq, bir şəxsiyyət kimi onun arzu-istəyi, tələbatları və mənafeyi ilə hesablaşmaq – məhz bu keyfiyyətlər müəllimlərin şagirdlərlə münasibətlərinə nurlu insan çalarları bəxş edir» (10, s.51).

Ə.Ə.Əlizadə təhsilin humanistləşdirilməsində demokratikləşmənin mühüm rol oynadığını bildirir. Göstərir ki, psixoloji kontekstdə münasibətlərin demokratikləşməsi, hər şeydən öncə, müəllimin şagirdlərlə ünsiyyət və münasibət üslubunda özünü göstərir.

Məktəb təcrübəsində adətən avtoritar, avtoritar, liberal və demokratik üslublara müxtəlif səpkilərdə təsadüf olunur. Məktəb həyatı üçün bu üslublar içərisində demokratik üslub daha əhəmiyyətlidir.

«Müəllimin şagirdlərlə ünsiyyət üslubunu demokratik meyarlarla pe-daqojiləşdirəndə, aşağıdakı imperativ qaydalar alınır:

- qadağan etməmək, istiqamət vermək;
- təkbəşinə idarə etməmək, birgə idarə etmək;
- məcbur etməmək, inandırmaq əmr etməmək, göstəriş verməmək, təşkil etmək;
- məhdudlaşdırmamaq, sərbəstlik vermək» (10, s. 128).

Nə qədər ki, ictimai fikir şagirdi təlim prosesini obyekt kimi qəbul edirdi, məktəbdə də avtoritar müəllimlə hesablaşırdılar. «Uşaq hüquqları konvensiyasının», eləcə də «Təhsil qanunu»nun qəbul edilməsi şagirdlərin təlimin subyekt kimi qəbulunu qiymətləndirir və bu şəraitdə məktəbdə yalnız demokratik üslubun tətbiqi daha məqbul sayılır.

Avtoritar üslub şagirdin müstəqilliyini məhdudlaşdırır. Bu isə əsasən şagirdlərdə «uğursuzluqdan qaçmaq» motivi formalaşdırır. Demokratik üslub isə şagirdləri yaradıcı, aktiv olmağa sövq edir.

Münasibətlər sistemi çoxşaxəlidir və yalnız müəllim-şagird münasibətləri ilə məhdudlaşmır. Pedaqoji prosesdə şagird-şagird münasibətləri də önəmli mahiyyət kəsb edir. Təhsilin humanistləşdirilməsi baxımından şagirdlərin bir-birlərinə qarşı münasibətləri, davranış motivləri, ünsiyyət mədəniyyəti tərbiyə işinin vacib məsələsi kimi qəbul olunmalıdır.

Məlumdur ki, təlimin forma və üsulları bilavasitə onun məzmunu ilə bağlıdır. Bu problemin psixoloji baxımdan araşdırılması Azərbaycanda Ə.Ə.Əlizadənin adı ilə bağlıdır. Bu, təlim məqsədlərinin taksonomiyası adlanır. Xarici ölkələrin pedaqoji psixologiyasında təlim məqsədləri sistemli şəkildə xarakterizə olunur. Bu məqsədlə taksonomiya anlayışından istifadə olunur.

Psixoloji ədəbiyyatda təlim məqsədlərinin şəbəkəli (iyerarxik) və ya sistemli təsnifatına taksonomiya deyilir. Taksonomiya yunan sözü olub, «taksus» qayda ilə yerləşdirmə, «nomos» qanun kimi tərcümə olunur.

Ə.Ə.Əlizadəyə görə məhz təlim məqsədlərinin taksonomiyası tədris prosesini elmi-metodik səviyyədə planlaşdırmaq və onun nəticəsini ölçmək imkanı verir.

Təlim məqsədlərinin taksonomiyası ötən əsrin 30-cu illərində ABŞ-da R.V.Tayler tərəfindən yaradılmışdır. Lakin Taylerin taksonomiyası uğur

qazana bilmir. 60-cı illərdə C.Gilford və B.Blumun taksonomiyaları geniş yayılır. Onların yaratdıqları taksonomiyalar müxtəlif konseptual modellərə söykənir, ayrı-ayrı psixoloji məktəblərin ideyalarından bəhrələnirdi. Bu taksonomiyalarda koqnitiv proseslər və intellektin struktura geniş yer verilirdi.

Ötən əsrin 50–60-cı illərində təlimin başlıca məqsədi təhsil məqsədi ilə məhdudlaşdı. Halbuki elə həmin dövrdə psixoloqlar göstəridilər ki, məktəb şagirdləri inkişaf etdirmədən təhsil məqsədlərini həyata keçirə bilməz. B.Blum və C.Gilfordun taksonomiyalarında təlimin inkişafetdirici funksiyası öz əksini tapmışdır. Bu isə təlim nəzəriyyəsinin inkişafında vacib məsələ idi.

B.Blum və C.Gilfordun taksonomiyaları üç sahəni – idrak, emosional və psixomotor sahələri əhatə edir. Ə.Ə.Əlizadə isə onların ideyalarını inkişaf etdirərək təlimin təhsil, inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiyalarını önə çəkir. Ə.Ə.Əlizadə təhsil bölməsinə bilik, bacarıq və vərdisləri aid edir. İnkişafetdirici təlim bölməsində təfəkkür, təxəyyül və həfizənin inkişafına xüsusi yer verilir. Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, burada həfizənin inkişafı məqsəd deyil, vəsi-tədir. Təxəyyül isə yaradıcı təfəkkürün formalaşmasının başlıca şərtidir.

Ə.Ə.Əlizadəyə görə təlimin tərbiyəedici məqsədi şəxsiyyətin formalaşdırılması ilə bağlıdır.

Sonrakı illərdə Ə.Ə.Əlizadə apardığı tədqiqatlara əsaslanaraq taksonomiyanın yeni tərkibini – «öyrənmə – inkişaf – mədəniyyət» modelini irəli sürdü. Ə.Ə.Əlizadənin yaratdığı yeni taksonomiya nəzəriyyəsi bilavasitə

Azərbaycanın təhsil konsepsiyasında irəli sürülən ideyalarla üst-üstə düşür. Bu, təhsilin şəxsiyyətyönümlü, nəticəyönümlü olması ideyasıdır.

Göründüyü kimi Ə.Ə.Əlizadənin psixoloji ideyaları ilə Azərbaycanın təhsil konsepsiyası arasında bir bağlılıq, bir vəhdət var. Biri digərindən bəhrələnir, onu zənginləşdirir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.

2. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009, 80 s.

3. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 448 s.

4. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum), Bakı: 2006, 38 s.

5. Abbasov Ə.M. Professor Əbdül Əlizadəyə açıq məktub. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, Bakı: 2012, 28 dekabr, №51

6. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı: ADPU, 2008, 479 s.

7. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 364 s.

8. Социальная психология Под ред. Е.С.Кузмина, В.Е.Семенова (Л: ЛГУ, 1979, 288 с.)

9. Əliyev. R.İ. Psixologiya tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, 384 s.

10. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı: Adiloğlu, 2001, 161 s.

ВЛИЯНИЕ ПСИХОПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИДЕЙ А.А.АЛИЗАДЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

АБСТРАКТ

Статья посвящена психопедагогическим основам формирования концепции образования в Азербайджане и роли видного азербайджанского психолога А.А.Ализаде в этой области. Показано, что в деятельности А.А.Ализаде большое значение занимают два направления. Одно из этих направлений связано с психологией, а второе с исследованием психопедагогических проблем образования. Наряду с тем, что А.А.Ализаде считает образование неотъемлемой частью культуры в глобальном смысле, он также исследует развитие образования в системном виде. Он воспринимает существование, как традиционного образования, так и образования, основывающегося на новых педагогических идеях. Показывает, что первое из них опирается на память, а второе на мыслительную деятельность.

А.А.Ализаде считает, что проблема умственного развития учащихся это не только педагогическая, психологическая проблема, но и социальная. Такая постановка проблемы обосновывает личностную направленность образования, а это в свою очередь является одним из условий концепции образования.

Одна из основ концепции образования в Азербайджане также связана с таксонометриями образования. Таксонометрии образования А.А.Ализаде отличаются от таксонометрий создателей этого направления Дж.Гилфорда и Б.Блума.

В статье исследуется творчество А.А.Ализаде в связи с этими и другими направлениями, высказывается отношение к этой деятельности.

**A.A. ALIZADE'S INFLUENCE
TO THE PSYCHOPEDAGOGICAL IDEAS
TO THE FORMATION OF EDUCATIONAL
CONCEPTION IN AZERBAIJAN**

ABSTRACT

It was spoken about the basic formation of educational conception and the influence of famous psychologist A.A.Alizade. It was shown that two ways took the main part on this problem and the first is connected with the problem psychology, but the second one with psychopedagogical problems of education. A.A.Alizade took the education an integral part of the education on global way and analyzed its developing systematically. A.A.Alizade took availability of traditional education on one hand, but by the other hand took availability the new conscious which guided to the education. He showed that the first of this guided to the memory of training but the conscious. A.A.Alizade thought that menthol development of the pupils not only psychopedagogical problem, but it is also social.

Putting the problem on this way guided being of freedom of man and this stipulated the main direction of educational conception. The main conception of education in Azerbaijan connected with the educational tacsonomias. But Alizade's educational tacsonomias deferred from tacsonomias the creators – C.Gilford and B.Blumun

A.A.Alizade's activity connecting with this problem were analyzed and responded.

Məqalə ADPU-nun pedaqogika və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 10)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 15 noyabr 2012-ci ildə daxil olmuşdur

[illegible]

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavini:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol. üzrə e.d., prof.), Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.),
Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.), Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.), Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Çapa verilmişdir: 18.12.2012.

Fiziki çap vərəqi: 9,0. Tiraj: 300. Sifariş 159.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2012